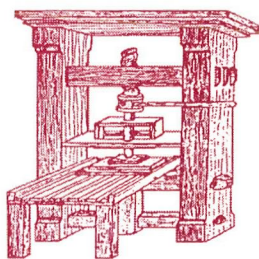


HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMENYEK

A
MAGYAR TANSZÉK
FOLYÓIRATA

KALANGYA-EMLÉKEK



1.
2002

ETO: 809.451.1+894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2002. XXXIV. évf. 1. sz. ÚJ FOLYAM VIII. évf. 1. sz.**

2002.

1.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsész tudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.



Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László,
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Deréky Pál (Bécs), Fazekas Tiborc
(Hamburg), Jankovics József (Budapest), Tuomo Lahdema (Jyväskylä),
Láncz Irén, Papp György és Utasi Csaba.

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: Gerold Ákos
Fedőlap: Léphaft Pál

Szerkesztőség: BTK., Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Stevana Musića 24.,
tel.: (021) 58-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945
Készült 2002-ben 200 példányban

TARTALOM

TANULMÁNYOK

DERÉKY Pál (Bécs): Otto Mühl és a frigyes-majori kommuna tündöklése és bukása	7
KISS Gusztáv: A szabadkai Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat	25
POZSVAI Györgyi: Petelei István grotesz-ironikus novellisztikájáról	52
GEROLD László: „... nézd legott / Komédiának, s mulattatni fog.”	60
UTASI Anikó: A költő „állatkertje”. (Dušan Radović állatokról szóló gyermekversei)	68
RAJSLI Ilona: Élet a kolostor falai mögött (A kódexek valóság háttere) ...	75
LÁNCZ Irén: A magyar növénynevek helyesírása	96

ADATTÁR

KENDE Ferenc: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között II. (A jugoszláviai magyar irodalom születése) ...	105
---	-----

SZEMLE

Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában (GEROLD László)	126
Szigethy Gábor: Csongor álma (BENCE Erika)	132

SADRŽAJ

STUDIJE

Pal DEREKI (Beč): Oto Mil i sjaj i beda komune u Fridrikshofenu	7
Gustav KIŠ: Društvo nacionalnog jezika	25
Đerđi POŽVAI: Groteskna-ironična novelistika Ištvana Peteleija	52
Laslo GEROLD: „...Shvati pre / Ko komediju, zabavljao se”	60
Aniko UTAŠI: Pesnikov „zoo”. Pesme Dušana Radovića za decu o životinjama	68
Ilona RAJŠLI: Život unutar manastirskih zidova (Stvarnost u kodeksima)	75
Iren LANC: Pravopis mađarskih naziva biljaka	96

DOKUMENTA

Ferenc KENDE: Sudbina mađarskog slova u Jugoslaviji između dva svetska rata II. (Stvaranje mađarske književnosti u Jugoslaviji)	105
--	-----

PRIKAZI

Mala teatarska knjiga. Uloga teatarskih almanaha u scenskoj kulturi jednog regiona (Laslo GEROLD)	126
Gabor Sigeti: Čongorov san (Erika BENCE)	132

CONTENTS

STUDIES

DERÉKY, Pál (Vienna): The Rise and Fall of Otto Mühl and the Friedrichshof Commune	7
KISS, Gusztáv: The Subotica Society Operating in the National Language	25
POZSVAI, Györgyi: István Petelei's Grotesque-Ironic Short Stories	52
GEROLD, László: „See it as a comedy, and you will laugh”	60
UTASI, Anikó: The Poet's "Zoo". Dušan Radović's Fables	68
RAJSLI, Ilona: Life Behind Monastery Walls (The Reality of Codices)	75
LÁNCZ, Irén: Hungarian Plant Name Orthography	96

REFERENCES

KENDE, Ferenc: The Fate of the Hungarian Printed Letter in Yugoslavia Between the Two World Wars II (The Birth of the Hungarian Literature in Yugoslavia)	105
---	-----

REVIEWS

Theatre Almanacs and their Role in the Theatrical Culture of the Region (GEROLD, László)	126
Gábor Szigethy: Csongor's Dream (BENCE, Erika)	132

DERÉKY PÁL

**OTTO MÜHL ÉS A FRIGYES-MAJORI KOMMUNA
TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA**

Otto Mühl a bécsi akcionizmus egyik főembere volt a 20. század hatvanas és hetvenes éveiben. A bécsi akcionizmus azóta, tehát csaknem ötven év óta folyamatosan jelen van Ausztriában és a nagyobb európai múzeumokban, és évtizedek óta folyamatosan ingerli az embereket. „Ócskaság, elavult humbug, szemfényvesztés” – érvel az egyik álláspont. „A 20. századi osztrák művészet legfontosabb, nemzetközileg is legjelentősebb áramlata” – érvel a másik. A legújabb vita éppen most, 2002 tavaszán zajlik, amikor ezeket a sorokat írom: lényegében egy valódi akcionizmus-kiállítás és annak dekonstruktív parafrázisa között. A Hegyi Lóránd által tíz évig igazgatott Modern Művészet Múzeuma – Ludwig gyűjtemény új épülete tavaly ősszel nyílt meg a bécsi múzeumnegyedben; amit ma látunk ennek a fekete kölapokkal borított nagy doboznak a termeiben, azt még Hegyi rendezte be. Edelbert Köb, a frissen kinevezett igazgató viszont megígérte, hogy a nyári szezon kezdetére teljesen megújítja a ház koncepcióját: ő történetesen az akcionizmus-központú osztrák 20. század híve, e köré a mag köré építi a maga elképzelését. Az akcionizmus protagonistáinak többsége még él, Mühl ma 77 éves, a többiek fiatalabbak.

Írásomban a bécsi akcionizmus – a neoavantgárd egyik osztrák formája – olyan aspektusával foglalkozom csupán, amelynek látszólag kevés köze van a művészethez, vagy az irodalomhoz. Valójában azonban a szerencsétlen végű kommuna-kísérlet a legszorosabb rokonságban áll a többi akcionista élet- és gondolatvilágával, ha ők nem is mentek olyan messzire sem elméletileg, sem gyakorlatilag, mint Mühl. Az akcionizmus egyik elméleti mozgatórugója az ún. kispolgárság elleni lázadás volt. A kispolgári lét háború utáni gyors restaurációját két körülmény segítette elő: a gazdasági konszolidáció, sőt hamarosan beköszöntő jólét, és az a hallgatólagos közmegegyezés, hogy a legnagyobb háborús bűnösök felelősségre vonásán kívül és túl nem teszik vizsgálat tárgyává az osztrákság szerepét az 1938 és

1945 közötti háborús és emberiség elleni bűncselekményekben. Ellenkezőleg: azt sikerült a nagyhatalmakkal az 1955-ös államszerződésbe foglaltatni, hogy Ausztria volt a hitleri agresszió első áldozata. Ennek a kollektív hazugságnak nagyon sok köze van az akcionizmushoz. Ugyanakkor a kispolgári lét homlokzata mögött természetesen ugyanazok az általános trendek hatottak, mint az ún. nyugati világ többi városi-ipari-posztindusztriális társadalmában: az elmagányosodás, a párkapcsolatok bomlása, az egyre jelentősebb mértékű specializálódás, szegregálódás és individuális megoldáskezesés. A jólét ára páratlan emberi-érzelmi-kapcsolatbeli elszegényedés, elszivatagosodás volt. Mindezt akkoriban, 1968 körül még megreparálendő és megreparálható romlásnak vélték, tényként való elfogad(tat)ása és már-már követhetetlen ütemű felgyorsítása majd a posztmodern ajándékként jelentkezik a fenti dátum után mintegy két évtizeddel.

Az Otto Mühl munkásságát tárgyaló írások általában vagy apológiák, vagy az életművet a jelentéktelenségig kicsinyíteni, az alkotó személyes-emberi eltévelyedéseit a démonikusságig nagyítani kívánó pamflettek. Igyekezem nem beleesni ezekbe a csapdákbá. A szakirodalom állításait azokkal a saját tapasztalataimmal ellenőriztem, amelyeket 1980 végén és 1981 elején a Frigyes-major, valamint a kommuna két akkori bécsi lerakatának gyakori vendégeként szereztem.

A Friedrichshof, a Frigyes-major Ausztriában, a magyar határ közelében, Parndorf, magyarul Pándorfalu község határában fekszik. A Hegyeshalomba vezető autót út közvetlenül a Fertő-tó fölött éles balkanyarral fordul a magyar határ felé: jobbra a Fertő-tóhoz (Neusiedlersee) lehet jutni, egy kicsi úton egyenesen továbbhaladva pedig a Frigyes-majorba. Egykori főhercegi birtok megmaradt törmelékeiből kaparták össze a 70-es évek elejétől Mühlék, s az évek folyamán a birtok területét több paraszti kisbirtok megvásárlása útján összesen 21 hektár nagyságúra növelték. Nagy lakóházak, gazdasági épületek, műhelyek, műtermek, általános iskola, sport- és szórakoztató létesítmények alkották a központját (mára felparcellázták). A kommuna fénykorában, a nyolcvanas évek elején-közepén a társaságnak, ha jól tudom, 13 európai országban mintegy 800 tagja volt, ebből kb. 200-an (köztük 50-60 gyerek) laktak állandó jelleggel a Frigyes-majorban.

A kommuna történetét és ideológiáját a szerzők két szempontból közelítik meg: egyrészt a guru, az 1925-ös születésű, és 1991 novemberében Kismartonban (Eisenstadt) hét év börtönbüntetésre ítélt Otto Mühl személye felől, másrészt viszont azokat a szellemi áramlatokat, ötvözésüket, és fejlődésük dinamikáját vizsgálják, amelyek a kommuna húszesztendő fennállása alatt meghatározó jelentőségűek voltak. Kezdjük Mühl élet- és fejlődésrajzának rövid ismertetésével. Burgenlandban született, és életének döntő részében Bécsben és Kelet-Ausztriában élt. A táj és a származás pecsétjét vi-

seli magán – apja tanító volt, de nagyapja és csaknem minden rokona földműves –; leginkább egyszerű, ámde csavaroseszű, bővérű, jóhumorú, nagybeszédű parasztemberre hasonlított fiatalabb korában, aki sokmindent tanult az életben, és bizonyos autodidakta műveltségre is szert tett: egy művész-hajlamú Turi Dani. Ez a hasonlat talán azért is folytatható, mert Mühl egész életét végigkísérte az erőszak. Ő maga is erőszakos volt, és gyermekkorában gyakran komoly verésekben részesült. 1977-ben megjelentetett önéletrajza szerint gyermekkorának egyik kulcsélménye a megkísérelt apagyilkosság volt. A zsarnok atyát Mühl egy tölgyfa sámlival olyan ügyesen sújtotta homlokra, hogy az földreroskadt, ám mielőtt az ifjú sikerrel szétzúzhatta volna a fejét feléledt, és csaknem agyonverte fiát. Anyja mentette meg. A négy elemi után 1936-tól a fölsőlövői (Oberschützen) gimnáziumba került, diákközházban lakott. Természetesen ott is ütötték-verték őket, s a fiatal Mühl úgy próbált kitörni ebből a megalázó helyzetből, hogy könyvekből ékesszólást és judózni tanult. 1943-ban a 18 esztendősen Mühl behívták a Wehrmachthoz. A frontszolgálatot elkerülendő, kétéves tisztiiskolára jelentkezett. Teljesen mégsem úszta meg, mert a háború végén Jugoszláviában és Franciaországban is bevetették. Az egyik német offenzíva során 120-as létszámú századából mindössze 15-en maradtak életben. Önéletrajzában Mühl azt írja, hogy meggyőződése szerint – ha jól bujkál, ügyesen rejtőzik – a száz halottból legalább ötvenen életben maradtak volna. Vagyis Mühl elfogadta a kikerülhetetlent, de mindig lapított, sunnyogott, igyekezett észrevétlenné tenni magát (később, a kommunaszterklük során gyakran tanácsolta ezt másoknak is). Akárcsak Beuysban, benne is mély nyomokat hagyott a szétégett, megfagyott, szétlőtt, darabokra tépett emberek látványa. A háború vége váratlanul érte. Önéletrajzában így ír erről: „Hitler halott? Semmit nem értettem az egészből, akárha azt mondta volna nekem valaki: »holnap érkezik a húsvéti nyuszi«. Előtte, a propagandisztikus agymosás hatására azt hittem, hogy atyácskánk örökéletű, hogy sohasem halhat meg. De a legkevésbé arra számítottam, hogy kiderül: apuka valójában örült volt. A kedves papi mint szörnyeteg, mint rém.” 1946-ban érettségizik Bécsűjhelyen (Wiener Neustadt), majd beiratkozik a bécsi egyetemre, német- és történelemtanárszakra. 1952-ben tanári diplomát szerez. 1952 és 1957 között a Szépművészeti Akadémián tanul, miután rájön arra, hogy a mocsárból kifelé vezető útja a művészetben keresztül vezet. Itt, az Akadémián ismerkedik meg a bécsi akcionizmus kezdeteivel. Érdekes, hogy az önéletrajz tanulása szerint Mühl közvetlen kapcsolatot vél felfedezni a háború előtti és a háború utáni izmusok között (ez nem minden későbbi akcionistaánál volt így). Különösképpen a gátlástalan önkifejezésként értelmezett expresszionizmus, valamint a tudatalatti szerepét hangsúlyozó szürrealizmus hatott rá. Ebből két dolog következett a számára. Az egyik az volt, hogy klasszikus izmusos mó-

don létrehozhatónak vélte élet és művészet egységét, a másik pedig az, hogy ezt – egyelőre – a gátlástalan művészi önkifejezés révén kívánta megvalósítani. A háború utáni művésznemzedékből hatottak rá az amerikai action-painterek, valamint a francia Yves Klein, de igazi példaképe az osztrák Günther Brus volt. Az amerikaiak és Klein után (akik a potenciális vevő számára lehetővé tették, hogy végignézze a műalkotás folyamatát) Brus volt az, aki a vevőt egyben a műalkotás folyamatának résztvevőjévé is tette. Mühl egyszer végignézte Brus műtermi tombolását, és ebből azt a tanulságot vonta le, hogy nem a művek steril megalkotásának folyamata felszabadító hatású, hanem a műteremtés-műrombolás dialektikus feszültsége. Brus hatása alatt Mühl először nagyalakú, öntött, ill. spriccelt vagy kézzel mázolt képeket fest, majd felfedezi az ún. „anyagképet”. Ez lényegében abból állt, hogy a táblaképet a földre helyezte, és pancsolt, tocsogott a vásznon szétömlő, szétkenődő festékben. „Saját ürülékét szétmázoló bébivé regredáltam” – írja. Innen már csak egy lépés volt a táblakép elpusztítása, amely Mühl számára természetesen a rituális apagyilkosságot is jelentette. Mühlnek az akcionizmusban kifejtett művészi tevékenységét – vagyis az 1960 és 1970 közötti évtizedet most átugorva – térjünk rá arra, hogy miként jutott el a kommuna-gondolatig. Filozófiájának alapjául a 60-as évek végétől Wilhelm Reich (1897-1957) osztrák pszichoanalitikus gondolatrendszerének egyes elemeit választotta. Azért mondom, hogy egyes elemeit, mert Reich, a korabeli munkásfiatalok nemi felvilágosítója elsősorban a pszichoanalízis és a marxizmus összeegyeztetését kísérte meg, míg Mühl kezdettől fogva elhatárolta magát a marxizmus gondolatvilágától – bár a kommuna gyakorlatában időnként mintha felbukkantak volna ösközösségre, „öskommunizmusra” utaló elemek. Reich legfontosabb művei közül – *Az orgazmus szerepe; A fasizmus tömeglélektana; A szexuális forradalom* – Mühl a nemiség témájával foglalkozókat bújta. Reich rokonszenves „mindennapra egy orgazmus” elméletét túlajtva Mühl a rendszeres mindennapi (szigorúan heteroszexuális) nemi közösülés hiányát betegségnek tartotta. Nemi eltévelyedésnek tekintette, és a kommunában szigorúan tiltotta az önkielégítést, illetve az egymás nemi érintkezését, valamint a szerelmet is. Reich eredeti elképzelésének központi fogalma az orgonómia volt. Orgonnak nevezte azt a biofizikai alapenergiát, amelynek szabad áramlása a testi-lelki egészség előfeltétele. Ha az orgon nem áramolhat szabadon – vélte –, páncél formájában rakódik le a test sejtjeiben és jellempáncél formájában veszi körül az egyéniséget. Úgynevezett jellemálcok (Charaktermasken) interakcióját tételezte a beteg nemi kapcsolatokban is: úr-szolga, ápoló-ápolott stb. egymásrahangoltságát, amelyek ugyan jól kiegészíthetik egymást és távolról összhang képét mutatják, valójában azonban kényszeresek. Mühlnek rendkívül megtetszett Reich páncélelmélete: a jellempáncélt fel kell törni, ami öreg Wehrma-

chtos számára csemege. Az alkimizmusra emlékeztető bonyolult reichi terápiától viszont idegenkedett, Reich ugyanis hordszék- vagy gyóntatószékszerű, nemesfémmel bélelt orgonfejlesztő dobozokat talált ki, amelyeknek sötétjében elmélkedve ment volna végbe a kívánt folyamat. Ezt a szubtilis megoldást Mühl a sokkal látványosabb újjászületési (rebirthing) technika vulgáris és brutális változatával helyettesítette, és máris készen volt a látványos terápia-cirkusz legfontosabb eleme. Későbbi, végleg kifejlesztett formájában a kommuna egyik legfőbb kondicionáló eszközévé vált, tulajdonképpen ideológiává, amelynek elutasítása, illetve nem meggyőző gyakorlása feltétlen büntetést, majd kizárást vont maga után. A végig mindennapos és kezdetben csoportos, vagyis minden tag számára kötelező terápia központi eleme az úgynevezett Selbstdarstellung (SD) volt. A kifejezés magyarrá nehezen fordítható. Értelemszerűen önbemutatót jelent, a saját képességek, a saját pszichofizikai erőnlét nyilvános demonstrációját, de hozzá kell tennem, hogy rendkívül hangsúlyos és azonnali következményekkel is járó interaktív, tehát nonverbális kommunikatív szerepe is volt. A nonverbális kommunikáció nem azt jelentette a kommuna terápiafelfogásában, hogy egy szót sem szabadott beszélni az SD során – azt jelentette, hogy egyáltalán nem díjazták az intellektuális, vagy a reflexív, az önértelmező szövegeket, lehetett mégoly briliáns is. „Ne pofázz: cselekedj!” Vagyis a pszichoanalitikus, intim, bonyolultan értelmező halk csevely helyett a nyilvános, minden résztvevő számára azonnal, áttétel nélkül értelmezhető, látványos és általában hangos akcióanalízist választották. Ezért is nevezték magukat AA, tehát akcióanalitikus kommunának (használták AAO formában is: Aktionsanalytische Organisation).

Most azonban a bevezetőben említett másik ágon, a korszellem általános leírásának az ágán folytatom, mielőtt az akcióanalízis, és Mühl további, 1970 utáni életútjának az ismertetésébe fognék. Mindenekelőtt azzal kezdeném, hogy a kommuna tudatosan vizsgálta saját magát, valamint a korszellemet, és a közösségi életformák történetiségét is. Mühl éppen abban az időben zavarta könyvtárakba főembereit, amikor én bepillantást nyerhettem a Frigyes-major életébe. Fel kellett tártatniuk, hogy mitől virágoztak, illetve mitől buktak meg a történelemben valaha is létezett és írásos emlékeket az utókorra testáló kisközösségi életformák. A vizsgálat eredményéről már nem szereztem tudomást, mert mint feltörhetetlen páncélost elhajtottak, ám az újabb, történetüket tárgyaló szakirodalom tanulmányozása előtt meg voltam győződve arról, hogy – a Mühl-kommuna csúfos bukását tekintve – nem lehetnek valami alaposak ezek a könyvtári stúdiumok. Annál jobban meglepődtem, amikor a kilencvenes években megjelent disszertáció-szakirodalmat olvasva (már-már úgy tűnt, hogy minden egykori kommuna-tag disszertációt írt élményeiről) kétségkívül kiderült, hogy az összes dolgozat alapve-

tően az egykori könyvtári kutatásokon alapul. Az sem volt kétséges, hogy a szerzők elsősorban nem a nagy, részben ma is létező közösségek (egyházak, rendek, vagy olyan archaikus együttélési formák, mint a kvékereké stb.) iránt érdeklődtek, hanem főként a szektaszerű képződmények történetét és szerkezetét cédulázták ki. Tehát ezek szerint ők már akkor tudták, hogy minden szektaszerű közösség három alapelvet vall:

a) rendelkezik, és csak ő rendelkezik a megváltás alapeszméjével, az egyedül üdvözítő hittel és világnézettel;

b) a „megváltott család” alapvető kötelessége az, hogy tudását a tévelygő tömegek rendelkezésére bocsássa: ennek érdekében kell összpontosítani a közösség minden tagjának összes anyagi és szellemi erejét;

c) egy olyan élő vagy nemrégiben élt „szent mester” irányítja, aki a megváltás alapeszméjét kidolgozta, tehát kétségbevonhatatlan autoritás, és aki-nek ezért a „megváltott család” minden egyes tagja feltétlen engedelmességgel és hódolattal tartozik.

Ez a három alapelv szabta meg a nyolcvanas évek elejétől kezdve a Mühl-kommuna mindennapjainak folyását is. Márpedig ha ezeket a játékszabályokat a Mühl-kommuna több tagja tudta – és bizonyított tény, hogy tudta – akkor érthetetlen, de legalábbis furcsa, hogy miért hagyták elfajulni a dolgokat. A következőkben ezt a látszólagos ellentmondást szeretném körüljárni. Előrebocsájtandó persze, hogy Mühl nem vallásos, soha nem is volt az, és kezdettől fogva nem hitt a spirituális megváltás vagy akár csak megvilágosodás lehetőségében sem. Ő sokkal földközeli közegből indult ki, a családból. Gyermekek- és ifjúkori sínylődését már láttuk, s ehhez csak annyit kell hozzátennünk, hogy a 60-as években és a 70-es évek elején két rosszul sikerült párkapcsolatban volt része. 45 éves volt, amikor második válása után az vált meggyőződésévé, hogy bajainak nem ő az oka, és volt feleségei sem hibáztathatók, hanem a társadalmi berendezkedés az alapvetően elhibázott. Nem lehetséges individuálisan „helyes”, életet élni „helytelen” társadalomban. Sokat tanult a legendás berlini Kommune I. és Kommune II. példájából is. Ezeket a közösségeket tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy elsősorban három dologot hibáztak el:

1) tevékenységük nagy részét az jellemezte, hogy (kommunisztikus alapon) a társadalmat akarták megváltani („idealista” szervezetek, tüntetések, könyvkiadás stb.), ahelyett, hogy a maguk dolgával törődtek volna, és maximálisan kihasználták volna a polgári társadalom legális kiskapuit;

2) belső szervezeti formájuk anarchisztikus volt, tehát kevésbé hatékony, míg a hatékonyságot csak szigorúan kézbentartott, központi szervezeti formával lehet elérni;

3) végül nem gyakorolták a szabadszerelmet, illetve a szabadszerelem gyakorlása ismét csak anarchiához vezetett, mert – „beteg” emberekről lévén szó – képtelenek voltak megszabadulni a jellempáncéltól, és egészsé-

ges, természetes (tehát nem valami istentől jövő) alá-fölérendeltségi viszonyrendszert kialakítani.

Mühl mindebből azt a tanulságot vonta le, hogy elsősorban meg kell gyógyítani a leendő kommunárdokat, hiszen csak egészséges emberek képesek a hatalom gyakorlására és a hatalom önkéntes elismerésére. Eredetileg nem merev hatalmi rendszert, nem végleges alá-fölérendeléseket képzelt el, hanem egy olyan jólszervezett, mégis képlékeny struktúrát, amelyben az „energetikus”, a „pozitív” tagoknak átmenetileg több hatalom jut ugyan, viszont hatalmukat majd önként megosztják a megváltott, meggyógyított utánuk jövőkkel. A gyógyítást, a terápiát ő maga dolgozta ki. Ennek következtében hamarosan elhitte (és elhitette), hogy neki van a legfejlettebb tudatállapota, sőt ezen felül még bizonyos (nem természetfeletti, hanem energetikus) gyógyító képességekkel is rendelkezik. Mint majd minden autodidakta, Mühl is a saját fejlődését nagyította fel és tette később abszolút érvényűvé: ha ti is azt cselekszitek, amit én, akkor ti is olyan jó fejek lesztek, mint amilyen én már vagyok. Ennek következtében kötelező foglalatossággá vált a – mondanunk sem kell: akcionista irányzatú – képzőművészeti tevékenység, valamint a napi egy-két alkalommal történő rituális közösülés. Mindez a hetvenes évek elején aránylag lazán, laza szervezésben indult, ám hamarosan mindenki kitalált valamit, ami azután rövidebb-hosszabb időre a struktúra részévé vált. Egy példát említenék ennek az illusztrálására. Mühl rájött egy rendkívül eredeti dologra: a „világban” azért nem derül ki rögtön, azért nem szemmel látható, hogy ki a jófej, mert a polgári társadalom rendkívül sok mimikrit fejlesztett ki. Van, aki jobban, ügyesebben viselkedik, fordulatossabban beszél, csinosan öltözködik, mint a másik; az egyiknek szép haját, a másiknak arányos termetet adott a természet, vagy éppen több pénze van szép ruhára, jó cipőre, ékszerre. Tehát mindenkinek kopaszra kell nyíratkoznia, kezeslábast és tornacipőt kell viselnie, mert akkor csak a lényeg mutatkozik meg. Így is lett, bár csak néhány évre. Felmerülhet most már az a jogos kérdés, hogy miért hagyták mindezt az érintettek. Volt olyan vélemény, hogy azért, mert könnyen befolyásolható, nem mühli értelemben, hanem valójában beteg emberekből állt a társaság, akik a kétségkívül rendkívül lebilincselő mester hatása alá kerültek és időszakosan elveszítették szabad akaratukat. Másik, hasonló vélemény szerint nagy mákony lehetett a nemi ingyencirkusz, az ingyenkupleráj. Végülis nagyon kevés embernek adatik meg, hogy több tucat olyan partnerrel közösülhessen, akinek jóakarata és orvosi értelemben vett „tisztasága” vitán felül állt. Az összes idézett szerző munkája és saját tapasztalatom alapján azonban állítom, hogy nem ezek voltak a fő szempontok (noha valamilyen szerepük bizonyára lehetett a döntéshozatalban). Az ok történeti, mint ahogy a szektaszerű, megváltás-jellegű közösségek burjánzása majd visszaszorulása is az. A 60-as, 70-

es években, a diákmozgalmak eredményeképpen rendkívül sok fiatal vált elégedetlenné a szűknek, nyomasztónak, ostobának érzett polgári berendezkedéssel, akármilyen nehéz is ennek valóságtartalmát sőt korabeli jogosságát ma, a változásuk nyomán keletkezett káoszban elismerni, amelyben a polgári berendezkedés emberi, biztonságos és emancipatorikus vonásai kerültek előtérbe. Akkoriban azonban sok olyan fiatal akadt, aki pontosan a Mühl-kommunában vélte megtalálni önmegvalósítása pályáját, egy olyan művész-kolóniában, amely sem vallásos, sem világnézeti (tehát harcos baloldali) nem volt, ugyanakkor mégis valamiféle példaértékűséget sugárzott, a földközeli, ökológiai gondolkodás és az egészséges életmód elkötelezettsége volt, szolidáris a harmadik világ szegényeivel, és anarchikus olyan értelemben, hogy a művészi és emberi teljesítményen kívül nem ismert el semmiféle tekintélyt. Külön cukorkát jelentett természetesen a nemi föltszabadítás határozottan kellemes jellege a vallásos közösségek önmegtartóztatásával vagy a bagolyszerű, szemüveges, szakállas balosok izzadságszagú gyűléseivel és röpcédulaosztogatásával szemben. A Mühl-kommuna minden tagja belátta tehát az önfelszabadítás szükségességét, és ennek érdekében nem csak olyan áldozatokra volt hajlandó, mint a fent említett nyiratrokozás és kezeslábas-viselés vagy a terápia, hanem hajlandó volt saját személyiségének súlyos megváltoztatásába is beleegyezni (bár ezt akkor nem mind-egyikük tudta), továbbá kemény fizikai munkát végezni a közösségért – természetesen minden ellenszolgáltatás nélkül. Betegbiztosítása mindenkinek volt, számos orvos is akadt a törzstagok között, és a központi pénztár egyforma, fiktív jövedelem után mindenkinek befizette a nyugdíjárulékot (a felbomlás után kiderült, hogy nem). A kép teljességéhez tartozik az is, hogy a kommuna fennállásának két évtizede alatt kezdettől fogva széleskörű audiovizuális propagandatevékenységet folytatott, és eszméjét, mondanivalóját több-kevesebb alapossággal sok tízezer ember tudatába juttatta el. A tényleges tagok viszonylag alacsony száma nem a mondanivaló vagy a közvetítés hiányosságaiából következik, hanem abból, hogy a húsz év alatt gyakran évekre szünetelt a tagfelvétel.

Ahhoz a ponthoz érkeztünk itt, ahol ismét vissza kell térnünk a terápiára, Mühl pszichéjének további torzulásaira, valamint a hatalmi struktúra olyan jellemzőire, amelyek együttesen a teljes csöndhöz vezettek. A terápia célja az új ember megteremtése volt. Az új ember eszméjét Mühlék a huszadik században ikszedikként vezették fel, olyan korban, amikor már mindenki libabőrös lett az „új ember” nevének említésétől is. Míg azonban a totalitarizmusok hosszú, fáradságos munkával, mintegy lombikban párolták a maguk új emberét, Mühl egyszerűen újjászülette a sajátjait. A terápia alap-eleme az újrászületés folyamatának megélése (rebirthing) volt. A folyamat során a jelöltnek meg kellett ölni (el kellett veszteni) magában a Kiscsaládi

Nyomorékot azáltal, hogy emocionálisan tudatosítja, átéli magában mindazt a károsodást, amit kisgyermekkorában a család okozott benne. Ennek első állomása a mintegy másfélórás „utazás a gyermekkorba” volt (mármint azok számára, akik képesek voltak erre). A földön fekvő, kényelmesen elhelyezkedett emberek fülébe behízelgően duruzsoló hang lassan-lassan visszavezeti őket a kisgyermekkorba, majd az anyaméhbe, egészen a pénisz behatolásáig, amikor a befröccsenő spermiumok milliói kezdenek versenyzésbe azért, hogy melyikük termékenyítse meg a petét. A leggyorsabb spermium és a legkiválóbban felkészült pete egyesülésének terméke vagy TE. Mintegy a páciensek fele „ugrik be” erre – a valóságban sokkal hosszabb – kurbлизásra, és kezd el grimaszokat vágni, sírni, hisztérikusan nevetni, hörgögni, jajgatni. Ezeket a háttérből most előbukkanó „gyógyászok” masszírozni kezdik, azokon a pontokon is, ahol a „páncél” fájdalmat jelez. Az egyre artikulátlanabb üvöltözés során a regredált páciens végül velőtrázó üvöltésben vagy sikolyban tör ki, némelyik becsinál, majd gügyögni kezd. Ekkor megtisztítják, és kap egy igazi tejes cicit, amit cumizhat. Röviden, sematikus összefoglalva így megy végbe az újjászületés, alapjában véve valószínűleg kellemesebb módon, mintha jéghideg vízbe mártogatnák az illetőt. Az új ember számára természetesen csak ezután kezdődik az igazi kiképzés. A háromrétegű páncél (testi ellenállás, emocionális ellenállás, agresszív undor) áttörése után, miután a virtuális méhben már feldolgozta az őt ért prenatális károsodást, a páciens posztnatális károsodásának felmérésével és kezelésével folytatja. Itt még mindig a papa-mama téma áll a középpontban, akár rituális szülőgyilkosság, akár a vérfertőzés tabujának áttörése révén. A folyamat befejeztével páciens eléri a felszabadult (szabad) nemiség állapotát, amelynek alapján képessé válik arra, hogy az egészséges ember tudatos életvitelét folytassa és a továbbiakban elsősorban öntudatának fejlesztésével foglalkozhasson (vagyis a „lényegi” életvitelben ne gátolja olyan fontos tényezők, mint belső gyötrődések, lelki dilemmák, a nemi vágy kielégíthetatlensége, gyermeknemzés és -nevelés stb., stb.). Az a tény, hogy páciens – vagy most már talán inkább a kommunárd szót kellene használnunk – a továbbiakban zömmel lényegi dolgokkal, tudatállapotának fejlesztésével foglalkozhat, mindössze csak képessé teszi arra, hogy mint új, nem-beteg ember másokkal életközösségben tudjon élni. Az életközösség mindennapjaiból állandóan adódó problémákkal viszont neki is szembe kell néznie. Természetesen nem a baloldali kommunák véget nem érő szájtépéseinek a formájában, hanem akcióanalízis, tehát önbemutató formájában, egy olyan erőnlét-fitogtatás formájában, amelynek talán közösségi vetélkedőnek is nevezhetnénk. A vetélkedőben való részvétel kezdetben minden tag állandó jogának számított, később már csak a csoportvezetők, végül pedig csak olyanok számára volt fenntartva, akik nagyon sokat fi-

zettek. Az önbemutatást, ami részben művészi (színészi), részben intellektuális, részben erőnléti teljesítmény volt, a tagok tehát nem kötelességnek érezték, hanem jópofa és nagyon fontos szerklinek. Gátlásos, botszerű emberek, akik egy görbe nézésbe belepirultak, hihetetlen dolgokra voltak képesek, ha a körben ülő kommunárdok ütemes biztatásának hatására végre akcióba lendültek. Nem volt semmi boszorkányság a dologban, ma már gondolom minden városban tucatszámra léteznek olyan stúdiók, ahol a nyilvános szereplést, a tévévitában való részvételt vagy akár a sikeres verbális agresszió módszereit tanítják. Egy példa: két csoport érkezett látogatóba, mondjuk a hamburgi kettes és a párizsi hármas csoport. Nekik is fizetniük kellett a frígyes-majori tartózkodásért, mégpedig nem csak a szállásért és ellátásért, hanem az akcióanalízisért és az arról/azokról készült videófelvételekért (vagy éppen mások szalagjaiért) is. Komoly pénzük fektült a dologban, komolyan is vették. A szerkli egy olyan teremben zajlott, amelynek három oldalát (akár egyetemi előadótermekét) lefelé lejtő padsorok foglalták el, ezekben ültek a kommunárdok, valamint a látogatók (akik ott laktak) és a közönség. A fényárban fürdő „ring” közepén folyt az akció, a guru és kísérete (a pontozóbírák), emelvényről figyelték. A két csoportot egy kameramann bókászta körül, aki minden mozdulatukat filmezte. A kép azonnal ki is vetült a terem falán elhelyezett nagyképernyőjű tévén, tehát az analizált is állandóan ellenőrizni tudta saját akcióját. A guru mondjuk azt a feladatot adta a lányoknak, hogy izgassák fel a fiúkat, anélkül hogy beszél-nének hozzájuk, levetköznének vagy megérintenék őket. Na, ez megtörtént, le lettek pontozva (nem nyilvánosan), majd a fiúk kapták ugyanezt a feladatot. Nekik már kissé nehezebb dolguk volt, ám az ember nem is hinné, hogy mennyi meglepő és jópofa megoldás keletkezik egy-egy ilyen alkalommal. Vannak, kialakulnak azután ennek a pszichómunkának bizonyos általánosan alkalmazható megoldásai, paneljei, meg bizonyos rutin is kialakul. Kétségtelen, hogy egy ilyen arénázás annál szórakoztatóbb volt, minél gyakorlot-tabb emberek vettek részt a játékban. Ami végülis persze nem játék volt. Az állandó magamutogatás révén elveszett az egyéni intimszféra, viszont kialakult egy közösségi intimszféra (látogatók és vendégek előtt inkább általánosságokról volt szó, de a csoportok minden kérdésüket ilyen akcióanalitikus módon oldották meg), amelyben minden tag minden tagról mindent tudott. A szerkli második, már kevésbé követhető feladata az volt, hogy a nemi kapcsolatokat a csoport ellenőrzése alá vonja. Ez annyit jelentett, hogy a „világban” rendes körülmények között individualizált és intim nemi kapcsolatot, amely a két (vagy több) résztvevő interakciójának függvényében terebélyesedik, hozza a legváltozatosabb termést, majd hal el, intézményesítették és dezindividualizálták. Napi egy vagy két kefélestről volt szó, aki ebből hosszabb távon kimaradt, külön akcióanalízisre számíthatott, amely a cso-

portosnál kevésbé volt mulatságos. Mint mindenben, a közösülés (Mühlék kizárólag a baszás szót használták) minta-tervezésében is a mester volt a mérvadó, aki kétségkívül nem a Kámaszutra alapján dolgozott, hanem inkább a hatökrös gazda – szolgálólány módszerrel. A szenvedély (és az élvezet) fokozásának közismert módja a visszatartás és a halogatás, hogy a szerelmesek egymásba feledkezéséről ne is beszéljünk. Mindegyikük feltételezi a partnerre és az egyéni belsőben lejátszódó folyamatokra irányuló maximális (tudatos-tudattalan) figyelmet. Hát itt ilyenről szó sem lehetett. Nem mélyen, nem intenzíven kellett kefélni, hanem sokszor, és természetesen mindig mással, minthogy a szerelem – amint említettem – a legszigorúbban tilos volt (persze mindig akadtak titkon egymást szeretők). Ezt, a nemi tevékenység intenzitását is pontozták.

Az önbemutató-vagánykodás harmadik lényeges funkciója a hatalmi struktúra kialakítása és fönntartása volt. Talán ez a funkciója volt a legfontosabb, pontosabban ebből származtak a legmesszebbmenő következmények. Itt még közbe kell vetnem azt, hogy az önbemutatóból származó strukturális következmények eleinte nem jelentettek semmi mást, mint az illető helyének pusztá kijelölését a struktúrában. Mühl a 70-es években BAG-okra osztotta a csapatát (Basisarbeitsgruppe, bázismunkacsoport; mások szerint Bewusstseinsarbeitsgruppe, tudatmunkacsoport). A BAG-ok öt-öt tagból álltak, aszimmetrikus 3-2-es vagy 2-3-as fiú-lány összetételben, hogy még véletlenül se alakulhasson ki stabil párkapcsolat a résztvevők között. A beosztás során Mühl végiszámozta a csoportokat az éppen érvényben levő jófejségi index alapján: ő maga lett az 1.1-es, „felesége”, a törzsfőnökszszony az 1.2-es és így tovább lefelé. Tehát ha valaki azt mondta, hogy engem 5.5-ösnek hívnak, akkor hajszálpontosan meghatározta a saját (példánk alapján elég magas) helyét. A magasabb helyezéseknek természetesen több joguk volt, mint az alacsonyabb beosztásúaknak, ám ez az elfoglalt hely az önbemutató során hozott forma alapján változhatott. Tehát ha valaki, újonnan a 15. sz. csoportba kerülőről kiderült, hogy kiváló tulajdonságokkal rendelkezik, akkor elvileg igen hamar feljebb kerülhetett. Miután a felső csoportok tagjait egy idő elteltével általában kinevezték valamelyik külföldi lerakat csoportvezetőjévé, „fent” állandóan ürültek a helyek, és így jó ideig alulról rendes és állandó áramlás irányult felfelé. Az elérhető, megvalósítható feljebbjutás mindenkit motivált, ám előrelátható volt, hogy csak állandó tagfelvétel és állandó vezetőcsere mellett működőképes a rendszer. Az olajozott körforgás azonban csak viszonylag rövid ideig tartott, hamarosan egyre több dolog zavarta. A már említett tagfelvétel-szüneteltetéseken kívül elsősorban az, hogy a sajátos berendezkedés következtében a guru alatti hierarchiát idővel szinte kizárólag nők foglalták el, Mühl „felesége”, Claudia vezetésével. A kommunát vezető tanács is többségükben belőlük

állt, a frigyes-majori döntéshozói és végrehajtói hatalom egyre inkább az ő kezükben összpontosult. Mühl úgy ideologizálta meg ezt a nemiségközpon-
tú csoport esetében természetes fejleményt, mintha ő akarta volna, mivel –
úgymond – a férfiak kivétel nélkül elkurvulnak a hatalomtól, míg a nők
nem. Természetesen nem nő-voltuk jelentette a problémát a tagság számára
– hajszálpontosan ugyanúgy gyakorolták a hatalmat, mint az autokrata fér-
fiak –, hanem az, hogy legtöbbjüket ész nélkül, pillanatnyi hangulatától ve-
zérelve emelte fel Mühl. A felelős beosztásba emelt csitrik hihetetlen ag-
resszivitással palástolták pszichológiai és vezetői ismereteik hiányát, bi-
zonytalanságukat. Előbb-utóbb szinte mindegyikük elkövetett olyan hibá-
kat, amelyeken már Mühl sem tehette túl magát. Kézenfekvő lefokozásuk
helyett azonban felfelé buktatta azokat, akiknek frigyes-majori pozícióját
már nem tudta többé tartani, és csoportvezetőként külföldi lerakatokhoz de-
legálta őket. Az eredmény gyorsan megmutatkozott, a külföldi csoportok
egymás után bomlottak fel, egyre kevesebben voltak már hajlandók nagy
pénzért Ausztriába jönni a főnöki akcióanalízisre. Ezzel a gyakorlatával
nemcsak a saját természetes pénzügyi és tagság-utánpótlását semmisítette
meg, hanem a kifelé irányuló mobilitás mértéke is csökkent, aminek követ-
keztében egyre jobban elharapózott a belharc a frigyes-majori törzsgárdán
belül. Mühlné, Claudia asszony legalább olyan erőszakos és erőszakimádó
volt, mint a „férje” (a férj-feleség szót azért teszem következetesen idéző-
jelbe, mert a kommunában névleg mindenki házasságban volt, hogy a kinti társad-
alom szervei beléjük ne köthessenek, és minden gyermekhez kineveztek
egy-egy apát, de ez a főnőkházaspárt kivéve a többiekénél nem jelentett sem-
mit). Otto és Claudia minden valószínűség szerint a legrosszabb hatással
volt egymásra: egymás negatív vonásait erősítették. Példának okáért Mühl
„vezette be” a fiatal, 16 életévüket betöltött lányokat a nemiségbe, övé volt
a jus primae noctis – akkor is, ha a külön gyermekházban, gyermektársada-
lomban lakó fiatalok már sokkal korábban elkezdtek. Idővel azonban Mühl
rájött, hogy mint megváltónak, mindenképpen neki kell elvégezni a beava-
tást, és ragaszkodott a defloráláshoz, függetlenül attól, hogy több áldozata
fiatalabb volt a törvényben megszabott 14 éves kornál. Az esetek döntő
többségében nem önszántukból feküdtek le Mühllel, hanem vagy a csoport
kényszerítő nyomására, vagy pedig Mühl erőszakolta meg őket. Formálisan
ezért ítélték el hét évre, amelyet az utolsó napig le kellett ülnie. Claudiát a
kiszállt kommunárdok egybehangzó véleménye szerint nem érdekelték a fi-
atal fiúk, ám mivel a „férje” beavatóként működött, ő sem maradhatott alul,
tehát ő ugyanazt tette a fiatal fiúkkal, mint amit a „férje” a lányokkal. Mi-
vel azonban a fiúkat nehezebb (körülményesebb) megerőszakolni, több,
hozzá hűsége vezetőnő segítségét vette igénybe a művelethez. Az osztrák
büntető törvénykönyvben magára a tényállásra nem volt paragrafus, őt „sze-

mélyes szabadság korlátozása, miatt ítélték el egy évre, a segítők pedig büntetlenül megúszták. Claudia a Ceausescu-házaspár és más diktátor-házaspárok mintájára bevezette (be akarta vezetni) a trónöröklés intézményét. Erre a szerepre érdekes módon nem lányai valamelyikét, hanem Ottóval közös fiúgyermeküket, a kis Attilát szemelte ki. Attilának mindent megengedtek. A kommuna gyermektársadalmában is ugyanolyan struktúra uralkodott, akár a felnőttek között, tehát rendes körülmények között egy hatéves gyerek „több” volt, mint egy hároméves. Attila azonban szabadon ütlegethette a nagyobb gyermekeket, sőt, gyakran éppen őt szemelték ki büntetésvégrehajtónak. Kedvenc szórakozása volt, hogy a nők meztelen alfelét ütögette kézzel vagy pálcával. Kívánságára felnőtt asszonyok minden teketória nélkül hasrafeküdtek, és lemeztelenítették alfelüket, hogy a gyermeknek kedve teljen bennük. Hiába jött hozzájuk saját bőgő csemetéjük, hogy az Attila bántotta őket, nem volt apelláta. Sőt, éppenséggel arra buzdították a gyerekeket, hogy legyenek jók Attilánál, aki biztos továbbadja a saját szüleinek, hogy milyen kedves, „egészséges” barátai vannak, s ezáltal az anyák is különféle kedvezményekben részesülnek majd.

A kommuna alapvetően elromlott, a kezdeti felbuzdult, jót akaró és ösztartozó vidám csapat helyett anti-szolidáris hazugok, képmutatók és csallók kényszergyülekezetévé vált, akik rettegetek. Rettegetek a főnökségtől, egymástól, és a kinti „normális” élettől, amellyel elvesztették szinte minden kapcsolatukat, és úgy gondolták, hogy a „társadalom” „bosszút akar állni rajtuk”, vagyis a vesztükre tör. Ilyenről persze szó sem volt. A köztörvényeseket – a sikkasztókat, a kábítószerrel visszaélőket és az erőszakolókat – lecsukták hosszab-rövidebb időre, a többi tag mehetett, amerre látott. Ez a kívülálló számára természetes folyamat belülről nem így, hanem teljesen más, torz optikán keresztül látszott. A becsavarodás mechanizmusát jól mutatja a „struktúra” szó lassú jelentésváltozása. Ez a szó tulajdonképpen szerkezetet, szerkezeti felépítést jelent, ám itt szervezeti felépítés értelmében használták. Legkésőbb a 80-as évek közepétől a „struktúra” szó már teljes mértékben elvesztette eredeti jelentését, önállósult, és lényegében a „hatalom”, „hatalmon levő, leghatalmasabb, legmagasabb rangú”, „parancsnok” kifejezésekkel kellene visszaadnunk a lényegét. Amikor tíz ember összegyűlt, hogy reggelizzenek vagy elvégezzenek egy munkát, a korábbi spontán öröm, ugratás és kiabálás helyett az emberek csöndben, sunnyogva, lapos pillantásokkal méregették egymást: „wer hat die Struktur?” – ki a struktúra birtokosa, a rangidős, a legnagyobb hatalommal rendelkező a csoportban. Csak akkor lendült mozgásba valami, ha ez a kérdés eldőlt. Szegény „parancsnok” játéktere sem volt túlságosan tág, mert gyakorlatilag egyetlen kérdéskörben kellett jártasnak lennie, de abban azután nagyon: „mi volt tegnap Ottóéknál?” Ottóék addigra már külön luxusvillában laktak, amelybe

csak a döntéshozó és végrehajtó testület tagjai léphettek, általában késő este, egy kis szivornyázásra. Ez volt az egyetlen kérdés, tájékozódni kellett a legfrissebb fejleményekről, hiszen életfontosságú volt, hogy minden érintett minél hamarabb tudomást szerezzen a politbüro legfrissebb döntéséről, a legújabb irányvonalról. Senki sem lepődött meg azon, ha mára a tegnap, tegnapelőtt vallott nézetnek és begyakorolt viselkedésnek a szöges ellentéte vagy egyszerű, de radikális elfelejtése vált egyedül üdvözítő normává, elvégre, mint mondták, „éppen flexibilitásunk különböztet meg minket a kinti, megcsontosodott emberektől”. Ha nem volt újdonság, illetve az újdonság megtárgyalása után Ottó írásait, aforizmáit, elmélkedéseit, aranyköpéseit, útmutatásait tárgyalták, illetve olvasták fel. Munkaszünetekben, az ebédlőben, a szaunában, a műhelyekben, az iskolában reggeltől-estig még a vízcsapból is Otto és csak Otto folyt. Minél elvonultabban élt a korábban örökmozgó és mindenütt jelenlevő Mühl, annál erősebben uralta a kommunárdok tudatát, akik a nyolcvanas évek végére már csak beléptidőj ellenében látogathatták a fogadásai alkalmával. Minél nyilvánvalóbbá vált ugyanis, hogy a kommuna már nem önfenntartó, saját vállalkozásai nem elég profitábilisak, annál fontosabb lett az egyénileg felhajtott pénz, egyáltalán a pénz, amellyel köztulajdon korában nem sokat foglalkoztak. Kézenfekvő volt az ötlet, hogy ki kell küldeni a többségükben jólképzett kommunárdokat, keressenek pénzt a társadalomban, és utalják át a kommuna gyűjtőszámlájára. Az összegek többsége rendes, átlagos nagyságú kereset volt, ám az évtized végére akadtak szép számmal olyanok is, főleg Németországból, akik vállalkozásokkal, illetve tőzsdei játékkal komoly (és a kommuna számára a maga teljes egészében ellenőrizhetetlen) vagyonra tettek szert. Ezek repülőgéppel érkeztek Bécsbe, onnan helikopterrel a Frigyes-majorba, tejetek, és ennek fejében rendkívül előzékeny bánásmódban részesültek, olyan bánásmódban, mint amilyenben egyébként a helyi, tartományi politikusok, akiknek meg kellett nyerni a jóindulatát. Húsz év alatt ide jutottak az egykori egyenkopaszok, kezeslábas- és tornacipőviselők, akik a szabadszerelem és a nem-elidegenedett életmód zászlaja alatt gyűltek össze.

Innen indul az utolsó, rövid felvonás. Mühl azt vallotta, hogy a tagok munkábaállítása már az általa kigondolt visszavonulási terv része volt. Végezzenek elidegenedett munkát, de szabadidejüket töltsék megszokott környezetükben. A munkavállalók, akiket kezdetben a kommuna busza vitt be Bécsbe, hamarosan kénytelenek voltak vonatra ülni, akár a többi ingázó, és ennek következtében csakugyan visszazökkentek a társadalmi valóságba, ha keservesen is. A vezetőség viszont teljesen máshogyan képzelte el a saját jövőjét. Mühlék a Kanári-szigetcsoporthoz tartozó 352 négyzetkilométeres La Gomera szigetén vásároltak nagybirtokot. A spanyol fennhatóság alá tartozó sziget nemcsak valóban igen kellemes éghajlata miatt nyerte meg tetszé-

süket, hanem azért is, mert Spanyolország és Ausztria között nem volt kölcsönös kiadatási egyezmény (pechükre hamarosan megkötötték). Villámgyorsan felépültek a közösségi épületek, valamint a főnök villája. Mühl ekkor már a hosszú ideje folyó, rendszeres kábítószerabusus, valamint ettől nem független cezaromániája következtében magán kívül volt. Már nem törekedett arra, hogy nevelje és szórakoztassa környezetét, mint korábban, hogy megteremtse vagy tovább nemesítse Új Embereit, hanem a feléje irányuló hódolat és talpnyalás következtében azt hitte, hogy pusztá léte példaeértékű, világít, akár a fényes nap. Meg volt győződve arról, hogy ő nem követhet el hibát, nem csinálhat rosszat – teljesen elveszítette maradék valóságérzékét is. Ebből az állapotból nagyon durván ébredt. Saját emberei gyilkolták le, akár a cészárok némelyikét, csak nem a magával vitt délszigeti kevesek, hanem a Frigyes-majorban rekedt prolik. Mivel mindenki, aki csak tehette, vele tartott Gomerára, az egykori székhelyen csak azok maradtak, akik nem mehettek el – akár személyes kötődésük okán, akár azért, mert nem vitték őket. Ők igencsak megszeppentek, amikor észrevették, hogy magukra hagyták őket, ráadásul állandóan a nyakukra jártak a városi „urak” bizonyos sötét anyagi ügyek tisztázása céljából, amikről ők semmit sem tudtak. Amikor világossá vált számukra, hogy a majorságot elárverezik, s az egész disznóságért őket fogják felelőssé tenni, elkeseredésében néhány szülő és gyermek feljelentést tett a kismartoni tartományi ügyészségen. Az ügyészség nemzetközi elfogatóparancsa alapján Mühl és feleségét a spanyol hatóságok elfogták, megvasalva repülőgépre tették és Bécsbe szállították. Elítélésekor Mühl 66, 1997 decemberében történt kiszabadulásakor 73 éves volt. Kérte büntetése felezését, kétharmadának letöltése után is kérvényezte szabadlábra helyezését, ezeket a kérvényeket igen sok művész és közéleti ember írta alá –, de mindez nem segített semmit, csak a hetedik év elteltével engedték ki. A 90-es években kezdtek rossz idők járni a gyermekmegrontókra, különösen azután, hogy kiderült a legmagasabb egyházi méltóság, Groer hercegérsek pederasztja múltja. Ennek a főpapnak le kellett mondania, és kétségtávol leleményes büntetést találtak ki a számára: egy apácakolostorba száműzték. Kipattanásakor botránya hatalmas hullámokat vert, ám hamarosan megfeledkeztek róla, és további sorsa most már kutyát sem érdekel.

Nem így Mühlé és az akcionizmusé. Mühl ugyanis elpusztíthatatlan szervezetének és robusztus lelki alkatának köszönhetően rövid idő alatt nemcsak magához tért a börtönben, hanem valóságérzékének visszanyerésére után képes volt jelentős képzőművészeti tevékenység kifejtésére is. Kezdetől fogva magánzárkában ült, és miután volt pénze, minden szükséges eszközt megvásárolhatott a festéshez. Családja és kyszámú megmaradt rajongója rendszeresen látogatta, de meg kell mondanom, hogy zárkájában

megfordult csaknem az összes múzeumigazgató és galériatulajdonos is. Börtönlevelezéséből, a vele folytatott beszélgetésekből, és börtönnaplójának részleteiből tisztelői szép, fogsága alatt keletkezett képekkel illusztrált könyvet adtak ki, amely 1997 késő őszen jelent meg. A könyv megjelenését heves sajtópolemia kísérte. De ez a polémia kismiska volt ahhoz képest, amit börtönképeinek és videobeszélgetéseinek 1998-as kiállítása keltett a MAK-ban (Museum für Angewandte Kunst, Iparművészeti Múzeum – az utolsó tíz-tizenöt évben a nagy múzeumok legjobbika). Amikor egy ország parlamentjében művészeti vagy irodalmi kérdések kerülnek színre plenáris ülésen, polemikus formában, akkor tudni lehet, hogy abban az országban a politikai élettel baj van és az a baj hamarosan széles körben érezteti majd a hatását. Így volt ez a magyar parlamentben, amikor Torgyán az Új Hölgyfutárt lóbálta a Sacra Corona állítólagos meggyalázása miatt, vagy amikor Petri és Esterházy Kossuth-díja váltott ki gyűlölködő interpellációt. És így volt ez az osztrák parlamentben is. Dr. Michael Krüger jobboldali politikus és társai 1998. szeptember 16-án a következő írásos interpellációt intézték a kultuszminiszterhez:

1) Vásárolt-e az Iparművészeti Múzeum 1995 óta Otto Mühl-képeket, illetve műtárgyakat? Ha igen, milyen áron? A válaszhoz kérjük csatolni a megvásárolt képek és műtárgyak fényképét.

2) Kérjük indokolja meg minden egyes megvásárolt Mühl-tétel esetében konkrét magyarázattal azt, hogy mely kritériumok alapján döntöttek.

3) Ki volt az a személy, aki a tárgyakat kiválasztotta és megvásárolta?

4) Mit szándékoznak csinálni a tulajdonukba került Mühl-művekkel?

A miniszter válasza: Az 1995 és a mai válaszom között eltelt időben az Iparművészeti Múzeum nem vásárolt sem Otto Mühl-képet, sem -műtárgyat.

Világos, hogy ha vásároltak volna, akkor mindenképpen kirúgatják azt az embert, aki az ügyletet bonyolította, továbbá megpróbálják eltávolíttatni a múzeumigazgatót, lemondásra kényszeríteni a minisztert és könnyörtelenül megsemmisíttetni a műtárgyakat. Mi az, ami ennyire gyűlöletessé teszi Mühl-t és az egész akcionizmust a narodnyikok számára? Szándékom szerint megpróbáltam tárgyilagosan felvázolni a tényállást, tehát harag és részrehajlás nélkül előadni a történeteket. Ha pusztán ennek az előadásnak az alapján kell ítélnünk, végülis mi történt? A kábítószerral való visszaélést elfelejthetjük, mivel nem kereskedtek vele, hanem saját használatra szerezték be – az ő dolguk. A sikkasztók megkapták büntetésüket, ami nemcsak börtönbüntetést tartalmazott, hanem anyagi jóvátételi kötelezettséget is (elsinkófált nyugdíjbiztosítások). A déltengeri birtok és a Frigyes-major eladásából végülis mindenkit kárpótoltak. Marad legsúlyosabb tételként a fiatalok megrontásának és kínzásának az ügye. Ezért a fő elkövetőt szerintem példásan megbüntették, és visszaeséről már csak előrehaladott kora miatt sem le-

het szó. Arról, hogy személyes szabadságában bárkit is korlátoztak volna, csak agymosás-értelemben beszélhetünk. Senkit sem kötöztek az ágy lábához, a majorság nem volt körülkerítve, mindenki mehetett, amerre akart. Az persze nyilvánvaló, hogy éppoly nehéz volt elhagyni a kommunát, mint bármelyik szektát. Dehát ezen az alapon emberek ezrei meg ezrei ellen kellene nyilvánosan gyűlölködni. Nem, itt másról van szó. Egyrészt arról, amit bevezetésképpen említettem, hogy az akcionisták arcucsapás-szerűen szembesítették az országot saját szégyenletes múltjával. Ez mára már teljesen elveszítette egykori jelentőségét. Főleg azért, mert új és új generációk születtek, és a modernséget felváltotta a posztmodern, azt meg a poszt-posztmodern; továbbá azért, mert végre-valahára – és éppen a jelenlegi konzervatív-jobboldali kormány alatt – megszülettek a jóvátételi törvények. Kárpótolták a kényszermunkásokat és restituálták az elorzott javakat. Másrészt azonban arról van szó, hogy az akcionizmusnak, és különösen a Mühl-féle kísérletnek van egy olyan velejárója, amely nemhogy elveszítette volna az elmúlt évtizedek során a jelentőségét, hanem ma aktuálisabb, mint valaha: ez pedig a szabad szerelem víziója. Amelyet végső soron nekik sem sikerült maradandó módon a gyakorlatba átültetniük, de ez nem von le semmit annak a ténynek a súlyából, hogy a nyugati jóléti társadalmak széles tömegei szurrogátumokkal pótolják a természetes nemiséget. Mellőzni fogom példák felsorolását, csak egy idézetet szabadjon említenem. Az idézet egy ismert fiatal francia regényíró, Michel Houellebecq *Plateforme (Plattform)* című, most megjelent regényéből származik, amelynek főszereplője a következő elkéseredett gondolatot fogalmazza meg (saját gyarló fordításomban): „Semmi kifogásom nem volt az ellen, hogy a szexualitáson teljes mértékben eluralkodjanak a piacgazdaság törvényei. Egyik oldalon ott van a nyugati világban több száz millió ember, akiknek mindenük megvan, amit csak kívánnak, éppencsak a kiteljesült nemi életről kell lemondaniuk. És a másik oldalon ott van az a több milliárd ember, akiknek semmijük sincs, nyomorultul éheznek, fiatalon elpusztulnak, egészségtelen körülmények között élnek, és semmi egyebet nem tudnak áruba bocsájtani, mint a testüket és egészséges nemiségüket. Ez maga az eszményi cserehelyzet.” A továbbiakban természetesen ennek az ideális cserehelyzetnek a gátlástalan kiaknázására tesz cinikus javaslatot az ún. szexturizmus széleskörű fellendítésével. Namost ez egy olyan dolog, amit politikusaink meg sem mernek fogalmazni, nemhogy kimondanak, akár sokkal finomabb formában is, mint Houellebecq. Tehát ennek a valós dolognak a tematizálása továbbra is a művészet dolga, és ilyen értelemben él és hat tovább a bécsi akcionizmus, noha más sok év óta métermagas por fedi. A történeti mozgalom műveinek bemutatásán kívül talán sort tudok keríteni arra, hogy posztmodern műalkotásokon ironikus parafrázisát is bemutassam.

Irodalom

- Otto Mühl: Weg aus dem Sumpf. Nürnberg: AA-verlag, 1977.
- Nikolaus Helbich: Der Friedrichshof. Utopisches Modell und konkrete Geschichte (Diss.). Wien: Universitätsbibliothek, 1990.
- Elisabeth Helbich: Kernfamilie und alternative Familienmodelle: Kollektive Formen des Zusammenlebens als Antwort auf die Motivationskrise und Identitätskrise in modernen Industriegesellschaften (Diss.). Wien: Universitätsbibliothek, 1991.
- Claudia Kronig: Die Kommune Friedrichshof. Transformation der Wirklichkeit und Identität. Ursachen und Prozess der Auflösung (Diss.). Wien: Universitätsbibliothek, 1992.
- Andreas Schlothauer: Die Diktatur der freien Sexualität. AAO, Mühl-Kommune, Friedrichshof. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1992.
- Peter Stöckl: Kommune und Ritual: das Scheitern einer utopischen Gemeinschaft. Friedrichshof 1960-1990. Frankfurt/Main: Campus, 1994.
- Toni Altenberg: Hierarchiebildung in Gruppen: gezeigt am Beispiel der Mühlkommune (Diss.). Wien: Universitätsbibliothek, 1994.
- Theo Altenberg: The Paradise Experiment. The Utopia of Free Sexuality. Friedrichshof Commune 1973-1978. Wien: Triton, 2001.

THE RISE AND FALL OF OTTO MÜHL AND THE FRIEDRICHSHOF COMMUNE

The author of the paper examines an aspect of the Viennese avant-garde, one of the Austrian forms of the neo avant-garde, which is seemingly only loosely related to art, and more specifically to literature. But the commune, which was organised, run and led to success by Otto Mühl and which rose to prominence, but subsequently failed, was actually closely related to actionist life and thought in general. The paper reveals the organisation and life of the Friedrichshof commune, as well as the reasons that led to the fall of the community envied by many and attacked by even more.

KISS GUSZTÁV

A SZABADKAI NEMZETI NYELVEN MUNKÁLKODÓ TÁRSULAT

Dolgozatom célja a Szabadkán a tizenkilencedik század közepén megalakult Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat tevékenységének a feltárása, a múltban keletkezett mendemonda-szintű, nem kellő hitelű, sokszor megbízhatatlan, nemzedékről nemzedékre hagyományozódott értesüléshalmaznak a vizsgálata, a még fellelhető emlékeknek az összegyűjtése és rendezése. Az már önmagában is elgondolkodtató, hogy a Társulat alapításától eltelt több mint másfél évszázad alatt senki sem tett még kísérletet sem a Társulat megalakulásával és működésével kapcsolatos nyitott kérdések megválaszolására, alapvető forráskritikai munkák elvégzésére. A vajdasági magyar művelődéstörténet keretében – Szeli István művelődéstörténeti munkáira támaszkodva¹ – a források alapján megkísérem az elsőnek tartott vajdasági magyar irodalmi Társulat munkáját körvonalazni és értékelni.

A magyar történettudomány több olvasatot is felkínált a 18. század végén megalakuló magyar „nemzeti tudós társaságokról”², az általuk felvázolt szándékokról és megfogalmazott igényekről. A korszakról a magyar történetírásban kialakult változatosságot elsősorban a nemzeti újjászületés gondolatköre és a polgári gondolatrendszer kapcsolatának – azonosságának – eltérő értelmezése szolgáltatta. A 19. század második évtizedétől kezdve a polgári átalakulást szorgalmazó erők – a korábbiaktól eltérően – már céltudatosan egybefonódva, együtt érvényesülnek a nemzeti eszme gondolatkörével. A szakirodalom azonban mégis óva int attól, hogy az említett időszakban a két gondolkodás teljes egybefonódásáról, az meglévő különbségek elhagyásával nyilatkozzunk.³ Talán megfelelőbb és pontosabb együttes jelenlétre hivatkozni az 1820-as évektől egészen az 1867-es fordulatig, amíg a kiegyezés a nemzet és az uralkodóház között nem terem meg egy újabb, más alapokon nyugvó egyensúlyt a két politikai eszmerendszer között.

A liberális, a reformokat támogató korabeli történetírás nemzeti vonásokkal felvértezve a jozefinizmus „felszabadult szellemiségével”, egészen pon-

tosan Bécs felvilágosult abszolútizmusával szembeni nemzeti tiltakozással, magyar ellenszeggüléssel magyarázza a „tudós társaságok” létrejöttét.

Tény, hogy Mária Terézia uralkodásától kezdve a dunai monarchia egész politikája alapvetően azt szorgalmazta, ami a felvilágosult abszolútizmus célja volt mindenütt: az elmaradott feudális társadalom és állam korszerűsítését, mindenekelőtt az állam, a közigazgatás megerősítését. A szervezett államapparátustól – az akkori elképzelésekkel összhangban – az ipar és a kereskedelem, más szóval, a pénzgazdálkodás irányíthatóságát és korszerűsítését remélték. II. József uralkodása alatt – az előző reformkísérletekkel összehasonlítva – sokkal gyorsabb ütemben és sokkal bátrabban követték egymást a változtatások, a beavatkozások a birodalom életében. Következésképpen igazodva a „felvilágosult” államelmélet útmutatóihoz, rendeletei egy korszerű, jól működő állam felépítését körvonalazzák. Természetesen „a korszerűsítés, a birodalom fejlődése érdekében”, legalábbis a korabeli állami propaganda szerint, ami talán nem is véletlenül, igaz burkoltan, de egybeesett az osztrák hatalmi érdekekkel. A központi irányítás megszervezése – a felülről meghozott döntések érvényesítése a közigazgatás minden szintjén – a legfontosabb feladatot jelentette. Például 1784-ben a birodalom majdnem valamennyi tartományában a német nyelvet tették kötelezővé, de nem elnémetesítő szándékkal, ez – a szakirodalom alapján is – távol állt minden politikai szándéktól. A rendelet végső soron egy kényszerű döntés eredménye: a német nyelv volt akkoriban a birodalomban beszéltek közül a legalkalmasabb a kor követelte hivatali ügyvitel ellátására. Ennek bevezetése alapvető változást hozott a közigazgatásban, de még véletlenül sem radikális. A német nyelv – viszonylagos gazdagsága ellenére – továbbra sem nélkülözhetette az öröklött, és akkoriban már korszerűtlenné és nehezen használhatóvá váló latin nyelvű terminus technicusokat. A latinról a németre történő átmenet – a korabeli levéltári anyag felemás nyelvezete a példa – minden kényszer és támogatottság mellett is nehézkesen, nemegyszer az állami ügyvitelben zavaró fennakadásokat okozva ment végbe.

A német nyelv használatát egyedül a németalföldi és a lombardiai tartományokra nem terjesztették ki, mert a francia és az olasz nyelvet szintén „használhatónak” ítélték meg a közigazgatásban. II. József intézkedéseinek – ebből az aspektusból – nem volt semmilyen nemzetgyilkos szándéka⁴. A reformokat mégis sokan annak értelmezték, ami ugyancsak szintén fontos történelmi tény.

A monarchia egyéb népeinél csak ekkoriban kezdenek nyelvújításon gondolkodni, de ott sem mindenütt. Lassan ismerik fel, hogy a tudás hatalmat jelent: politikait és gazdaságit egyaránt. A „korszerű” tudás közvetítéséhez, ugyanis elengedhetetlen a nyelvet a „korszerű tudás” követelményeihez idomítani: a tudás átadása nyelvújítást követelt. Ezért a kor általános,

de mindenekelőtt a nemzeti mozgalmak politikai jelmondata, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén lehet tudós, de idegenen sohasem.

Az is tény, hogy a végrehajtott reformokkal együtt, ha nem is szándékosan, de a polgárság létrejöttét is elősegítették. Az ezt kihangsúlyozó történet-tudományi olvasat⁶ a korszakban meglévő liberalizmusra, a polgári életforma első kibontakozó lehetőségeire, a nemzetállam kialakulásának kezdeteire helyezi a hangsúlyt, a nemzeti művelődés okos és ésszerű – európai minták alapján történő – megtervezésére, az európai kötődések⁷ felismerésére.

Metternich például abból indult ki, hogy Európa egyenjogú államokból áll, és a nemzetközi rendnek az egyes államok együttműködésén kell alapulnia. Az államok kötelessége egymás megsegítése, mindenekelőtt a belső forradalommal szemben, de a nemzetközi egyensúly felforgatása ellen irányuló minden egyéb szándékkal is. Metternich államokban gondolkodott, nem nemzetekben. A nemzet politikai nézeteiben alárendelt szerepet játszott az állammal szemben: az állam nem egyenlő a nemzettel, a nemzetállam nem az állam egyetlen formája. Politikusként Európát tartotta hazájának – kozmopolita volt. Politikája tükrözte a felvilágosodás emelkedettségét, és ő is, mint elődei, a felvilágosult abszolútizmusra esküdtek mint egyedüli helyes lehetőségre. A II. Józsefnek tulajdonított híres/hírhedt kijelentés összegezte végül is a korszak birodalmi politikájának szellemiségét: „*Min-dent a népért, de semmit sem a néppel.*”

Szeli István mutat rá, hogy vidékünk művelődéstörténetében mennyire meghatározó ez az ellentmondás, ami a felvilágosodás racionalizmusa, a polgárság és az állami, a birodalmi törekvések között alakult ki. A XVIII. század nemcsak a „tudományok korszaka” volt, hanem – a fent említett – újraértelmezett „birodalmi *eszme*” bölcsője is, amely a nemzetileg viszonylagosan egységes nyugati nemzetállamok – mint amilyen a francia – mintájára kívánta egységesíteni a birodalmat.

Az egységes német/birodalmi eszme azonban tényszerűen ellentmondott az önállósulni szándékozó nemzeti kultúráknak.

A Szabadkán megalakult „tudós társaság” egyik alapítója, id. Váli Béla a szemtanú hitelességével erősítette meg mindezt a „Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat” történetét felvázoló írásában: „Tenni eszméket, elveket hirdetni, hazaszeretetet, élénkíteni, előkészíteni az utat az európai nemzetek műveltebbjei sorába volt a magasztos cél. A helyes cselekvésig, az önművelés egyedüli nyitott út volt. Az önművelés tere volt egyedül szabad, s legkevésbé korlátozott a magyar ifjúság számára.”⁸

Az „önművelésnek”, a „nyelvművelésnek” többféle változata, indítéka, formája, módszere, tartalma alakult ki a történelem során. A korabeli mozgalmak a „magyar/nemzeti tudományok”, a „magyar tudás” megteremtését tűzték célul, de ahhoz, hogy a tudomány magyar nyelven szólaljon meg, s

tudást közvetítsen, illetve teremtsen, elengedhetetlenül szükséges volt a nyelvbővítés, az új szavak sokasága az új fogalmak megjelölésére. Az átalakulásban az áhított nyugati polgári életforma jelentette a mintát, s vidékünkön – még ha kezdetlegesen is – ezzel a mozgalommal európai igények fogalmazódtak meg. Az akkoriban alakult tudós társaságokra általában volt jellemző a fõnt említett „õnnemesbítés”, az „õnmûvelés” módszerének felvázolása, különösen a közmûvelõdés terén.

A szabadkai Társulat feltárásával kapcsolatban az elsõ és nélkülözhetetlen feladat a még fellelhetõ források számbavétele és azok hitelességének megállapítása. Az elmúlt másfél évszázad alatt több olyan elképzelés is megfogalmazódott, több olyan következtetés is elhangzott a Társulatról, amelyet tényszerûen sohasem igazoltak. Hitelességét, pontosságát tekintve, például kételyt ébreszthet a legtöbbet idézett forrás, id. Váli Béla visszaemlékezése a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatról mint az elsõ szabadkai irodalmi egyesületrõl.⁹

Ismereteink szerint nyomtatásban egyedül csak ez a kûtfõ áll rendelkezésünkre, egyedül ebben számolnak be a „szemtanú hitelességével” az ott elvégzett tevékenységrõl, hogy a késõbbiekbõn megírt történeti munkák szinte kivétel nélkül – minden forráskritika nélkül – erre az egyre hivatkoznak. Gyõngyösi Dezsõ lesz az elsõ, aki a szabadkai Társulatot elemezve „némi homályosságra” mutat rá id. Váli Béla (álneven Pájó) munkájában: „Sajnos, ez a visszaemlékezés inkább a formai dolgok, az egyesület megalakítása s annak küzdelmeire szorítkozik csupán és nem ad úgyszólván semmit, vagy csak nagyon keveset abból, ami minket leginkább érdekelne, a társulat tagjai által produkált mûvekbõl, még kivonatos ismertetés alakjában sem. De azért így is érdekes ez a közlemény, mert megmutatja...”¹⁰

Szeli István¹¹ a további feltáró kutatások fontosságát hangsúlyozva a következõkben összegezte az elvégzendõ feladatokat: „... talán meg is lehetne fogalmaznunk, mi lenne az elsõ és közvetlen teendõje annak, aki fölgombolyítaná e szertefutó szálakat, s ezzel megbízható alapot nyújtana e 160 esztendõs társulat tevékenységének, s rajta keresztül a kor és a vidék nyelvi és kultúrhistóriai törekvéseinek a történetéhez, illetve annak föltárásához. Pontokba foglalva és konkrétan megnevezve:

1. Megállapítani a Gyõngyösi által említett (szabadkai?) újság címét, valamint azonosítani a magát Pájónak nevezõ szerzõt;
2. Kikutatni a cikkben emlegetett személyek kilétét s leírni munkásságukat;
3. Felkutatni az egykori Nemzeti Casino könyvtárában õrzött iratokat, amelyeket Gyõngyösi említ;
4. Átnézni az 1840 körüli évek szabadkai (s nemcsak magyar nyelvû) sajtóját a tárggyal összefüggõ esetleges más híradások felgyûjtése céljából;

5. A Társulat munkáját, publikációit, jutalmazott és ezért jegyzőkönyvbe vett pályaműveit összevetni más hasonló irodalmi és nyelvapoló körökével, s megállapítani, de legalábbis körülírni a szabadkai Társulat koncepcióját;

Dolgozatomban Szeli István által megadott pontokat követem, elsőként elemezve id. Váli Béla (álnevén Pájó) írását, majd az ehhez kapcsolható – ma még fellelhető – dokumentumokat sorakoztatom fel.

I. Az első szabadkai irodalmi társulat 1840–1846.

– A zombori Bácska írása –

Forrás: Bácska, Megyei Közérdekű Közlöny Zomborban. 1881. július 12., IV. évf., 31. sz., 2–3 p.

Id. Váli Béla írása a Társulat megalakulását, annak okait és céljait vizsgálja fel „visszaemlékezés” formájában. A szerző által kiválasztott „emlékeim régiségtárából előszedegetett események” módszerének megbízhatósága, pontosabban annak hiánya sajnos rányomja a bélyegét az egész írásra. A másik forrása a bizonytalanságnak az emlékezés nyelvezete. A közhelyek ismételtetése, az elmondottakba vegyített szövirágok csak nehezítik a pontos megértést. Például munkája megszületésének okát a következőképpen írta körül: „...ígéretem volt némi, nem egyedül régiség által érdekes eseményeket előszedegetni. Azon reményben, hogy lesz legalább egy, kit érdekel a feledés takarta múlt. Egy-egy már ösmeretlen, véneink fejéből is kifakult, valaha élénk színezetű világ csak fog érdekelni valakit azok közül, kik a jelen rózsáit tépik.” Tehát, nem történetírói ambíciók késztették a szerzőt – s ez világosan kiderül a szövegből – amikor papírra vetette emlékeit. Sőt, „némi módszertani” félreértésre is okot adhatna a következő kijelentése: „Öszfejú aggként, de megfiatalodott képzelettel írom meg történetét a körnek...”.

Azonban, ha szem előtt tartjuk, hogy eredeti szándéka szerint egy újságnak készült, az olvasónak kínálva mint „érdekességet”, akkor talán nem is várható el a szerzőtől a kevésbé „érdekes” tények, dokumentumok, és más források számbavétele, azok pontos megnevezése. Sajnos, az emlékezés és annak nyelvezete, annak „líraisága” megfosztotta az írást szinte minden tényyszerűségétől, dokumentumokkal igazolható vonatkozásaitól.

A következő áttekintésben kísérletet teszek id. Váli Béla beszámolójának igazolására, más forrásból is, olyan egyedi, a Társulatra vonatkoztatható tények felmutatására, amelyből következtetni lehetne létezésére, időbeli behatárolására, szellemiségére és megvalósított sikereire.

A tartalommal fel nem töltött, már-már közhelyszerű szavak ismételtetése a szövegben, mint amilyen az „előrehaladás”, a „felvilágosultság”, az „egyenlőség”, a „testvériség terjesztése”, nem elegendő a Társulat pontosabb

meghatározásához. A gazdaság és a tudás kapcsolatának hangsúlyozása a Társulat létrejöttében szintén nem túlzottan eredeti a kor általános felfogását ismerve: „Látva a nemzet anyagi emelkedését, éles szemmel beláttuk, hogy ez csak az esetben lehet valódi, szilárd alapja a nemzet nagyságának, ha ki-művelt, magasban szárnyaló lelki erő, szellemi fensőbbiség hatványozza”.

A felvilágosodás eszméiből kiindulva, szerzőnk az emberek tudatlanságát, „iránytalanságát” tartotta a legveszélyesebbnek az áhított polgári jövő-re nézve, ugyanis tanúsága szerint a „butasággal” a hatalom gyakran vissza-élt. Példaként hozza fel a feldarabolt Lengyelországot: „A szomszédos lengyel nemzet leigázott földjéről szél, vihar átsodorta bús rabság tudata, fensőbb akarat által írántuk rokonszenvező lelkeinkből kitiltott részvét, önnemzetünk ifjúsága szomorú jövőt sejtető tespedése, lázas szervezkedésre inte néhány ifjút”. Az bizonyosnak tűnik, hogy a Társulat létrejöttében a politikai motivációt a szerző meghatározó tényezőnek tekintette. Ennek alapján állíthatjuk, hogy elsősorban politikai, s csak másodsorban irodalmi és nyelvművelő célokat tűztek ki a Nemzeti Társulat elé. Elképzelésükben, akárcsak a felvilágosodás államelméleteiben, a közművelődés csak eszköz a politikai ambíciók megvalósításában.

Sajnos, a szövegből nem derül ki, melyik lengyel eseményre kell gondolni, ugyanis akkoriban a galíciai jobbágyság elégedetlenségéből fakadó mozgalmak folyamatosan napirenden szerepeltek. Az viszont tény, hogy az 1846-ban kitört lázadás alapjaiban rengette meg a dunai monarchiát. Galíciára, a lengyel területek legelmaradottabb részére az osztrák kormányzat kizárólag mint olcsó nyersanyagszállítóra tekintett. Az osztrák hivatalnokok kihasználták a társadalmi ellentéteket, s a szegénységért a lengyel nemességet tették felelőssé.¹² Az osztrák hatóságok nem gördítettek különösebben akadályokat a lengyelek nemzeti, hazafias szervezkedése elé, főleg azok elé nem, amelyek az orosz fennhatóság alatti területek felszabadítására irányultak. Ausztria és Oroszország között a balkáni kérdés miatt hosszú ideig feszült viszony uralkodott, s ezért minden, ami Oroszország ellen irányult, az megfelelt a Monarchia érdekeinek. 1833-ban azonban rendeződik a két állam közötti viszony, s ettől kezdve a nemzeti mozgalmak hallgatólagos jóváhagyása megszűnt, a titkos szervezetek jelentős részét felszámolták, tagjaikat bebörtönözték. Az üldözések elől többen Magyarországra menekültek, ahol a Béccsel szembenálló magyar nemesség évekig bújtatta őket az osztrák rendőrség elől. A magyar reformnemesség a független Lengyelország visszaállítása mellett foglalt állást, s e nézetének kiváló szóvivői hosszú sora adott kifejezést pl. az 1832–1836. évi pozsonyi országgyűlés idején. A lengyel emigráció számított a magyarokra, s küldötteik többször is tárgyaltak vezető magyar politikusokkal.

Czartoryski ügynökei például azon dolgoztak, hogy csökkentsék a magyarországi szlávok és a magyar nemesség között egyre mélyülő ellentétet, s terveik között szerepelt egy közös front megeremtése is a bécsi abszolutizmussal szemben.

A negyvenes évek közepén a lengyel emigráció egyik haladó szárnya olyan felszabadító felkelés megszervezésén dolgozott, amely egyidőben tört volna ki mindhárom lengyel területen. A felkelés napját 1846. február 21-ről 22-re virradó éjjelre tűzték ki. Poznanban a hatóságok rájöttek a szervezkedésre, s néhány nappal február 21-e előtt letartóztatták az összes vezetőt. A felkelés csupán Krakkóban tört ki. A felkelők kiáltványukban teljes jogegyenlőséget, a földdel együtt történő jobbágyszabadítást ígértek, s tervbe vették a felkelésben résztvevő zselléreknek az állami javakból történő földjuttatását is.

A kiáltvány hatására három nap alatt hatezer ember fogott fegyvert. A nemesi felkelők szervezetlenségét kihasználva, az osztrák hatóságok elterjesztették a parasztok között, hogy a nemesség nem áll az oldalukra, hogy a reformokat az urak nem támogatják, s a jobbágyok további elnyomására, sőt kiirtására szövetkeznek. A jobbágyok az álhírektől megrémülve szétverték és lefegyverezték a gyülekező lengyel nemességet. Udvarházak és nemesi birtokok százait pusztították el bosszúból, amit viszont már az osztrák kormányzat – nagyon is számító érdekek alapján – nem nézett tétlenül, s a lázadó parasztságot katonai erővel verte le. Ezzel semlegesítette egyrészt a paraszti mozgalmakat, másrészt a lengyel nemességet az osztrák kormányzat mellé kényszerítette, harmadszor pedig elrettentő példaként állíthatta a monarchia többi reformnemessége elé a történeteket.

Id. Váli Béla nem részletezi melyik „szélre vagy viharra” kell gondolni a szomszédos lengyel nemzet leigázott földjén, amikor kapcsolatba hozza a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat létrejöttével. A szabadkai Városi Tanács könyveiben nem található semmilyen bejegyzés az 1840-es évekből, amely a Társulat létezésére utalna. Azonban 1846-ban – erről később még lesz szó – megalakult Szabadkán az első bejegyzett irodalmi társulat, a Baráti kör, amely már kapcsolatba hozható a lengyel eseményekkel és annak következményeivel.

A következő állításokat tartom fontosnak kiemelni a visszaemlékezést olvasva:

- A Társulat – id. Váli Béla szerint – 1840. szept. 18-án alakult;
- A kör (néha a társulat, néha a kör megjelölést használja a szerző) titkos;
- A Társulat vendégeket, városi előjárókat is néha meghív. Ez cáfolná titkos voltát.
- Kezdetben a tagok lakásán tartják az összejöveteleket;
- 1841 nyárhó 25-én bérelnek először egy különálló szobát;

– A politikai indíttatásról tanúskodhatnak – ez csak következtetés – a bérelt szoba falán található képek Kossuthról, Wesselényiről, Széchenyiről, Deákról..., akik elsősorban politikai művek szerzőiként váltak népszerűvé azokban az időkben. Nem beszélve arról, hogy a tagok között a legtöbb a jogász, sőt, még ügyészek is szerepelnek a felsoroltak között.

– Id. Váli Béla írásában az alapító tagok: Meznerits József, Szárics Jenő, Simony Mihály, Antunovits József, Karvázy Zsigmond, Varga János, Sárcevic Ambrus, Prokopcsányi Tivadar, Hoffmann Ferencz, Zárics György, Vinkler...;

– A körnek „kifelé” semmilyen hatása nem volt, amit a szerző a környezet közömbösségével magyaráz. Sőt, azt is közli, hogy nevetség tárgya lett a városban. Nem érthető, hogy miért rója fel ezt id. Váli Béla, hiszen a kör munkája – állítása szerint – eredetileg titkos, tehát környezete nem is tudhatt volna működéséről.

– Az ott végzett munka sokoldalúságát kívánja hangsúlyozni, amikor politikai okfejtések, széptani elméletek, szerelmi és bordalok, ódák, satírák, epigrammák, aforizmák, rejtvények, rövidtörténetek és regények megírásáról számol be. Szól a Társulat nyelvújító ambícióiról is. Példaként hozza fel Meznerits Józsefet, a költőt mint vice Petőfit; Hoffmann Ferenczet, mint aki kiemelkedett „a szónoklás és a szavalás elméletében”; Karvázy Zsigmondot mint kritikust; Szárics Jenőt mint lélekbúvárt. Szerzőnk szerint Antunovits József volt a legtehetségesebb tagja a körnek, a legjobb tollú író és kritikus.

– Az általuk alapított könyvtárban fellelhető szerzők közül felsorolja Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Zrínyi, Vörösmarty, Petőfi, Bajza, Széchenyi, Wesselényi nevét.

– Említést tesz egy kérvényről, amelyben a Városi Tanácshoz fordulnak segítségért, és kéri a „Tisztelt Tanácsot” vásárolja meg részükre a Közhasnú ismeretek tára 12 kötetét. Állítása szerint mind a 12 kötetet megkapták a Városi Tanácstól. Nyoma a Tanács könyveiben nincsen, holott szabálytette kötelezővé minden kérvény bejegyzését.

– Akik könyveket ajándékoztak a körnek:	B. Rudics József	12 db.
	Szárics Jenő	7 db.
	Antunovits József	67 db.

– 1842-ben egyesülnek a Nemzeti Casinóval, de nem olvadnak egybe. A könyvtárukat felajánlják használatra, s ezentúl már csak mint „Olvasóköri tagok” tevékenykednek tovább. „Egy emléküik maradt csak, a Nemzeti Casino könyvtárának alapja” – állítja id. Váli Béla –, de tudomásunk szerint a Casinónak ebben az időben már volt könyvtára.

– Szerinte a Nemzeti Casino 1842-ben alakult. Ez tévedés, mert 1840-ben nyitotta meg kapuit.

– A Casino részéről Váli József, casinói pénztárnok segítette az egyesülést a Társulattal. Ez sem lehet igaz, mert nem volt tag, illetve tisztviselő ilyen néven. A Casino pénztárosa ebben az időben Tóth Béla;

– Id. Váli Béla szerint a Védegyelet létrehozása az ő érdemük, de erre semmilyen levéltári bizonyítékot nem találtam;

– Spelletics Bódog az újonan megalakított Olvasókör elnöke;

– A Társulat Évkönyvet vezetett. Az írásból nem derül ki, hogy ez csak a Társulat ügyvitele számára (belső használatra) készült, vagy esetleg a város olvasóközönsége is forgathatta.

II. Az összegyűjtött dokumentumok (kiadványok) keletkezésük (kiadásuk) szerint:

1. A Baráti kör megalakítása 1846–1848

A Városi Tanács könyvei alapján az első hivatalosan bejegyzett irodalmi társulat Szabadkán 1846. szeptember 27-én alakult meg. A kör alapszabályait az említett napon nyújtották át elbírálás céljából. Az id. Váli Béla által említett 1846-ban megszűnő Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat és a létrejövő Baráti kör közötti összefüggést bizonyíthatóan nem sikerült megerősíteni. Egyedül Iványi István tesz erre utalást Szabadka történetének a leírásában, de nem nevezi meg a forrást, amivel ez bizonyítható lenne.

1. 1.

Az alapszabályokat tartalmazó dokumentum az 1848. évi köteggben található a Városi Tanács iratai között, de feltehetően csak később került át az 1846-os kötegből.

Forrás: SZTL.¹³ 12. I. 839/Pol 1846.

Tekintetes Tanács!

Midőn a városban jelenleg alakult „Baráti körnek” szám alatt ide csatolt alapszabályait felterjesztenénk, van szerencsénk magunkat mint törvényszerű egyesületet a Tekintetes Tanácsnak bemutatni.

Tisztelettel maradván Szabadkán

1846-ik évi Szeptember 27-én

*Tekintetes Tanácsnak alázas szolgálai
a Baráti kör*

*A szabadkai „Baráti kör” alapszabályai
Szabadka, 1846. szeptember.*

1. Egy társulat alakul ezen cím alatt „Baráti kör”.
2. Ezen társulat célja: ön-képzés, és ön-művelés.
3. A társulat működési köre: a) szellemi társalgás, b) vitatkozás, és eszme-csere, c) tudományos, és irodalmi felolvasás, és szaválás.
4. A kör kitűzött iránya, és szelleme változhatlan, következőképp semmi olly határozat, vagy szabály nem hozatathatik, mi ezen iránnyal, és szellemmel ellenkezik.
5. Minden a kör irányával, és szellemével meg nem egyező tett a körben – mint: a kártya, dombérozás, garázda maga viselet tiltatik.
6. A kör tagja lehet minden egy tag által ajánlott, s a kör által titkos szavazattal befogadott egyén.
7. Minden tag a körbe léptekor fizet részvényül két pengő forintot, ezen túl, minden holnapban 20 ppr havi díjul.
8. A távol lévő tagok, távollétök ideje alatt nem fizetnek havi díjt.
9. Minden tagnak egyenlő jogai, s kötelességei vannak.
10. Ha valaki a tagok közül a szabályok meg nem tartása, vagy garázda maga viselete által – nem csak a körben, de azon kívül is – megsértené a társaságot, a tagok két harmad része azt a körülbelül mindenkor kitörülhetti titkos szavazattal.
11. A kör működésének pontosabb vezetése tekintetéből Tisztviselőket választ magának, jelesen egy Elnököt, egy Jegyzőt, és egy Pénztárnokot, ha idővel a körülmények úgy kívánják, egy választmányt, s egyéb tisztviselőket is.
12. A Tisztviselők minden harmadik hónapban titkos szavazat többségével minden kijelölés nélkül választatnak.
13. A hivataloskodott Tisztviselők újonnan is megválasztathatnak.
14. Ha a tisztválasztáskor két vagy több tagra egyenlő szavazat esnék, a szavazat újra kezdessék, s ha ezután is egyenlő lenne sors húzás által választassék meg a Tisztviselő.
15. Az elnöknek jogai közé tartozik: ha szükség úgy kívánná rendelni gyűlést hirdetni, a gyűléseken előülni, a tanácskozási rendre felügyelni: Az alább írt esetben döntő szavazattal bir.
16. A Jegyző kötelessége a Jegyző könyvet vezetni, a kör minden határozatait, és vélelményeit írásba foglalni. A hír lapokra, könyvekre, és egyéb folyó iratokra ő ügyel fel, s az egyesület javairól leltárt ő vezet.
17. A pénztárnoknak kötelessége minden tagtól az illető járulékot beszedeni. Kiadni valamit, csak közgyűlés határozatából bir. Bevételeiről, s kiadásairól rendes naplót vezet, s ezt tartozik minden közgyűlésen előmutatni.
18. Minden héten egyszer rendes gyűlés tartatik.
19. A rendes gyűlés tárgya: a Jegyző könyv hitelesítése, kiküldött választmányok jelentésének tárgyalása, számadások vizsgálata, Tisztválasztás. – A kört érdeklő indítványok, és javaslatok megvitatása. Tagválasztás, és kitörülés. Tárgyai leendnek, továbbá a rendes gyűléseknek, minden nemű szaval-

latok, dolgozatok felolvasása, kitűzött kérdések megfejtése, és tudományos vitatkozások.

20. Némelly fontosabb tárgyak – mi előtt a gyűlésen felvételnének – néhány nappal a gyűlés előtt köztudomásra juttatandók.

21. Minden tag emlékezzék meg azon tiszteletéről, mellyel a gyűlésnek tartozik.

22. Ha a rendes Elnököt valami fontosabb körülmény gátoln a gyűlésen megjeleni, a kör egy helyettest választ magának azon a gyűlésre.

23. A gyűlésen minden tag egy szavazattal bír, s a többség határoz.

24. A gyűlések mindenkinek nyilvánosak.

25. Az Elnök eldöntő szavazattal bír.

26. A kör célját elérni leginkább a baráti összejöveteleknek levén feladata, minden tag szívén fogja hordani minél szorgalmasabban megjeleni az illy összejövetelekben.

Másolat hiteleül

Simony Mihál

h. alügyész

és a Baráti kör elnöke

1. 2. A Városi Tanács válasza a beadványra.

Forrás: SZTL. 12. I. 839/pol. 1846

4059 Polg.

846

Kebelünkben legközeleb „Baráti kör” czime alatt alakult társulat megvizsgálódásáról

Tekintetes Tanács!

„Baráti kör” czimzete alatt városunk kebelében legközeleb alakult társulat alapszabályai f. e. 4059 Pol. számra alúl irottakkal megvizsgálás véget közzöltetvén; a velünk közöltteknek ... (a sor többi része olvashatatlan)...

Hivatalosan előterjesztjük: miként kérdésben folyó társulatnak bemutatott alapszabályai tartalmaként önképzés, és mivelődés lévén az iránya, ennélfogva, ha le nem térve, amaz ugyancsak alapszabályilag kimutatott, minden tekintetben egy nemesb s mivelteb maga tartást igénylő együt társálgási érintkezéssel leszen a kitűzött célba törekedve, úgy a „Baráti kört” mint simáb egymáshoz közelítés egyik ajánlot s pártolása méltó minden tekintetben ártalom nélküli társaságot mutatjuk be. Kelt Szabadkán 1848 évi December 12-én.

Kuluntsics István főkapitány

Lénárd Máté főügyész

1. 3. Magyar Királyi helytartótanács engedélye.

Forrás: SZTL. Magisztrátus, 1.A.36/pol.1848/I.

Baráti kör

Buda, 1848. március 14.

Nemes Városi Tanács!

Ő császári s apostoli Királyi Felség folyó évi böjtölőhő 2kán kelt legfelsőbb e város kebelében „Baráti kör” czim alatt keletkezett társulatnak alapszabályait olly óvás mellett, hogy azokban legfelsőbb engedelem nélkül változás ne történjék, és hogy az ezen társulatra való felügyelés kellő hitelességgel bíró biztosra ruháztassék, kegy: jóváhagyni, egyszersmind parancsolni méltóztatott, miszrint ezen városi tanács abbéli eljárásáért, hogy ugyanazon társulatnak legfelsőbb engedelem nélkül alakulását kebelében eltúrte – megróvassék.

Melly kegy: elhtározatról e városi tanács 1846. esztendei Karácsonhő 14kén 5291. szám alatt költ felirása folytán, a csatolmány visszarekesztése mellett ezennel értesittetik. Kelt Budán a magyar Királyi helytartótanács ezer nyolcz száz negyvennyolczadik évi böjtmáshő tizenegyedikén tartott üléséből.

E városi Tanácsnak Jóakarói

Gf Zichy Ferencz

Nyéky Mihály

Pap Gábor

2. A szabadkai könyvtárak a rendelkezésre álló adatok 1692 és 1849 között

Id. Váli Béla írásában az 1840-ben megalakult Társulat jelentős könyvtárat alapított Szabadkán. A rendelkezésünkre álló adatokkal ezt nem lehet igazolni. Könyvtárak Szabadkán alapításuk időrendje szerint (amelyek bizonyíthatóan léteztek az 1840-es években):

2.1. 1692. év

Protocolum Religiose Domus Szabadkiensis Fratrum Minorum Provinciae Hungariae ss – mi Salvatoris. Ab Anno Reparatus (ea) Sal (utis): 1692.

A Ferencesek-könyvtárának katalógusa.

2.2. 1751. év

Archivum Religiose Domus et Descriptum et compilatum Opera P(atris) Danielis Zavodski Professoris syntaxeos. Anno 1751)

2.3. 1780. év

Parcsetits Antal szenátor könyvtára. Feltehetően száz könyvvel rendelkezett. Többségük a szabadkai Városi Könyvtárban található.

2.4. 1795. év

Szucsits Pál püspök. Több száz könyvet gyűjtött össze.
(SZTL., 9. B-106., Polc 1813)

2.5. 1813. év

Elenchus Librorum a sua Excellentia Parochiac M. Theresipolitana anno dat. 22. jul. 1813.

308 könyvet tartalmaz a katalógus (görög, latin, francia, horvát, német és angol nyelven). A katalógusban szerzők szerint sorolták fel a könyveket. Érdekessége, hogy négy részre bontották az anyagot nagyság szerint.

1. Főlió – 90 könyv;
 2. Negyed – 106 könyv;
 3. Nyolcad – 95 könyv;
 4. Tizenketted – 17 könyv.
- (TL., 9. B. 106., Polc 1813).

2.6. 1819. év

Aspektus et index Librorum Bibliotekecae 1819–1850. A Ferencesek-könyvtárában ebben az időszakban 1118 könyvet tartottak számon.

2.7. 1826. év

Rudics János, földbirtokos könyvtára. Kb. 1000 könyvet őrzött. Könyvtárát halála után Pestre szállították.

2.8. 1829. év

Markovics Máté, bíró. Könyvtárának 245 könyvet tulajdonítanak. A könyvek sorsa ismeretlen.

2.9. 1830. év

Vojnics Lovro, földbirtokos Györgyénben. 400 könyvvel rendelkezett.

2.10. 1840. év

A Nemzeti Casino könyvtára. Időrendben harmadik (köz)könyvtárként alakult Szabadkán a Ferencesek-könyvtára és a gimnázium gyűjteménye után. A könyveket vásárlás és főleg ajándékozás útján szerezték be. A Casino a magyar szabadságharc idején 1848/49-ben bezárta kapuit. 1856-ban Bíró Antal és Czorda Félix kezdeményezésére 107 taggal megalakult az Olvasókör, a Casino folytatásaként. 1857 novemberében az Olvasókör ismét Casinóvá alakult. Több katalógusa (nyomtatásban) is elkészült. 1941-ben 6478 művet tartottak nyilván 14952 kötetben. A második világháború után, azonban csak 9000 kötet került a szabadkai Városi Könyvtár tulajdonába, 5952 elveszett.

2.11. 1843. év

Piukovity család könyvtára. 1944-ben 15 000 kötetet számlált.

2.12. 1846. év

A Gimnázium könyvtárát ekkor jegyezték be hivatalosan az ország könyvtárainak jegyzékébe. Legnagyobb része a szabadkai Városi Könyvtárban található.

2.13. 1849. év

Zomborcsevecs Vincze könyvtára. 1901-ben Toncs Gusztáv által készített katalógus 2080 értékes könyvet számlált össze.

3. A szabadkai Nemzeti Casino szabályaiból, rendeleteiből, utasításából és könyvtáráról.

Forrás: Szabadkai Nemzeti Casino részesei és szabályai 1841. – Szegeden, 1841, Nyomt. Grün János betűivel. – 40 p; 20 cm

A Nemzeti Casinónak 1840-ben feltehetőleg már volt könyvtára, vagy legalábbis tervezték annak létrehozását, amit a következő idézetek is bizonyítanak. (A Nemzeti Casino tagságából az id. Váli Béla által említett társulati tagokat kiemeltük.)

I. A részesek névsorából (7–11 p): Antunovics József táblabíró és sv. tanácsnok.

Hoffman Ferencz, v. al-jegyző.

Karvási Zsigmond és Pál

II. Tisztviselők 's Választmányi Tagok 1841 (17–18 p)

Igazgató: Vermes Fábán

Aligazgató: Zomborcsevecs Vincze

Jegyző: Spelletics Félix

Segéd-jegyző: Polyakovics Andor

Imokok: Hofbauer István

Tapfer Sándor

Pénztárnok: Tóth Béla

Számvevő: Bacsich Illés

Pénztárnok: Czernkovics György

Gazda: Sztipics Kristóf

Választmányi Tagok:

Antunovics Pál

Czorda ifj. Béla

Hoffmann Ferencz

Karvási Zsigmond

Loósz Simon

Manojlovics Benedek

Markovics János

Mukits Miklós

Pilaszenovics Károly

Popovics Sebők

Blagoevics István

Gyelmis Miklós

Hofbauer Antal

Kovács Antal

Macskovics Benedek

Manojlovics György

Markulin Simon

Partsetics Ferencz

Popovics Áron

Radnics János

Szárics Simon
Varga Mátyás
Vojnics ör. István
Vojnics Pál

Sztojkovics Lázár
Vojnics Barnabás
Vojnics (bajszai) Mihál
Zelits Máté

III. Szabályok

3. Alkotó szabályok

A szabályokból, amelyek a Nemzeti Casino könyvtárának a meglétére utalnak az 1841-es évben:

21. Az Olvasó-Teremben sem dohányozni, sem fedett fővel megjelenni nem engedtetik meg. (26 p.)

22. Könyvet, újságot, földtérképet, vagy bár mi irományt a' Casinóból elvinni akár mi szín alatt tilos. (26 p.)

3. Rendeletek:

16. Azon Részesek, kik könyveiket ideigleni haszonvételre a' Casinónak beadták, azokat akár mikor vissza vehetik; 's ezeknek szintűgy, mint a Társaság által vásárlott, vagy ajándékkép nyert könyveknek is **rendes összeírása tartassék.** (34 p.)

4. Utasítások:

2. Rendes kiadások, millyenek p. o. a' házbér, hirlapok 's a' t. közülésben előre meghatározva lévén –; rendkívüli, előre nem látható, valamint minden apróbb szükségek fedezésére a' választmány egy egyesületi pénztárra száz pengő forintig utalhat. (36 p.)

7. A' vendéglő, 's Cselédek rendben tartását: a' könyvtárra, irományokra, hirlapok, 's havi iratok rendes jártatására, butorzati czikkelyekre fordítandó gondviselést a' felügyelővel megosztja az Igazgató. (37 p.)

16. [A jegyző feladata] A' Könyvtárra, Levéltárra közvetlenül ő visel gondot, s' a' nyomtatás alá szánt irományokat elkészíteni tartozik. (39 p.)

4. Iványi István feltáró munkája

Forrás: Iványi István: Szabadka szabad királyi város története. Városi Tanács, Szabadka, 1886. (Bittermann József könyvnyomdája). – II. kötet, 23 cm

A második kötet 1892-ben jelent meg, s ebben a Társadalom és a közmívelődés fejezetében ír a *Társulatról* (550–551 p.). Iványi szerint – a forrást sajnos nem tüntette fel – a Társulat 1841. májusában jött létre, ami később – a forrás megnevezése nélkül – 1846. július 12-én átalakult Baráti körre.

„Ifjúsági körök. A nemzet ébredése korában pezsgő vérű ifjúságunk jobb s nemesebb érzelmű része is iparkodott önképzés és nemes verseny által

magát a következő küzdelmekre megedzeni, hogy a nemzet emelkedésének nagy munkájában ők is méltó részt vehessenek (I. köt. 412.). Így alkották más városok ifjúságának példájára minálunk is 1841. máj. 15-én lelkesült fiatal táblai jegyzők és jogászok a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatot, amelynek tagjai szónoklatok, szavалások, költemények s más szépirodalmi és politikai cikkek írása és kölcsönös megbírálása által törekedtek a magyar nyelv művelésére (Szépen méltatja a kör működését a zombori Bácska 1881. évf. 31. sz). De már 1842. márc. többféle javaslat tétetett e társulat felújítására; egyik Szabadkai Olvasókörnek, másik Tanuló társaságnak, ismét más Társalkodónak szeretné elnevezni, de mindannyi a tökéletes egyenlőségen alapuló demokráciát kívánja. Győzött az Olvasóköre elnevezés, amely az irodalmi működését mellőzvé, a szorgalmas olvasást és a könyvtár gondos gyarapítását tűzte ki feladatául. 1846. júl. 12. újra átalakult és lett Baráti kör”...

6. A Magyarország és a Nagyvilág című budapesti lap

Forrás: Magyarország és a Nagyvilág. 1897. április 25.

A budapesti lap kiadott szabadkai számában Sziebenburger Károly Milassin Jakab nyugalmazott kir. járásbíróról írva a következőket állapította meg: „...a negyvenes években Szabadkán Czorda Bódoggal a hazafias érzések istápolása céljából Baráti kör című közművelődési kört alapítottak, nagy mérvben hatva ezen kör és az általa kiadott lapban kortársaik lelkesedésére.”

Kolozsi Tibor *A szabadkai sajtó történetében* (519 p.) nem tesz említést az 1840-es évek elején megjelenő lapokról, mert szerinte akkoriban nem is adtak ki lapot a városban. Sziebenburger Károly viszont állítja, hogy a Honunk Állapota előtt, illetve vele egyidőben több lap is megjelent Szabadkán. Sziebenburger Károly emlékezetében az 1840-es években alakult Társulatot Baráti körnek nevezték, s nem Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatnak.

1. Amennyiben a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat és a Baráti kör azonosak, akkor 1840-ben Szabadkán nem létezett/létezhetett irodalmi társulat.

2. Az is elképzelhető – adatok hiányában nem bizonyítható –, hogy a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat elődje az 1846-ban alakult Baráti körnek.

7. Id. Váli Béla (álnevén Pájó) memoárja

Forrás: Elmúlt idők. Visszaemlékezések Szabadka város múltjából. Kézirat.

Id. Váli Béla jegyzetei, visszaemlékezései. Feltehetően a Nemzeti Casinóban, majd később a szabadkai Városi Könyvtárban őrizték a múltban. Je-

lenleg Szentgyörgyi István tulajdona. Többnyire pontatlan, zavart visszaemlékezések. A zombori Bácskában megjelentetett cikket feltehetően ezeknek a jegyzeteknek alapján állította össze. Az írásokban többször is csak a Baráti kör létezésére utal.

8. Gerold László

Forrás: Gerold László: Száz év színház. Forum, Újvidék 1990. 59 p.

Utalás: Elmúlt idők. Visszaemlékezések Szabadka város múltjából.

Kézirat / id. Váli Béla

„A szabadkai társasélet állapotjára nagy befolyással volt – írja id. Váli Béla – 1840. évben a két Casino, az egyik a nemzeti (...), a másik a polgári (...). Az egyikben az arisztokratia, a másikban a polgári osztály volt túlsúlyban, a két elem közé nem vegyülhetett az akkori ifjabb nemzedék, melly irodalommal s szellemi dolgokkal szeretett foglalkozni, Czorda Bódog jurátus és Simay Mihály ügyvéd vezérlete alatt alakítottatott a Baráti Kör...”

Gerold László a jegyzetekből idézve szintén a Baráti kör megalakításáról tesz tanúbizonyságot. Id. Váli Béla jegyzeteinek megbízhatatlanságára utal ez az idézet is, mert a Baráti kör 1846-ban alakult, s nem tesz említést semmilyen előtte létező Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatról.

Id. Váli Bélának – hiszen megírta a történetét – tudnia kellene, hogy előtte működött Szabadkán egy másik irodalmi társulat is. Vagy mégsem?

9. Gyöngyösi Dezső

Forrás: Az első vajdasági magyar irodalmi társulat. Kalangya, 1933. június, II. évf., 6. sz., 363–369 p.

Gyöngyösi Dezső kizárólag id. Váli Béla írására támaszkodik, egyedül abból idéz. A cikk olvasatában őt csak az első vajdasági irodalmi társulat ténye, múltbeli megléte foglalkoztatja. A Társulatban az alakuló jugoszláviai magyar írók szövetségének az elődjét véli felfedezni, létére mint valamiféle használható útmutatóra tekint.

10. Dr. Kohlmann Dezső

Forrás: Szubotica 100 év előtt. „Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat” (Az első szubotica-i magyar irodalmi társulat 1840–46). Napló, 1940. március 3., 23–24 p.

Kohlmann Dezső szintén – kizáróan – id. Váli Béla cikkére támaszkodik. Két fontos kérdést is felvetett, amelyre írásában – számomra érthetetlenül – nem adott választ:

1 kérdés: Az id. Váli Béla cikkében felsorolt személyek eltérő nemzetiiségűek. Az említett alapító tagok – s ez bizonyítható – eltérően nyilatkoztak

pl. a Magyarországon élő nem magyar nemzetek jogainak rendezéséről, az ellentétek megoldásáról stb. Pl. Prokopcsányi (nagy)szerb nemzeti eszméket vallott, Sárcevidy Ambrus a bunyevác-horvát nyelv megteremtésén fáradozott, Simony Mihály a magyar szabadságharc alatt harcolt a szerbek és horvátok ellen, ...

Nyitott kérdés, hogy ezek az emberek hogyan tudtak együttműködni, közösen „nemzeti” társulatot alapítani.

2 kérdés: A fellelhető emlékekről a következőket írja: „*Nyomukat azonban a mai Szuboticán is fel lehet találni, mert Iványi István történetíró szerint a Nemzeti Casino irattárát és folyóiratait a szubotici könyvtárnak adta át: itt kell és lehet feltalálni az első magyar irodalmi társulat hagyatékát is.*”

Az idézetből azonban világosan kiderül, hogy Kohlmann Dezső nem kutatta fel az általa említett forrásokat. Jelenleg, az említett irattár a szabadkai Városi Könyvtár tulajdonában nem lelhető fel.

11. Herceg János

Forrás: Emlékeinkről. Híd, XVI. évf., 5. sz., 1952 május, 257–262 p.

Ír a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatról, az adatokat a Kalangyából, Gyöngyösi Dezső idézeteiből merítette.

12. Mák Ferenc

Forrás: Szolgálni hont és nemzetet. (150 éve alakult meg Szabadkán a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat). Felhasznált irodalom (410 p.). Üzenet, 1991. máj.–jún., XXI. évf., 5–6. sz., 403–410 p.

A legteljesebb áttekintés. Kikutatta a nyomtatásban hozzáférhető forrásokat, s a Társulat szellemiségét kísérli meg körülírni. Forráskritikai munkát sajnos nem végez. Id. Váli Béla cikke a kiindulópont.

13. A Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat alapítóinak és tagjainak névsora és életrajza az 1840-es években

13.1. Antunovits József (1821–1891)

Író, hírlapíró. A 19. század ötvenes és hatvanas éveiben több fővárosi és vidéki lapnak volt a munkatársa. 1857-ben Szabadkai Közlöny címmel lapot kíván indítani, de a bürokrácia emelte akadályok kísérletét megakadályozzák. *Sejan, a kegyenc* című háromfelvonásos drámáját 1867-ben mutatták be a szabadkai színházban. A bunyevácokról írt tanulmánya 1858-ban a Hazánk című folyóiratban jelent meg. Szabadka történetét elsőként foglalta össze, de nyomtatásban nem jelent meg, a kézirat később – a színhagyomány szerint – elveszett. A szabadságharcot honvédként küzdötte végig,

amiért büntetésül az osztrák hadseregben kellett szolgálnia. Városi tanácsnok és országgyűlési képviselő a kiegyezés után. A Szabadka című lap szerkesztését vette át 1874 júliusában¹⁴.

Antunovits József fiatal korában, pesti tartózkodása idején, határozott ígérete volt a magyar irodalomnak, később azonban, miután a politika területére tért át, mint író jelentéktelenné vált. Több cikket írt a Bácskába, a Közvéleménybe (külpolitikai rovatvezető), a zombori Bácskába, az Újvidékbe.

Antunovits József 1856-tól elnöke a szabadkai színügyi bizottságnak¹⁵.

Források:

Angyal D.: Falk és Kecskeméthy levelezése. Bp. 1926: 87., 518., 627. l.
– Erdődi –Schöpflin: I. U. o. 1929.

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. I. kötet, Budapest 1939. 674 p.

Kolozsi Tibor: Szabadkai sajtó (1848–1918). Szabadka 1973., 22 p., 38 p., 47 p.

Habermann Gusztáv: Bíró Antal: Életem lefolyásának rövid vázlata (Hungarológiai Közlemények, XII. évf., 1980. 45. sz. 113–130 p.

13.2. Czorda Bódog

(Szabadka, 1828. XII. 18.–Budapest, 1904. VII. 5.)

(Habermann Gusztáv: I. m.)

Tanulmányai befejeztével jogot tanult. 1847. okt. 16-án a szabadkai országgyűlési követek mellé írnoknak szegődött. Részt vett a szabadságharcban, s büntetésül Világos után besorozták az osztrák hadseregbe, majd Olaszországba irányították. 1852. jan. 7-én már Szabadka főjegyzője. 1858-ban városi képviselőtestületi tag. 1859-ben ő is követelte a gimnázium nyolc osztályra való növelését. 1860-ban illegális mozgalom tagja, letartóztatták, de hamarosan szabadult. Az Októberi diploma után főügyésszé választották Szabadkán, de már egy hónap múlva a város első kerületében országgyűlési képviselővé lépett elő. A következő országgyűlésen is követe maradt városának. A Deák-párthoz csatlakozott. Később bírói pályáját építgette sikeresen.

Források:

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest, 1943. V. köt., 112–113 col.

Frankl István: Szabadka nevezetes emberei (Délvidéki Magyarság, 1942. febr., 25., 45. sz., 4 p.)

Czorda Bódog 1830–1904. Nekrológ. Bács megyei Napló. 1904. VII. 6., 152. sz., 1–2 p.

13.3. Hoffman Ferencz

Életrajzát adatok hiánya miatt nem sikerült összeállítani.

13.4. Karvázy Zsigmond

Szabadka igazgatástörténetéből : 1428–1918 / Szerkesztette Magyar László és Szabó József. – Szabadka, Pannon Press, 1996. (Bácsország Könyvek; 1). 82–83. p. (A szövegben a kiemelések tőlem)

„Rambert 1849. július 30-án bevonult a III. császári hadtesttel Szabadkára, s a városi tisztikar elmenekült. Egy nappal később Kacskovics Károly királyi biztos új tisztikart alakított a következő összetételben: Arnold Frigyes polgármester s egyszersmind főbíró, Macskovics József főkapitány, **Karvázi Zsigmond**, Markulin Simon, Blagoevics István, Sztojkovics Lázár, Villov György, Pocher Ferenc, Missurai Antal tanácsnokok, **Prokopcsányi Tivadar** főjegyző, Polyákovics Andor főügyész, **Zárics György** főadóbeszedő, Sztojkovics Péter főorvos, Popovics György ellenőr. Röviddel később Kacskovics biztos újabb kinevezéseket eszközöl.”

Az 1848. évi választás alapján átszervezi a tisztikart, az akkori nem kompromittált tagokból. Néhány név a kinevezettek jegyzékéből: Antunovits Pál polgármester, Macskovics József főbíró, Arnold Frigyes főkapitány. Tanácsnokok: ifj. Vojnics Mihály, Markulin Simon, **Hoffmann Ferencz**, Blagoevics István, Vojnics Márkus, Vojnics Tuncics Gergely, Zélics Máté, Sztipics Kristóf, Malagurszky Lőrinc, **Zárics György**. Főjegyző: **Karvázi Zsigmond**. Főügyész: **Winkler Mátyás**. Főszámvevő: Bacsics Illés.

Nikolics Izidor kerületi főbiztos 1849. november 26-án jelenti, hogy a legfelső helyen Antunovits Pált szabadkai polgármesternek nevezték ki. A városi tanács tagjai: Blagoevics István (egyben helyettes polgármester), Markulin Simon, ifj. Vojnics Mihály, Macskovics Benedek (egyszersmind kapitány), Villov György, **Zárics György**, Milutinovics Szvetozár, **Hoffmann Ferencz**, Hofbanuer Antal és Sárcevic Márton. Főjegyző: **Prokopcsányi Tivadar**. Valamennyi hivatalnoknak, tanítónak előbb politikai meggyőződését kellett tisztáznia. A „nem forradalmi érzelmű” személyek részére a helybeli purifikációs szék felmentő bizonyítványt állított ki, így ők hivatalnoki állásukban maradhattak.

13.5. Meznerits József

Életrajzát adatok hiánya miatt nem állíthattam össze.

13.6. Prokopcsányi (Prokopčanji) Teodor (Božidar)

(Szabadka, 1820. aug. 29.–Szabadka, 1857. dec. 20)

Író, fordító, az első szerb rendező. Szabadkán jegyző, majd ügyvéd (1848), bíró Kulán (1848-ban), főadóbehajtó (1849). A zombori szerb kultúregyesületek (Učiteljskih đaka, Mladih somborkinja dragovljačke pozorište) hatására megalakul Szabadkán a Szerb Műkedvelő Színház

(1850. aug. 11-én), s ennek első rendezője. A színház tagjai voltak: Petar Stojković, Antonije Hadžić, Štancika Stojković, Toša Djuć, Mara Popović, N. Blagojević, Stevan Vujić, J. Aradski, M. Savić. Az első előadást (a korabeli plakát alapján) 1850. ápr. 30-án tartották meg. Az előadott darab: Nikola Isodor: Car Jovan Nenad, žalosna igra u pet dještviya. Novelláit a Srpski narodni list és a Magazin za hudožestvo, knjižestvo i modu közli. A Sedmica című folyóirat a *Krv nije voda* című regényét közölte folytatásokban. Regényében 1849-ben a magyarok által kivégzett Petar Radić életét vetette párra. Őszerb nyelven írt.

A nevével a következő kiadványokban találkozunk:

1. PROKOPCSÁNYI Theodor

Ode III. ac Magn. Domino Josepho Rudics, incl. comitatum Bacs et Bodrogh articulariter unitorum officii supremi comitatus administratori in verae gratitudinis tesseram occasione installationis oblata anno 1837. X. Septembr. – Szegedini, typ. Joan Grönn. – 8 p. ; 15 cm

2. JOSIKA Miklós

Барона Николе Лакомбислени. Роман са мађарског слободно превео Феодоръ Прокпчанби. - [Subotica, Karl Bittermann, 1846.]. - XII, 250 p. ; 15 cm

3. ГОСПОДО, и мила БРАЋО! Са овомљ Васљ приликом први пут слатког чувства слободним испражаиом поздравлрмо. – [Subotica, Karl Bittermann, 1848.]. – [2] p. ; 26 cm

A szöveg végén olvasható **Prokopcsányi Theodor** neve.

4. IRÁNYZAT. A 'pesti 12 reform pontnak, azok irányától eltérő különféle magyarázata következtében keletkezett félreértések, 's balvélemények elosztása tekintetéből, Szabadka sz. k. város 2-dik közgyűlése e' pontok értelmezését, 's ennek meghirdetését aláírt választmányra bizta. – Szabadkán 1848. Nyomatott Bittermann Károlynál. – 3 p.; 34 cm

A szöveg végén: Kelt Szabadkán 1848-dik évi Martius 24-én tartott választmányi ülésből. A' választmány elnöke, és tagjai: Demerác Alajos, tanácsnok mint választmányi elnök. Macskovics Benedek, **Czorda Béla**, Lénárd Máté, Dimitrievits János, Zombortsevits Ferenc, **Prokopcsányi Tivadar**, **Simony Mihál**, Vermes Gábor, Mamuxits Alajos.

5. SZÓZAT a' Nép Értelmiségéhez. – [s. l.] : [s. n.], [1848]. – [1] p.; 34 cm

A szöveg végén olvasható nevek: Zsulyevity Demjén m. k., Scultety Ede m. k., Mokry Hógó m. k., Nedelkovics Sándor m. k., Karácsonyi Leopold

m. k., **Sárcsevecs Ambrus** m. k., Markovits László m. k., Bíró Antal m. k., Veszelinovits Lázár m. k., Marczilkics Illés m. k., **Prokopcsányi Tivadar** m. k., Ramberger Imre m. k., Kuluncsics Jakab m. k., **Simony Mihály** m. k., Speltics Bódog m. k., Rehák Lukács m. k., Eimnan János m. k., Bennich Antal m. k., Zákó István m. k., Eremita Lukács m. k., Vojnits Márk m. k., Zákó Péter m. k., Vojnits Dienes m. k., Milodanovics István m. k., Crnkovics György m. k., Romancsik Ferencz m. k., Sztojkovics Lázár m. k., Vermes Gábor m. k., Birkás Ágoston m. k.

13.7. Sárcseivity Ambrus (Šarčević, Ambrozije)

(Szabadka, 1820. márc. 30.–Szabadka 1899. nov. 29)

Ügyvéd, bíró, városi levéltáros, színműíró, a bunyevác nemzeti megújulás meghatározó alakja. 1836 és 1838 között Pesten filozófiát, Nagyváradon 1838 és 1839 között, majd Pécsen 1839 és 1942 között jogot tanult. 1842 után ügyvéd Szabadkán. Ugyanebben az évben Kolozsvárott az országgyűlés gyorsírója. 1843-tól 1844-ig Pozsonyban az országgyűlés latin nyelvű gyorsírója. 1845-ben a Bács-Bodrog vármegye tiszteletbeli ügyvédje. 1848-tól Bácsalmáson dolgozott, s csak 1850-ben költözött Szabadkára. Munkáit 1865-től jelentette meg. 1868 és 1869 között Đorđe Popović-tyal közösen szerkesztették a Bunjevački kalendar című naptárat. 1870-től 1881-ig egyedül szerkesztette a Bunjevačko-šokački kalendar című naptárat. Kezdeményezésére 1878-ban megalapítják a Pučka kasina elnevezésű bunyevác közművelődési intézményt.

Neve a következő kiadványokban szerepel:

1. SZÓZAT a' Nép Értelmiségéhez. – [s. l.] : [s. n.], [1848]. – [1] p.; 34 cm

A szöveg végén olvasható nevek: Zsulyevity Demjén m. k., Scultety Ede m. k., Mokry Hógó m. k., Nedelkovics Sándor m. k., Karácsonyi Leopold m. k., **Sárcsevecs Ambrus** m. k., Markovits László m. k., Bíró Antal m. k., Veszelinovits Lázár m. k., Marczilkics Illés m. k., **Prokopcsányi Tivadar** m. k., Ramberger Imre m. k., Kuluncsics Jakab m. k., **Simony Mihály** m. k., Speltics Bódog m. k., Rehák Lukács m. k., Eimnan János m. k., Bennich Antal m. k., Zákó István m. k., Eremita Lukács m. k., Vojnits Márk m. k., Zákó Péter m. k., Vojnits Dienes m. k., Milodanovics István m. k., Crnkovics György m. k., Romancsik Ferencz m. k., Sztojkovics Lázár m. k., Vermes Gábor m. k., Birkás Ágoston m. k.

2. POPOVICH, Miklós

A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból / írta Popovich Milos (A „Vidovdan” szerkesztője Belgrádban); Fordította és kiadja Sárcsevecs Ambrus. – Szabadkán, Nyomatott Bittermann Károlynál 1865. – VIII, 153, [1] p.; 22 cm

Sárcsevecs Ambrus: Előszó (I–VIII).

3. Mađarsko–jugoslovenski politički pravosudni riečnik, mađarsko–jugoslovenski dio. – Subotica, 1860.

4. SÁRCSEVICS AMBRUS

Zbirka mudrih i poučnih izrekah. Na korist bunjèvačkog puka sakupio i urdio Ambrosia Sarcsevics Subotički varoški arkivar. Subatica, 1869. Tiskano u štampariji Karla Bittermanna. – 22 p.; 17 cm

Adatok a szerzõrõl: Bibliografija Ambrozija Šarčevića. Rukovet, 1970. VIII. évf., 12. köt., 1. füz., 69–70. p.

13.8. Simony Mihály

Neve a következõ kiadványokban szerepel:

1. IRÁNYZAT. A 'pesti 12 reform pontnak, azok irányától eltérõ különféle magyarázata következtében keletkezett félreértések, 's balvélemények elosztása tekintetébõl, Szabadka sz. k. város 2-dik közgyûlése e' pontok értelmezését, 's ennek meghirdetését aláírt választmányra bízta. – Szabadkán 1848. Nyomatott Bittermann Károlynál. – 3 p.; 34 cm

A szöveg végén: Kelt Szabadkán 1848-dik évi Martius 24-én tartott választmányi ülésbõl. A' választmány elnöke, és tagjai: Demerác Alajos, tanácsnok mint választmányi elnök. Macskovics Benedek, **Czorda Béla**, Lénárd Máté, Dimitrievits János, Zombortsevits Ferenc, **Prokopcsányi Tivadar**, **Simony Mihál**, Vermes Gábor, Mamuzsits Alajos.

2. NAPOLEON emlék-irata. Kiadja SIMONY MIHÁL. – Szabadkán. Nyomatott Bittermann Károl nyomdájában, 1848. – 39 p.; 20 cm

3. SZÓZAT a' Nép Értelmiségéhez. – [s. l.] : [s. n.], [1848]. – [1] p.; 34 cm

A szöveg végén olvasható nevek: Zsulyevity Demjén m. k., Scultety Ede m. k., Mokry Hógó m. k., Nedelkovics Sándor m. k., Karácsonyi Leopold m. k., **Sárcsevics Ambrus** m. k., Markovits László m. k., Biró Antal m. k., Veszelinovits Lázár m. k., Marczilkics Illés m. k., **Prokopcsányi Tivadar** m. k., Ramberger Imre m. k., Kuluncsics Jakab m. k., **Simony Mihály** m. k., Speltics Bódog m. k., Rehák Lukács m. k., Eimnan János m. k., Bennich Antal m. k., Zákó István m. k., Eremitcs Lukács m. k., Vojnits Márk m. k., Zákó Péter m. k., Vojnits Dienes m. k., Milodanovics István m. k., Crnkovics György m. k., Romancsik Ferencz m. k., Sztojkovics Lázár m. k., Vermes Gábor m. k., Birkás Ágoston m. k.

4. Leány- tan- és nevelõ tápintézettrõl szóló programja. Morviczné szül. Knézy Karolin intézettulajdonosnõnek Szabadkán Simony Mihál ügyvéd ur házában 1869/70-ik tanévre. – Szabadkán, Nyomatott Bittermann Károlynál 1869. – [4] p.; 34 cm

13.9. Szárics Jenõ

(Szabadka, 1821. XI. 20.–Szabadka, 1852. II. 7.)

Forrás: Szabadka igazgatástörténete: Napiparancs – 1849. április hó 1-én. 175 p; Szárics Mór nemzetõrségi órnagy urnak Helyben. 175 p.;

Életrajzát adatok hiányában nem sikerült összeállítani. Lehet, hogy segédtsízt volt az 1848-as forradalomban.

Cikkei:

A Regélő Pesti Divatlapban 1842. 79–82 p.

A bunyevácok, népismertetés, 91. sz., Szabadkán okt. 15. (Szinnyei, 389. col., XIII. köt., Bp. 1909.)

Könyve:

Lélektan az agytani rendszer nyomán / Irta Szárics Jenő. – Szabadkán, Nyomtatta Bittermann Károl 1848. – [4] tábla, 409, [4] p., [4] tábla; 22 cm.

A könyv előszavában a szerző beszámol az 1840-es évek Szabadkájáról. Elpanaszolja, hogy nem talált a városban olyan emberre, aki megértette volna erőfeszítését: „...*helyzetemben magány eszmésurlódásokhoz nincs reményem, mert tudnotok kell, hogy ezen két év alatt amíg e' munkával foglaltoskodtam egyetlen egy emberre sem akadtam kit szakmányom érdekelt, ki az elrejtett igazságok fölött szeret buvárkodni...*”

Elgondolkodtató, hogy miért nem tesz említést a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatról, hiszen ott – id. Váli Béla szerint – tartottak felolvasásokat a tudományok kérdéseiről.

13.10. id. Váli Béla

Életrajzát adatok hiányában nem sikerült összeállítani.

13.11. Vinkler...

Életrajzát adatok hiányában nem sikerült összeállítani.

13.12. Zárics György

Életrajzát adatok hiányában nem sikerült összeállítani.

14. Milkó Izidor cikksorozata a Naplóban

Forrás: Napló, 1931. aug. 30., 238. sz., 21–22 p.

Napló, 1931. szept. 6., 246. sz., 21–22 p.

Milkó Izidor cikksorozata a Nemzeti Casino történetéről megbízhatónak tűnik. Pontatlanságok itt is előfordulnak, mint például a Casino alapításának tartott 1841-es időpont (csak néhány hónap az eltérés), de szerzőnk többször is hangsúlyozza, hogy elsősorban a visszaemlékezés, az idősebb tagok elbeszélései alapján íródott meg e „nemes” intézmény krónikája. Az írás érdekessége, hogy meg sem említi a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatot.

Megalakulásakor szó szerint „nemes” intézmény, az optimates, az előkelőségek, a „városi urak” (németül „*Stadtherren*”) és a földbirtokosok társas

köre. Nagygazdák voltak az alapítók, akik Széchenyi gazdasági elképzeléseiben, a „gazdasági *kapcsolatok*” kiépítésében saját érdekeikkel összeeszen-gő lehetőségeket láttak. Kaszinótagnak lenni a Széchenyi-korszakban ért annyit mint egy szerzett „nobilitás” – állítja Milkó, előnyöket jelentett, akár egy rendjel, vagy királyi kitüntetés. Azonban Szabadkán nem válhatott a „numerus clausus” elveinek megtestesítőjévé, egyszerűen azért, mert kevesen tudtak az ilyen elvárásoknak megfelelni, ezért mindjárt a kezdetekben több jónevű kereskedőt és „*egyéb*” jóhírű „kisembert” is beválasztottak tagjai sorába.

Az összejövetelek helyszíne sok mindent elárul. Egy kedvelt vendéglő, de előkelőnek semmiképpen sem mondható, egyszerű, teljesen dísztelen szobácskái adnak otthont a társaságnak. A földszintes épületnek csak egyetlen, több mindenre felhasználható terme volt: a vendéglő itt működött, a városba látogató színtársulatok itt léptek fel, és a város irányításával kapcsolatos döntések is nemegyszer itt születtek meg.

A kaszinói élet Milkó szavaival „nem volt valami szerfőlött eleven”, kevés fiatallal lehetett találkozni, s a meghatározó mindig az idős, „komoly gondolkodású” urak véleménye volt, akik nem tűrtek semmi rendhagyó megnyilvánulást köreikben. A tekintély, a vagyoni tényező tömörült össze ezekben a szobákban, gazdasági kérdések megvitatásával, pipázgatással, borozgatással, csöndes anekdotázgatással töltve el az összejöveteleket.

„Jóformán teljesen homogén társaság volt ez – mondja Milkó Izidor – ízlésben rokon, világszemléletben egyező, rokon- és ellenszenvek tekintetében egységes.”¹⁶ A kultúra kérdése nem került szóba, ami előre mutató volt az egészben, az talán a kialakuló társas élet „műveltebb tónusa”. Az urak tehát városiasabbá s „modernebbé” tették az addig szegényes repertoárral, művelődési lehetőségeikben szűkölködő életüket. Így a Casino helyiségeiben nem is indult meg igazi kaszinói élet a szónak s a fogalomnak értelmében, mindenesetre új „kurzus” kezdődött a város történelmében. Az addigi paraszti jelleget városiasabb, polgáribb szín frissítette föl, Szabadka tulajdonképpen ekkor kezdett várossá fejlődni.

Kávéházi élet akkor még egyáltalán nem volt a városban (kávéház sem), a vendéglőkben pedig, melyek inkább kocsmák voltak, mint „restaurant”-ok, semmi sem feszélyeztette az „ösi virtus” duhaj kitöréseit. Az első kaszinókban, amelyek Széchenyi agitációjára alakultak, volt valami ünnepélyes, szinte templomszerű. A büszke tudat, hogy oda nem teheti be a lábát akárki, „szóvalogatóbbakká, disztíngváltabbakká és jobbmodoruakká” tette a tagokat. A beszélgetés témája általában jó és a rossz termés, az időjárás, esetleg a különböző gabonaneműek, gyümölcsfajták termesztése. A kaszinó fennállásának első éveiben a Gazdakör szerepét töltötte be, s csak később, jóval később lett az értelmiség társaskörévé. 1867-től kezdve, mikor „libé-

riás éra után a liberális” következett, a kaszinó szelleme is megváltozott. Helyisége megnagyobbodott (a volt Belgrád szálló földszintjére költözött) s a látóköre is tágult. Több újságot járatott, igaz, több is jelent meg mint azelőtt, és a könyvtárra is nagyobb figyelmet fordított. A fiatalság is kezdett bevonulni, s a tagok felvételénél kevésbé voltak szigorúak. Egyetemi hallgatók a vakációk alatt mint vendégek szabadon látogathatták az intézményt.

A komolyabb szellemi mozgalmak az 1880-as években indultak, azok is néhány lelkes fiatalabb tagtól, akik az egyesület termeiben reformokat szerettek volna kieszközölni. Ezt a reformtörekvést az a körülmény könnyítette meg, hogy ebben az időtájban, 1879-ben vagy 1880-ban az egyesület a maga szerény kávéházi helyiségeiből a Polyakovits-ház első emeletére költözött.

„Kevesen vagyunk¹⁷ – emlékezik Milkó Izidor –, akik társaskörünk első évtizedeiről a még régibb tagokról (én például az édesapámtól, aki már a negyvenes években kaszinótag volt) hallhattak egyet s mást az egyesületben történekről, az akkori vezető emberekről, a helyiségükben uralkodó szellemről s a tagok egymásközötti viszonyáról.”

Milkó Izidor 1879 előtti irodalmi szervezkedésről nem tesz említést. Az előzőekről feltételezhetően nem is tudott. Ez jelentheti azt is, hogy a Nemzeti Casino az 1840-es évek elején nem egyesült a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulattal. Szerintem, létezésének krónikáját, amennyiben tudott volna róla, mint városi szenzációt írta volna meg.

*

A Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulatról egyedül id. Váli Béla számol be a „szemtanú hitelességével” az említett cikkben. Kézirataiban azonban csak a Baráti körrel találhatunk adatokat.

Bizonyíthatóan 1846-ban (első) irodalmi társulatként a Baráti kör alakult meg Szabadkán. Elképzelhető, hogy a Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat és a Baráti kör elnevezés egy társulatot takar, de bizonyítani – minden kétséget kizáróan – ezt nem sikerült.

Az is elképzelhető (Iványi munkáját olvasva), hogy a Nemzeti nyelven Munkálkodó Társulat elődje a Baráti körnek. Források hiányában, azonban ez is csak feltételezés marad.

Jegyzetek

- 1 Hajnóczy és a délszlávok. Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1965.; Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom. Novi Sad–Subotica, Forum–Minerva, 1974.; Vékás János: Szeli István-bibliográfia. Újvidék, Forum, 1989.
- 2 Az első magyar nyelvűvelő társaság, a Soproni Magyar Társaság 1790. március 20-án kezdi meg tevékenységét.
- 3 Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó Kft., Debrecen 1995. 133 p.
- 4 Például Szekfü Gyula (Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.

- Budapest, 1926) állítása szerint a „mozgalmak” II. József rendeleteitől függetlenül bontakoztak ki.
- 5 Gunst i. h. 130. p.
 - 6 Gondolok itt elsősorban Horváth Mihály (1809–1878) és Vasvári (Fejér) Pál (1827–1849) történetírói szemléletére.
 - 7 Szalay László (1813–1864) módszere például a hangsúlyt a magyarok és Európa kapcsolatának a feltárására helyezi.
 - 8 Id. Váli Béla: Az első szabadkai irodalmi társulat 1840–1846. Bácska (Zombor), 1881. július 12., 31. sz.
 - 9 Id. Váli Béla: I. m.
 - 10 Gyöngyösi Dezső: Az első vajdasági magyar irodalmi társulat. Kalangya, 1933. június, II. évf., 6. sz., 364. p.
 - 11 A Vajdasági Nyelvművelő Egyesület felkérésére Szeli István a Szabadkán megalakult „Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat”-ról megtartott előadásában részletezte a feladatokat.
 - 12 Perényi József, Lengyelország története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1962. (Stúdium Könyvek; 31). 212 p.
 - 13 SZTL. – Szabadkai Történeti Levéltár
 - 14 Kolozsi Tibor: A szabadkai sajtó története 1848–1919. Életjel, Szabadka, 1973. 47. p (Életjelkönyvek 2.)
 - 15 Gerold László: Száz év színház. Forum, Újvidék 1990. 73 p.
 - 16 Milkó Izidor: A régi kaszinó. Napló, 1931. aug. 30., 238. szám, 21 p.
 - 17 Napló: 1931. szept. 6., 246. sz., 21–22 p.

THE SUBOTICA SOCIETY OPERATING IN THE NATIONAL LANGUAGE

The author of this art historic paper presents his findings on the activities of the Subotica Society Operating in the National Language, which was founded in Subotica in the middle of the 19th century. He surveys contemporary documents and later publications related to the Society and its activities, and presents the Society's library stock.

POZSVAI GYÖRGYI

PETELEI ISTVÁN GROTESZK-IRONIKUS NOVELLISTIKÁJÁRÓL

Már a 19. századi Petelei-szakirodalom novelláinak tragikus hangoltságát emelte ki fő sajátosságként, s erre alapozva egyneműnek ítélte meg regiszterét. Az ironikus beszédmódot, valamint a groteszk, a tragikus és a komikus esztétikai aspektusokat csak egy-két kritikus említette meg.¹ Valta-képpen csak száz évvel a legelső Petelei-írások megjelenése után került sor a tragikumhoz közeli esztétikai tapasztalatok módozatainak különválasztására. Kiczenko Judit az ironikus-groteszk hatásmechanizmusra hívta fel a figyelmet, azonkívül a játékos-évődő beszédváltozatra hozott példát, s ilyen-képpen kérdésessé tette a szövegvilág stabilitásának és kizárólag tragikus hangzatának recepciós előfeltevését.² Az 1980-as években Németh G. Béla újraértelmezői lendülettel, a Petelei-Turgenyev-párhuzam irodalomtörténeti közhelyén túlmutatva, Csehov írói világának sajátosságára, a tragikumra utalt, amely Peteleinél az egyéni tudatot vagy a személyközi viszonyt meghatározó hangoltsági kettősségben vagy váltásban jelentkezik.³ Kimutatta a Gogol képviselte anekdotikus-groteszk elbeszélői gyakorlat továbbvitelét is.⁴ A közelmúltban Dobos István hozta szóba a novellisztika ironikus törekvéseit, mégpedig az anekdotikus hagyományt játékosan transzformáló lendületét érintette.⁵ A következőkben a pragmatikailag ugyancsak zavarba ejtő vagy kihívó az Egy „kacsa” története, valamint A kakukkos óra című szövegek értelmezésére teszek kísérletet. Az elsőként említett alkotásban az irónia depatetizáló tendenciája epikai alműfajnak, a másodikban meg a groteszk egyik vetülete, az állati és az emberi vonások egybemosódása révén a nyelvhez tartozó fiktív alakoknak ad arcot.

(*A rebellis kacsa*) Az Egy „kacsa” története című Petelei-novella két szövegszegmensre tagolódik. A mű keretét képező részben a szerzői narrátor „egy újságbeli kövér »kacsa« születésének történeté”-t⁶ ismerteti. A fő egységben a megbízhatatlan közlemény sajtóviasszhangját közvetíti. A honi, majd a külföldi hírlapokat sorra véve, e cikk szögesen eltérő olvasatait, illetőleg szövegközi parafrázisait és műfaji variánsait s mutánsait ki-

vonatolja, valamint idézi. A megtévesztő tudósítás intertextuális utóélete során leválik az alkotói szubjektumról, egyúttal átértelmeződik s át- meg újraíródik. Mi több a kacsát mérő passzióból kiötlő elbeszélő lesz az, aki paradox dilemmába kerül, a novella utolsó egységébe sűrített rezignált hangoltsága szerint: „Én is elhittem a végén.”⁷ Az imaginált és a transzformált, sőt deformált, misztifikált valóság, valamint a fikció örvénylő összjátékába belebonyolódva, s írása által ironikusan megcsúfoltatva, cselesen az olvasónak adja tovább e válsághelyzet latolgatásának és minősítésének feladatát.

A jelsorozatba ágyazottság tudatát, valamint a jelfolyamat és a kacsatörténet öntörvényűségének tapasztalatát szintén a keretforma és narratív jelen ideje emeli ki. A perszonifikált újságíró a történetmondás hagyományos helyzetét idézi fel, s így metaleptikusan is az villan fel a 'mindentudói'⁸ keretben, hogy, mivel teljhatalmát elveszíti, a befogadót tiszteli meg a reflektálás, az elbeszélte események feletti elmélkedés diszpozíciójával. Mikor műhelytitkait feltárja alkotói tevékenysége (ön)ironikusan lefokozódik, egyebek mellett fény vetül kútforrásaira. Véletlenül megpillantott cikk, azaz egy másik textus inspirálja a hírlapi áltudósítását: „tekintetem egy indus kacika nyíláról szóló igen gyászos történetre esett, melyből (a nyílból ti.) egy kígyóméreggel bekent vessző rárepült egy misszionáriusra. Persze, az se dicsérte hangos szóval többet az urat.”⁹ Narratívába foglalt, netalán szövegszerű precedensként további fogódzók kínálóznak a szerző számára, aki bizony a plagizálás műveletétől sem tart: „Eszembe jutott, hogy vagy hallottam, vagy olvastam, vagy álmodtam, de valami mérges kígyóról tudok, aki megmart (vagy meg akart marni?) egy mérnököt vagy egy katonát nálunk a szomszédban, vagy tán valamivel tovább, aki vagy kígyógyult e marásból, vagy belépusztult. Én bizony nem tudom...”¹⁰ És vaskos kötet, méghozzá „Brehmnek a természetrajza” szolgál a kompilatori-fabrikatori tákolmány tartóoszlopául. A szaktudományos munkából kölcsönzött kvázi latinosan alliteráló Pelias Berus kígyónév ugyanis jelentékenyen hozzájárul a kacsza hitelesítéséhez a sajtóban, valamint a nyelvileg tájékozódó köztudatban. Holott produkcióesztétikailag e tudósítói mű eredetisége-elsődlegessége, recepciós téren pedig a szövegvilágon túli, (referenciálisan) valóságközpontú olvasási lehetősége ironikusan megkérdőjeleződik.

Az improvizált írásmű, amely egyébként az *Innen-onnan* című rovatban kaphatna helyet, jelláncolat részét képezi. A közölt hírek sajtóbeli előzményeire hivatkozik, azonmód el is 'maszatozja' azokat, hogy legitimitást szerezzen a megbízható közlemények között, amelyeknek voltaképpen csak mutánsa: „E hulló néhány év előtt egy bánffyhungyadi mérnök lábszárán mutatta meg rettenetes erejét, megmarván Albionnak a vasútépítésnél foglalkozó, derék fiát. A szomorú eset részletei bizonyosan még élénk emlékezeté-

ben lesznek olvasóinknak.”¹¹ A honi, pontosan a fővárosi újságok oldalain az ismeretlen (így anonim) erdélyi lapban megjelent írás szerzői szubjektuma ’maszatolódik el’; s komikusan egy csak kiötlött, de nála megbízhatóbbnak beállított tudósító, a ’mi’ „levelezőnk” váltja le tisztségéről. A külföldi sajtóban az újabb meg újabb szerzői tevékenység által destruálódik, sőt végképpen törlődik az eredeti auktoritás. Továbbá ország- s világszerte az erdélyi cikk ironikus nyelvjátékát nem érzékelik, pláne a kacsát nem feltételezik. Ennélfogva a „veszett kígyófaj”-ról szóló tudósítás hiperbolizálódik. Másrészt azon körülményekből adódik a komikus nyelvi művelet, hogy a „halálos marású hüllő”-ről valamennyi közérdekű s ’szavahihető’ lap zsurnalisztája csak az erdélyiből értesül vagy, közvetve, egy másiktól szerzi információit, úgy cikkezik arról; amihez az előítélet torzító szemüvegét is felteszi. Lényeges mozzanat, hogy voltaképpen egyetlenegy személy sem látta a „tarkabarka kígyó”-t. Mi több az olvasóval ironikusan összehunyorító kacsza szerint ez állatfajzat „hol kicsiny, hol nagy”.

Az izgató írás halálos kimenetelű esetként csupáncsak egy precedenst említ fel, és alapvetően rájátszik a közérdekű közlemény semleges modalitására. Ámde a sorai között s nem egyetlen szövegpontján irónia húzódik meg, még ott is, ahol „legkivált a katonai hatóságokat” inti: „A hadsereg, melyben fiaink szolgálnak, minduntalan »nieder«-re vezényeltetik a nedves mezőkön, alsó testrészei a legintenzívebb veszélynek tétetvén ki, ha netalán egy Pelias Berussal jönnének érintkezésben. Ez okon a katonaság stb., stb.”¹² A szenzációéhes fővárosi lapoknak ellenben újabb „szerencsétlen eset”-ről is tudomásuk van, s frissen szolgálnak azzal olvasóinknak. Megindító családi tragédiának tüntetik fel az incidenst, ráadásul hatásvadász módon részletekbe menően taglalják, bár némely ponton komikusan önmaguk hitelességét teszik kockára: „Egy Arthur B. Wood nevű mérnök, ki a cambridgei egyetemen nyerte kiképeztetését, 28 éves, kétgyermekes családapa, s özvegy édesanyjának egyetlen gyámola, e kígyótól combon haraptatva, nagy lelkét iszonyú kínok között kilehelte. Levelezőnk kérdéseket intézett hozzá a szerencsétlen eset részleteit illetőleg, s Wood így szólott: stb.”¹³ A budapesti hírközlönyök az erdélyi cikkben bujkáló iróniát ignorálják vagy nem érzékelik. A „katonai hatóságok”-nak címzett figyelmeztetést pedig elhallgatják, e ponton alkalmasint felbujtónak, netalán rebellisnek vélik a közleményt; holott a kacsza ironikus poénját épp az az intelem képezi.

„A bécsi újságok kivált a katonaság kérdése iránt érdeklődtek.” Ideológiai előítéletekből származóan romboló erőt feltételeznek az írásokban, de nem nyelvileg felforgató műveletre és játékos dinamikára, hanem a perifériának a centrum hatalmát veszélyeztető politikai fondorkodásra következtetnek. Mivel nem látják a magyar szöveg(ek) sorai között rejtőző iróniát, komikus tévhitbe keverednek. Sőt felnagyítják, itt-ott misztifikáló módszer-

rel eltorzítják a merőben csak a szerzői elbeszélő és az olvasók passzióját szolgáló kacsát. A legfőbb európai orgánumokban az idegenség, a kulturális elszigeteltség, illetve civilizáción kívüliség képzete vetül és értődik rá a szóban forgó tájegységekre, s nehezíti meg annak az elfogulatlan megközelítését. A francia napisajtó kvázi irodalmi közhelyekkel élve 'térképezi fel', azaz hogy burkolja sűrű homályba Erdélyt mint a tragikus események színterét: „A mezőkön nem cseng az aratók panaszos dala, a sáskunyhóban bölcsejében nem ringatja bús énekszóval álomba kisgyermekét az édesanya. Minden kihalt és pusztá, csak az éhfarkas ordítása tölti be a léget a rettentő éjfeleken.”¹⁴ A hírforrástól még távolabb eső angol újságokban pedig az ismeretlen régió végképpen leíródik Európa kulturális mappájáról, egyszerűsmind ellenséges világnak állítják be azt. Komikusan hat, hogy siránkozva adják meg a végtisztességet az erdélyi lapban 'életre keltett', a pestiekben meg A. B. Woodnak elnevezett mérnöknek. Sőt e fikcionált személyt a nemzet hőségé és kulturális misszionáriussá avatják, mint a „civilizáció fákláját” hordozó s „kötelességtudó” honfittársat 'glorifikálják'. Mindehhez hozzá kell venni, hogy erdélyi távlatból szintén a konvenciók és közhelyek mentén ítéldődik meg a környezet. Például a 'mi birodalmunkkal' határos világ fővárosával, Béccsel együtt önnön érdekeit védelmezőnek látható, a tengerentúlit, Angliát pedig az 'egoista kiskontinens' képzete ködösíti el a kívülálló számára. Az indusok földje (amely egyébként a kacsá egyik szövegközi forrásvidéke) még inkább idegennek tűnik. A civilizációs központiség eszme- és értékrendszere szerint író lapok elnagyolt-elrajzolt képet alkotnak Erdélyről, ezáltal önnön információs hitelüket teszik kérdésessé, valamint óhatatlanul egymásét is.

Következésképpen Európa térképén ironikusan 'szétíródik', intellektuális-interpretációs vonatkozásban meg 'leíródik' a centrum és a periféria (oppozíciós) fogalompár. Sőt az elsődleges narrátor is kijátssza egymás ellen a kacsát és mutánsait, vagyis az előbbinek szögesen ellentétes jelentésirányba át- és újraírt hírlapi változatait. E publicisztikai szövegek művét eredendően kiforgatják areferenciális voltából, a novella viszont az egyoldalúan referenciaelvű olvasásmód (ön)ironikus s talányosan visszakérdező narratívájaként teljeseedik ki a befogadói horizonton. Még a kacsát improvizáló szerző helyzete is ingatag. Az imaginált-deformált valóság és a nyelvi fikciómisztifikáció paradox egymásba játszása, felcserélhetősége, amint egyrészt a szokványos vélekedések, beállítódások mentén ironikusan-játékosan felvillan, áttevődik az elbeszélői diszpozícióba, azt is felforgatja, maga alá rendeli, s végül teljes tanácstalanságba taszítja hordozóját. Ezek szerint a kelepccét felállító személy is beleesik abba, s miután intellektuálisan holtpont-ra jut, a fiktív befogadóhoz folyamodik.

Az Egy „kacsa” története és például *A játék* című novellákban az irónia a komikummal társul. *A kakukkos óra* című szöveget a tragikumnak az iróniával és a komikummal szervesülése teszi specifikus Petelei-alkotássá. *A hegyen fel és le*, valamint *A Boros Samu háza* című alkotásokhoz foghatóan a szűzsé végkifejlete a tragikomikus, egyszersmind depatetizált.

(Az elnémithatatlan kakukk) A szóban forgó novellában a történetelőadás metanarratív, egyúttal számvető-általánosító lendülettel veszi kezdetét. A reflexív keretrészben a mű elbeszélésének helyzete a cselekményvilág szintjére kerül. Az önironikus szerzői narrátor a történetmondás motivációját emeli ki, és fordítja fonákjára annak a szövegközileg (beszélyről beszélyre) sablonizálódott karácsonyi változatát. A szokványos aggregényi attitűdöt, valamint az imént említett pretextusokból közismert mogorva beállítódást játssza egymásba, amelyek mellett jól megfér a saját elbeszélői és szereplői énje is; mindkettő elsősorban a komikusan szomorkás hangoltságával illeszkedik. Az előbbi, a szövegközi aspektusból egy eredendően komikus felszólítottság állapota vetül rá a szerzői-elbeszélői ihletettségére, amely ekképpen depatetizálódik. Valami ismeretlen „szellem” imperatív szavára a „boldog családi élet” képsora vonul el az aggregény tekintete előtt, amire az „irigységében keserves csuklásba tör ki, majd jótékony folyam ered meg a szemein...”¹⁵ A fabulátor pedig ironikusan visszaél a fiktív olvasó türelmével, hiszen az eleséptelt karácsonyi beszélyeknél, vagyis a békés és örömteljes családi életéről szóló műveknél nem ígér érdekfeszítőbb elbeszélést. Csakhogy, a megszólított befogadót ironikusan megtévesztve, az életnarratíva tragikomikus ponton, egyszersmind rezignált történetmondói melléközöngével ér véget.

A novella szerzői elbeszélője szereplői alakváltozatában is fellép. Túl azon, hogy a mindentudói kiváltságáról lemond és a fiktív szövegvilág periferiájáról követi az eseményeket, a főhőssel bizalmas viszonyban áll, viszont az ő irányában is következetesen semlegességre törekszik. Laji eszményíti az általa választott nőt, alapvetően téves képzet formálódik ki benne a „[s]zegény ember leánya”-ról, aki szavai szerint „egyszerű, kevés igényű”. Sőt a főszereplői tudatban komikusan szentimentális (torz)kép körvonalazódik a majdani feleségről, Rebiről: „Sokszor gondolkozom, hogy mihez hasonlít. Emlékezem egy képre, ahol a gyermek imádkozik térden állva. Úgy hiszem, éppen olyan. Láttam-e, álmodtam-e azt a képet, azt nem tudom.”¹⁶ Laji az elbeszélőnek vallomást téve sem látja be előfeltevései tévességét, jóllehet a saját álláspontját relativizáló hangot üt meg, hiperbolizálódik a gyengéd érzem: „Sajnálám, ha nevetnél rajtam. Különben, ha nevetsz is, elmondom. Okvetlenül ki kell kiáltanom azt, hogy szeretem, szeretem, szeretem... Megfulladnék különben. Szeretem, szeretem, és feleségül

veszem...”¹⁷ A szerelem komikus meggyónása közben a környezeti viszonyok változáson esnek át. A külvilág komorsága közelebb hozza a két alakot, valamint Lajira, a megnyilatkozóra nézve a fényárny-dramaturgia a tudati folyamatoknak kölcsönöz vizualitást, mindezen túl vészjóslatú háttérként vázolódik fel: „Szél kerekedett hirtelen, mely a port ölbe fogva sodorta, s vagdosta a szemeinkbe. Aztán hirtelen esni kezdett. Bevonultunk egy kapu alá. A zápor suhogott. A kis patak az utca szélén megtelt vízzel. Vilám nyilallott át a fekete égen.”¹⁸

A történetmondó objektívan követi nyomon a tragikomikusan céltudatos szereplő törekvését. Laji alighogy összeismerkedik a „mátkájá”-val, máris gondoskodik a jövőendő otthonukról, s rendezgeti azt. Néhány alapvető és persze szerény bútordarab mellett egy kakukkos órát is vesz a családi fészekbe, mivelhogy e tárgy rendkívül „idilli”.

A kulcsfigura mentalitása nyílt és optimista, életvitele felszabadult és gondtalan; elbeszélői hasonlattal élve: „A bánat átfutott rajta, mint az árnyék.”¹⁹ A tudatban rögeszmévé deformálódó érzelem komikus szereplői külsőt ölt. Lajinak „úgy ragyogott az arca, mint egy katonagomb, és jó szagú olajokkal kente be a haját, és égszínkéék máslikat kötött, s kis veres bajuszát úgy kisodorta, mint egy peckes tücsök...”,²⁰ A megtévesztettség oly nagymértékű, hogy a főhős partnere arcvonásait a saját anyjához hasonlatosaknak találja. Ezzel szemben komorság és homály veszi körül a női alakot, a narrátor jelképes népi mondással erősíti meg e körülményt; ami egyébként baljóslatú előjel: „Felénk úgy mondják, hogy amennyi leány, az mind egy szép bokréta, melyet a Föld tart a kezében. Ez a leány a gyászvirág volt a bokrétaban. Olyan gyenge, olyan kecses, olyan világosság híjával levő. Némely leány fénylik, mint a friss fű vagy a hajnal. Némelyik olyan, mint az alkonyat.”²¹ Ilyenformán lesz kiismerhetetlen a nő, amivel meg magára vonja a férfiúi érdeklődést, és maradéktalanul magához vonzza a partnerét. Mindazonáltal a tudati torzultság e figuránál is groteszk módon, egyszerűsmind állati vonásokban nyilvánul meg, amelyek mellett fenyegetőek, baljósak rajzolódnak ki. Mikor Gál Rebi „lekicsinylően nézte a kakukkos órát”, „[c]súnya sötét volt a képe. A nyelvével megnyalogatta piros ajakát, mint egy macska.”²²

A két főszereplő értékrendszere önmagában, valamint kölcsönösen is relativizálódik, ami összevéve pedig befogadói pozícióból mérlegelődik. Laji „[a]llegző volt a megyénél”, s e tisztségét egy hatalomgyakorlóval, a „bolgár fejedelemség”-gel egyazon szintre hozza. Rebi értékrendje a tárgyi világot részesíti előnyben. A jövőendő családi fészket alakítgatva, nem elégszik meg egy, a „gernyeszegi kastély”-ból származó divánnyal, a „sáromberekí kastélyban” látható, méghozzá nem „féderes”, hanem „[l]ábas ingaórát” követeli. A női alak hatalmi beszédhelyzete a férfi sza-

vát visszafogja, akinek viszont érzelmei oly erősek, hogy képtelen lemondani a partneréről. E ponton a komikus narrátori láttatásmódot a tragikus szorítja háttérbe.

Az esküvő napja jelképesen vitális ünnepi eseménysor idejével esik egybe, amelyhez egyébként az álarcviselés szokása is kapcsolódik. A házasságot a „farsang első napjára tűzték ki.” Ezen epizódban, amikor a hős előtt távlatok nyílnak, az egyéni lét örömteljes és búskomor hangoltsága játszik egymásba, esztétikai téren pedig komikus és tragikus elemek szervesülnek. Az egyik víg cimbora immár „felköszöntőt mondott” az ifjú párra. Gál Rebi azonban „[n]em mond le az óráról.”

A végső szituációban a halálképzet szintén mindkét aspektusában megmutatkozik: a borzongáskeltő oldal rávetül a nevetésre indítóra. Imígy felszabadult derű helyett szorongással teljes a befogadói alaphelyzet. Nemcsak hogy meghíúsul a házasság, hanem Laji egyetlen tiltakozó vagy búcsúszó nélkül eltávozik az élők sorából. Az esküvő napjának reggelén, az újat kezdés jelképes napszakában groteszk halottsiratói énekként:

„A kakukkos óra ketyegett a feje fölött a kis fészekben...”²³

Idevágó szimbolikai vonatkozása, hogy a kakukk számos nép hiedelemvilágában lélekmadárként, valamint jövendőmondóként jelenik meg. „A néphit azt tartja, hogy ahány kakukkszót hall az ember, annyi éve van még hátra az életből, illetve annyi esztendő kell várnia az esküvőig.”²⁴

Jegyzetek

- 1 Szini Gyula: *Petelei István: Az élet*. Pesti Napló, 1905. jan. 19. 2. és Haraszti Gyula: *Emlékezés Petelei Istvánra*. BpSz, 1910. 141. köt. 231-232.
- 2 Kiczenko Judit: *Kozma Dezső: Egy erdélyi novellista: Petelei István*. It, 1972. 1. 516.
- 3 Németh G. Béla: *A válságba jutott kisember: Petelei István*. In.: Uő.: *Századutóról-századelőrről*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1985. 132-136.
- 4 Németh G.: i. m. 136.
- 5 Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet. (Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában.)* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. 123.
- 6 Petelei István: *Egy „kacsa” története*. In.: P. I.: *Lobbanás az alkonyatban*. Szerk. és előszó: Bisztray Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955. 185.
- 7 Petelei: i. m. 188.
- 8 A fentebb látható módon ironikus kifejezéseimet a nemegyszer ugyancsak ironikus szövegidézeteiktől választom külön.
- 9 Petelei: i. m. 185.
- 10 Uo.
- 11 Petelei: i. m. 186.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Petelei: i. m. 187.
- 15 Petelei: *A kakukkos óra*. In.: Uő.: *Lobbanás az alkonyatban*. 189.
- 16 Petelei: i. m. 192.

- 17 Uo.
18 Uo.
19 Petelei: i. m. 190.
20 Petelei: i. m. 191.
21 Petelei: i. m. 190.
22 Petelei: i. m. 193.
23 Petelei: i. m. 195.
24 Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Ford.: Havas Lujza és Körber Ágnes, Corvina, Bp., 1996. 187.

ISTVÁN PETELEI'S GROTESQUE-IRONIC SHORT STORIES

The paper analyses the grotesque-ironic features of two short stories by István Petelei (1852-1910), a Hungarian writer of the turn of the previous century, by which he strips the stories of their pathetic mood.

GEROLD LÁSZLÓ

„...NÉZD LEGOTT / KOMÉDIÁNAK, S MŰLATTATNI FOG”*

Dolgozatom szemlélet és hivatkozások tekintetében kötődik a tavaly májusban Veszprém-ben felolvasott szöveghez, melyben *Az ember tragédiája* néhány színpadi szövegvariánsával foglalkoztam *Drámai költeményből előadásszöveg(ek)* címmel. Ezúttal is zömmel azokra az előadásokra fogok hivatkozni, mint Veszprém-ben, akkor is, most is attól a gondolattól vezérelve, hogy a színháznak joga is, kötelessége is, kivált klasszikus alkotások esetében, a mű szuverén értelmezését nyújtani. Ezzel bizonyít(hat)ja nem csak művészetének autochton jellegét, saját önállóságát és függetlenségét, hanem alkalma nyílik arra is, hogy az előadássá formált dráma lényegesnek ítélt helyeit, a produkciót létrehozó koncepció szerint (át)értelmezze, az irodalmi és a színházi hagyománytól független, egyéni olvasatot mutasson be. Hogy a klasszikus mű örökké érvényes általános vonatkozásai mellett a színrevitel pillanatához, helyéhez kötődő aktuális emberi/társadalmi/politikai mozzanatokra hívja fel figyelmünket. (Erre vonatkozik a dolgozat címűl választott idézet *Az ember tragédiája* konstantinápolyi színéből.)

Csakhogy: a színház önálló értelmezési igénye, bármennyire és egyre inkább természetes is, még mindig tiszteletet követelő tilalomtáblákba ütközik, holott dráma esetében nincs nagyobb tisztelet az irodalmi mű életrevalóságát tanúsító időszerűsítésnél. Ahhoz azonban, hogy a színház (és ezen rendezőt kell érteni) egy művet birtokba vegyen, rendelkeznie kell olyan szemléleti, mondhatnánk: világnézeti ismérvekkel, amelyek az átértelmezést indokoltá teszik. Ez fokozottan érvényes olyan létkérdéseket felvető művek esetében, mint Madách Imre drámai költeménye, *Az ember tragédiája*, amelyet talán legszívszabban óvott a tradíció (példa rá Hevesi Sándor, Németh Antal vagy Horváth Árpád nem méltányolt modernizálási szándéka), és amelyet az utóbbi két évtizedben szinte attakszerűen ostromolva próbált/próbált birtokba venni az a színház, amely elsősorban nem a művet kí-

* Elhangzott Pesten a Petőfi Irodalmi Múzeum szervezésében rendezett Teátrális mai Madách című konferencián 2002. február 12-én.

vánja megszólaltani, tolmácsolni, hanem a mű által önmagáról, életről, hatalomról, művészetről, szerelemről szeretné közölni gondolatait, véleményét, mint ezt a Huszonötödik Színház tette 1974-ben, a Harag György rendezte marosvásárhelyi előadás 1975-ben, továbbá a nyolcvanas évek elejének szolnoki, zalaegerszegi és miskolci megjelenítése, illetve az utóbbi egy-két év néhány fölöttébb szabad *Tragédia*-értelmezése vagy a drámai költeményt pimaszul előadásszöveggé, szinte forgatókönyvvé egyszerűsítő próbálkozás példázza. (Elnézést, hogy a felsorolás nem teljes.) Vélekedhetünk bárhog, többek között múló divatnak is bélyegezhetjük ezeket a *Tragédia*-előadásokat, amelyek közül nemegyenek valóban csak igen távoli kapcsolata van az alapművel, kétségtelen azonban, hogy a Pilinszky által féltve/dicsérve, szeretve/csodálva „Törékeny remekmű”-nek nevezett Madách-dráma nem rokkant s nem rokkant bele az efféle kísérletekbe, ellenkezőleg éppen ezek a szabadötleteket idéző előadásváltozatok segítségével fedezhetők fel talán legféltettebben őrzött, legtöbbször becsült klasszikus drámánk sem szűk horizontú irodalmi, sem pedig hagyománytisztelő színházi szemmel nem látható jegyei, emberi vonatkozásai és művészi ismérvei.

Néhány évtizede ismert színháztörténeti tény, sőt közhely, hogy *Az ember tragédiájának* szabadabb olvasata nem magyar, hanem a hagyományokkal mit sem törődő külföldi előadások érdeme. E sor elején álló tartui színház például a fiatal nemzedék útkereséseként értelmezte és játszotta 1971-ben a művet. És nyilván nem kis érdeme van abban, hogy a hetvenes évek közepétől a magyar színjátszásban is történtek kísérletek a mű szabadabb kezelésére, értelmezésére. S az is érthető, hogy az évtized hivatásos, de egyérszmind államilag ellenőrzött pesti alternatív társulata, a Huszonötödik Színház vállalta/vállalhatta a kezdeményező szerepét. Ugyancsak érthető, hogy a román színházzal szoros kapcsolatban levő, attól modern impulzusokat nyert erdélyi színjátszás, s azon belül is éppen Harag György vállalkozott a patinás múltú magyar színházakat megelőzően, melyek még ma is igen tartózkodóak, a *Tragédia* bizonyos helyeinek szabadabb értelmezésére. S ami, bár erről – mint dolgozatomban központi témájáról – később akartam szólni, ugyancsak fontos, hogy mind a Huszonötödik Színház-beli, mind a Harag rendezte marosvásárhelyi előadás a londoni színben fedezte fel az aktualizálás lehetőségét. A nyolcvanas évek említett magyar vidéki előadásai, a Paál István rendezte szolnoki 1980-ban, a Ruszt József jegyezte zalaegerszegi 1983-ban és a Csiszár Imre vezényelte miskolci 1984-ben, melyek időszerűnek érzett magyar társadalmi/emberi kérdéseket vetettek fel, bebizonyították: Madách-drámájának jelenidejű olvasata nem gyöker nélküli színházi vadhajítás, hanem a műből csíráztatható sarjadék. *Az ember tragédiája*, példázta ez az előadások, nem múzeális ereklye, hanem élő anyag, amelyet formálni lehet s kell ahhoz, hogy a színházban a produkció-

val együtt lélegezni vágyó közönség sajátjának tudja, azt érezze, hozzá és róla szól. S az sem elhanyagolható, hogy a három vidéki előadás éppen a nyolcvanas évek első felében született. Ugyanis a színházi szeizmográf, mint macska a földrengést, ekkor már előre érezte és jelezte a néhány év múlva bekövetkezett társadalmi változásokat. S ennek kifejezésére, néhány rendező nem véletlenül pont *Az ember tragédiáját* találta legalkalmasabbnak, amit akár bizonyítéknak is tekinthetünk a Madách-mű immanens gazdagságára, hogy a dráma valóban rendelkezik mai olvasatot indukáló gondolati anyaggal, emberi helyzetekkel, szereplőkkel.

Annak ellenére, hogy a magyar színikritika, bár lényegesen több figyelmet érdemel, mint amennyire az irodalomtörténet méltatja, nem mindig megbízható kalauzunk a múltbeli előadások megismerésében, a *Tragédia* vonatkozásában nem panaszkodhatunk. Szinte minden színrevitelről rendelkezünk olyan leíró, de egyben minősítő véleményekkel, vagy legalább megjegyzésekkel, amelyekből megtudható: milyen koncepció szerint készültek az előadások s hogyan oldották meg a koncepciót kifejező kulcsfontosságú jeleneteket.

Mint minden dráma, úgy a *Tragédia* esetében is megkerülhetetlenül kulcsszerepe van az indításnak és a befejezésnek, mindkettőnek hatásosnak kell lennie, az előbbinek azért, hogy felkeltse érdeklődésünket, az utóbbinak azért, hogy igazolja az előadás készítőinek szándékát, a koncepció jogosságát. A Madách-műben a bűnbeesés és a szállóigévé vált zárómondat („Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”) a két megkerülhetetlen hely. De kulcsfontosságú lehet/volt többek között a négy főszereplő egymáshoz való, illetve az egyén és a tömeg viszonya, a hatalom, a szerelem, a tudomány, a művészet, a hit, a küzdés, a forradalom, a megalkuvás, az öngyilkosság, a hűség helye és szerepe az ember életében, ahogy az elmúlt három évtized újonnan írt *Tragédia*-előadásai példázzák.

De mi történik a történeti és a jövőbeli színek közé ékelt londoni színnel, amelyet nem csak az író és a mű megírásának koraként, hanem szinte egy évszázadon át a mindenkori jelen színeként említenek? A mű mai értelmezései között van-e s milyen helye van ennek a színnel?

A londoni szín a tizenötödik, az ún. történeti színek után, illetve a falanszterrel kezdődő jövő- vagy utopisztikus színek előtt áll. Időbeli vízvonal, amelyben újra jelentkeznek az előbbi színekből már ismert kérdések (szerelem, barátság, hűség, ember-ember közötti viszony, művészet, tudomány), azzal, hogy alapfokon mindegyiket XIX. század második felének sajátos társadalmi körülményei, a kapitalizmus akkori fázisa határozza meg. Afféle társadalmi tabló, szerkezetét tekintve mozaikkockákra tört életkép, melyet Madách a sztrégovai kastély falán függött *A southwar-ki vásár* című Hogarth-metszetről másolt át a Londonban játszódó jelenet

színhelyeül és szereplőiként. Amint erre Morvay Győző hívta fel figyelmünket: „A Hogart-féle vásáron megjeljük a bábjátékost, aki az angolok előtt annyira kedvelt Ádám-Éva históriát bemutatja, megvan a 'fürgé majom', mely póznán mászkál, van korcsmáros, kéjhölgy, zenész, árús, lányt cirogató ifjú, kártyát vető cigányasszony, életelixirt áruló nyegle, lovagkort földéző bodé...”, mindaz, amit Londonba az ott sohasem járt Madách elképzelt. A szín haláltáncként ismert zárójelenetének forrásul viszont a Madách számára sem ismeretlen, Ovidiust is fordító Homonnay Imre *Beszélgetés a versirő és a halál között* (1845) című, *Az emberek végállomása és a halál szavai* alcímű műve szolgált, melyre az irodalomtörténész Lukácsy Sándor hívja fel figyelmünket *Ubi sunt* c. remek tanulmányában.

Annak ellenére, hogy – amint említettem – a londoni szín mozaikszerűen épül fel, s hogy benne minden addiginál talán több epizód szereplő található, egységesebb, mint például a két részre tagolt konstantinápolyi vagy párizsi szín, mert rendelkezik az apró részleteket egységesítő vezérgondolattal, nevezetesen hogy mindennek: szerelemnek, tudománynak, emberiségnek, szabadságnak, hitnek, munkának, művészetnek ugyanaz a megrontója – a pénz. A *Tragédia* Londonban játszódó jelenetét előbb sokáig a kezdősor („Zúg az élet tengerárja”) jegyében színes társadalmi kavalkádként vitték színre, a XX. század közepétől pedig majd három évtizeden át ideológiai kizárólagossággal a kapitalizmus bírálataként értelmezték irodalmárook, színházi emberek egyaránt, ahogy a mű rendezői problémáiról író Gellért Endre jegyezte le: a londoni szín azt mutatja be, hogy a „kapitalizmus eltorzítja /.../ a nagy eszméket”, következésképpen a színt záró haláltáncsal „a költő szinte vátésszé nő”-ve azt fejezi, hogy „a kapitalizmus saját maga ássa meg önmagának a sírt”. A hatvanas évektől kezdődően a rendezők kerültek a merev ideológiai értelmezést, inkább visszatértek a társadalom forgatagszerű ábrázoláshoz.

De mit tettek a *Tragédia* átértelmezésére merészen vagy kevésbé merészen vállalkozó előadások?

Meglepő, hogy a változó rendezői hozzáállás kezdetének tekintett észt előadásban, melynek – ahogy a *Magyar Hírlap* krónikásától tudjuk – szereplői a „Farmernadrágos, mezitlábos Ádám, /a/ beatpulóveres, hosszú hajú Lucifer, /az/ érzéki bikinis Éva”, akik – mint Koltai Tamás írja a *Nagyvilágban* – a megszokott, sőt talán előírt pátosz helyett „hétköznapi hangsúlyokkal ejtik a szavakat”, a londoni szín nem kapott kiemelt szerepet, holott az Epp Kaidu által jegyzett, „az emberi szellem nagykorúsodásának menetét” bemutató fiatal, nemzedéki előadás mondandója szerint ez várható lenne; a kritikák csupán „a londoni vásár megállás nélküli forgatagát” említik, amely több jelenethez hasonlóan nem csak önmagában jól megoldott, hanem „az előadást átfogó gondolat” érvényesítését is segíti. Bár időrend szerint talán

később kellene felidézni, de külföldi megjelenítés lévén a tartui *Tragédia* után említem „az ember legyőzhetetlenségéről szól”-ó grozniji változatot, amely – ahogy Nánay Istvántól tudjuk – anakronizmusnak tekintette a londoni szín társadalombírálatát, s ezért teljesen mellőzte, a párizsi színt az előadás középpontjába helyezett falanszterrel folytatta. A minszki változat viszont nem csak megtartotta a tizenegyedik színt, hanem ebben a krónikás szerint a londoni szín „a legkidolgozottabb és leghatásosabb kép /.../ Itt funkcionál igazán a díszlet is. Két, malomkőre emlékeztető díszletelem összehúzó, közös sírba darálja az embereket”, s ezzel a kapitalizmus kritikáját „a túltechnicizálódó társadalom kritikájába viszi át”.

A Madách-dráma rendhagyó külföldi megjelenítéseivel szemben a magyar *Tragédia*-megjelenítések történetében a változás kezdetet jelentő Huszonötödik Színház-beli előadás tengelyében a londoni szín áll. Sőt, Iglódi István és Szigeti Károly rendezése, bár máshonnan is vett mondatokkal kiegészítve, éppen ezt a színt „mutatta be a *Tragédia* egészének képviselőjében”, leginkább összefüggésbe hozhatónak látva „a fejlődő szocialista társadalom egyes gazdasági, morális, létformabeli problémáival”, ahogy Tarján Tamás írja. Vagy ahogy a belgrádi BITEF-en történt igen sikeres bemutatkozást követően magam írtam (elnézést, hogy egykori írásomból idézek): az előadás „a megállapodottság, a szellemi mozdulatlanság, mindennemű tunyaság ellen mozgósít. Az egységes /.../ láncba rendeződött tömegnek hosszú utat kellett megjárnia, amíg önmagára eszmél – az egymás kezét fogó színészek a *Lánc, lánc...* kezdetű gyermekdalt zümögik –: amikor Lucifer leveszi arcukról az Úr ragasztotta álarcot, első közös megnyilvánulásuk – bábeli hangzavar. De az előadás vezérmotívumai – »ó, hol vagyok, hol vannak álmaim«; »talpalattnyi föld elég nekem, Hol a tagadás lábát megveti« – félreérthetetlenül bizonyítják, hogy ennek az előadásnak elsősorban önmagunk helyének, a teljes vagy legalábbis teljesebb élet keresése a célja, a mindig megújulni képes szellem létformáinak lázas kutatása”.

A Madách-mű hagyományos értelmezésén ütött résen át, de semmiképpen sem függetlenül a lassan készülődő társadalmi változásoktól, a nyolcvanas évek *Tragédia*-előadásainak három vidéki változatában nem kapott kiemelt szerepet a londoni szín. A szolnoki előadásban a zárószín dominált, melyben Lucifer öntudatra próbálta rázni az Úr dicséretébe ájult emberpárt. A londoni színre a kritika csupán mint „rideg temetési szertartás”-ra (Tarján Tamás) emlékeztet, a miskolci előadásból pedig a „sírba masírozás dermesztő halálleheté”-re (Koltai Tamás). A zalaegerszegi előadásban, melynek rendezője, Ruszt József szerint a XX. század nyolcvanas éveinek időbeli megfelelője nem London, hanem a falanszter, Ádámékat „funkcióiban leéptült világ fogadja”, mellyel „egy percig sem lehet azonosulni”, ahogy a

kritikus Nánay István látja, aki szerint „Ebben a kaotikus és rendezetlen világban, ahol leülni is alig lehet, ahol félni kell, hogy kilopják a széket is az ember feneké alól, csak az ital vigasza és menedéke jut mindenkinek. /.../ Ebben a világban minden érték a visszájára fordul, a haláltánc sem katartikus erejű, a szereplők mielőtt távoznak, leteszik széküket s ráhelyezik poharukat”. A londoni színben ábrázolt világban az alkohol uniformizálja a szereplőket.

A szolnoki, zalaegerszegi és miskolci *Tragédia*-előadást követően sem hiányzott Madách műve a magyar nyelvű színpadokról, de ismereteim szerint hasonló radikális szemléletű produkció nem született. Az évszázad utolsó éveiben viszont Madách drámai költeményét újabb színházi attak érte. Ennek során a Mozgó Ház Társulás multimédiás *Tragédiája* jelenti a legszélsőségesebb változatot. A szédületesen ismétlődő gesztusokkal és szinte a torzulásig gyorsított beszéddel és hangokkal/zenével a Robert Wilson-i előadások monotoniját rekonstruáló, a konferanszié szerint a *Napi káosz és körforgás* címet viselő jelenet végén, ha jól értelmezem, kísérlet történik Éva, s általában a szerelem demisztifikálására. Egy nő (Éva?) az asztalnál ülve veri a mellét és kétségbeesett hangon minden elmúlását jelző mondatfoslányokat („...Legyen már vége... Folyjon el a bor... Múljon el a játék... Nem kell már a jövő...”) présel ki magából, miközben három férfi azon vitatkozik, milyen színű a haja, vastag-e bokája, combja, dereka. Szó sem lehet itt szerelemről, költészetről, ifjúságról, amit a sírgödört glóriával áttallépő Éva mond Madáchnál.

Ezzel szemben a két másik előadás londoni színében éppen a szerelem a domináns mozzanat. Az Újvidéki Színház diákszínpadán bemutatott *Tragédia*-kivonatban a londoni forgatag cherbourn-i filmemlékeket idéző esernyőjátékká egyszerűsödik s mint ilyen nem is érdemelne különösebb figyelmet, ha a sokszálú jelenet nem csak a szerelmi szálát tartaná meg, azt, amely majd az előadás záróképében, amikor Ádám karjába veszi a drogtól alélt Évát és az Úrhoz intéző „Ha él az Isten, / Ha gondja van reánk, és hatalma rajtunk...” kezdetű fohászt mondva elindul a háttérből vakítón világító, bizonytalanságot és fényt egyaránt jelképező lámpa felé: a remény irányába vagy ki az életből. Ez a pillanat értelmezi retrospektíve nem csak a londoni, hanem a párizsi, konstantinápolyi és egyiptomi színbeli szerelmet, abban az előadásban, mely a jelenként értelmezett Londont választotta kiindulópontul nem kisebb feladat, mint az ember(iség) megállíthatatlan romlását előidéző első bűn kiderítésére.

Az utóbbi néhány év kétségtelenül legjelentősebb *Tragédia*-előadásában, a beregszásziakéban, a londoni szín szinte szokványos tabló egészen a haláltáncig, amely viszont kivételesen szép pillanattá magasztosul. A halál-

tánchoz szükséges sírt, melyben elmondván búcsúmondatukat eltűnnek a tabló szereplői, a Vidnyánszki Attila rendezte előadás színpadán Lucifer maga ássa meg, de amikor a sírgödör túlsó oldaláról Éva néz vele szembe, Lucifer érzi – legyőzték, s félre áll. Évának a jelenetet befejező záróreplikájára talán nem is lenne szükség, ha ez nem jelentene biztatást Ádám számára, aki a fényt jelképező lámpa felé emelve karját jelzi kitörési szándékát. Így ölt színházi formát, testesül meg, amit az elmélet az érzelm győzelmének nevez.

Mindezek a közelmúltban keletkezett *Tragédia*-előadások, s ide sorolhatnánk még a Garas Dezső rendezte pesti bábszínházi változatot is, a londoni szín lehetséges vonulatai közül a szerelmet tematizálják, amiből arra lehet következtetni, hogy a színház felismerése szerint napjainkban a szerelem jelenti/jelentheti az ember számára a megnyugvást, de – ugyancsak a színház tanulsága szerint – ez már-már megvalósíthatatlan, inkább illúzió, mint valóság.

Végezetül szólnék a Harag rendezte 1975-ös marosvásárhelyi *Tragédiáról*, mert az említettektől eltérően oldotta meg a londoni színt. Tudjuk, hogy a mű több színében a tömeg, melyről Madách nem volt jó véleményvel, támadták is ezért, már-már főszereplő. Az előadással Harag, ahogy a kiváló romániai kritikustól, Kacsír Máriától tudjuk, „szüntelenül azt kérdezi: mi lesz az emberiséggel?” Ennek jegyében kap nála fontos szerepet a tömeg, amely a londoni színben „tolong a tág, de neki mégis szűk színpadi térben, követ hord és névtelenül épít, aztán vágyának és akaratának nem tud nevet adni, /.../ de vak nyúlkalással tapogatózik valami jobb hely után a nap alatt, hatalmat gyakorol és testvériséget áhít, a tudomány ígéretébe kapaszkodik, és az élet bizonyosságát félti, ez a tömeg se nem rút, se nem szép, olyan, amilyen: ez maga az emberiség”. De az egyetemes emberiséget féltő rendező a jelennek tekintett londoni szín színpadára két koldus helyett fehér pálcás, fekete szemüveges koldussereget küld. S ez a tömeg nem ismeretlen abban a világban, ahol a *Tragédia* 1975-ben közönség elé került.

Vajon ma milyen tömeg jelenhetne meg egy *Tragédia*-előadás színpadán? Erre válaszolni nem a kritikus, hanem a színház dolga, a kritikus csak reménykedhet abban, hogy a színház válasza nem kell sokáig várni.

“SEE IT AS A COMEDY AND YOU WILL LAUGH”

The study surveys the latest interpretations of the London scene of “The Tragedy of Man”, Imre Madách’s dramatic poem written almost 150 years ago, in order to prove that the play is still capable of communicating with

the place, the time and the audience, wherever and whenever it is staged, because its key scenes, as the Fall, and the questions it asks, as the relationship of an individual and the masses, power, love, science, revolution and the role of struggle in our lives are timeless.

UTASI ANIKÓ

A KÖLTŐ „ÁLLATKERTJE”

Dušan Radović állatokról szóló gyermekversei*

Dušan Radović gyermekverseiben „minden a maga titokzatos életét éli, minden állat, minden szó és minden tárgy”.¹ Költői opusában fontos helyet kapnak a különböző „állatos” történetek is, s ezek közül elsőként éppen ezekről a „titokzatos”, valószerűtlen – néha egészen lehetetlen – lényekről szóló versek ötlenek a szemünkbe. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szerző híres *A kék nyúl* c. költeményét sem. Habár Radović a gyermekeknek szánt szövegeit írva nem a folklórból merít elsősorban ihletet, ebben az esetben mégis a népmesészerű kezdetet választja: „*Három országot bejártam, / három hegyet áthágtam, / három tengert átúsztam* –”², hogy a záró részben ismét népdalos, vagy inkább talán egy kissé balladás hangot üssön meg („*körmét le nem vágja, / természetén nem igazít, / hangját meg nem köszörüli*”). Ez a nyúl, mely „*egyedüli a világon*”, tud zenélni, kötni, főzni és söpörni meg franciául csevegni legvégül mégis örökre eltávozik („*Hanem meglóg, ó, minő baj, / a világ végére, ó, jaj.*”), mintha soha nem is létezett volna, az éppen megszerzett dolog elvesztése utáni hiány érzését hagyva maga után. Visszahozhatatlanul eltűnik tehát, „egyetlen mozdulattal”, akárcsak *A szörnyű oroszlán* Brana radírgumija nyomán.

Egyébként a „*szörnyű oroszlán*” még egyszer találkozunk Dušan Radović talán legfabulaszerűbb versében, *A vadász és az oroszlán*ban. Figyelmes olvasás után rájövünk azonban, hogy szó sincs tanítómeséről, noha a cím egy pillanatra megtéveszthet bennünket. Meg aztán itt van az oroszlán is, a fabulaírók gyakori hőse, a két beszélgetőtárs is adott, mint általában az ilyenfajta történetekben, és nem utolsósorban az egész megénekelte szituáció: ezt az állatot is rendreutasítják, mint az összes hencsért Aiszóposz, La Fontaine meséiben, vagy akár a rákot, a cetet és a csigát Radović *Ki a tenger fia* c. versében.

*A vadász és az oroszlán*ban, ebben az eredeti és meglehetősen rejtélyes műben, ahogyan ez Radovićnál gyakran előfordul, az álom és az ébrenlét ha-

* Elhangzott a Zmaj Játékok keretében megrendezett, A modern szerb gyermekköltészet Dušan Radović és Miroslav Antić között c. tudományos tanácskozáson, 2002. VI. 11-én

tárán járunk („*az álom megcsal, egyszer akar – máskor nem*”), a körvonalak belevesznek a nyári estébe, minden homályos, amikor „*eső esőzött aprón*”, vagy amidőn „*hullt az eső szürkén, / hullt az eső feketén*” – ha hozzátennénk Nemes nagy Ágnes szavait is a *Gólya az esőben* c. gyermekverséből.

Ekkor tűnik föl ez a különös, meglehetősen tiszteletlen, alaposan felvágott nyelvű lény, és elkezd harapdálni a vadász lábát. A párbeszédük folyamán az oroszlán kétszer is visszafeleseli: „... *az eperfáról pottyantam talán? / körmöt és rothadt zoknit rágcáslok én!*” Az állat mintha egy ráolvasó varázsigéit mormolná, mágikus átkot mondana, amikor nagy szemtelenül odaveti: „*Őn – csóka, kukac, bogár, morzsa, bolond*”. A felsorolás a nagyobb fogalmával kezdődik, a csókával, hogy elérkezzen a legkisebbig, a morzáig, sőt, egészen a semmiig. Az oroszlán folytatja: „*Semmi, a semminél is kisebb, nulla, két nulla, három nulla!*” Mindenesetre van valami gyerekes ebben a viselkedésében, mint amikor a gyerekek valami nagyot szeretnének mondani, és nem tudják azt kellőképpen kifejezni, ezért túlzásokba esnek.

Ellenben sem a fához való kötözés, sem a fülcibálás, sem a „száraz” tekintet nem fogja észhez téríteni ezt a pökhendi alakot. Az oroszlán egyszerűen belerúg a vadászbá, és egy „*Isten vele!*” felkiáltással belevész az őserdőbe. Tehát itt is annak az „eltűnésnek” vagyunk szemtanúi, mely Radović többi valószerűtlen, kitalált állatára is jellemző.

A költő, különben, egyik meséjében a kis Krokodokodilt is a fához kötni büntetésből rosszasága és engedetlensége miatt, hogy rögtön el is vegye e kegyetlen tett életét a rá jellemző humorral³. A krokodilgyerek és a neveletlen oroszlán is saját maguk fognak kikecmeregni a bajból, eloldva kötelékeiket, tehát arra gyanakodhatunk, hogy a madzaguk nem is volt olyan szoros, sem a fenyegető büntetés túl szigorú, ha ilyen könnyen ki tudtak szabadulni.

Mégis, *A vadász és az oroszlán* olvasója bizonytalanságban marad, vajon csak álomkép volt-e ez az állat, vagy talán a vadász és az oroszlán valamilyen játékról van szó, esetleg magának az írónak pusztán a játékról, aki ezt a művét a *Játékok és játékszerek* c. ciklusba illesztette.

„A gyerekjátékok, gyerekkönyvek és -képek” – s a gyermekverseket is hozzáadjuk mindenféleképpen – „a szabadság ugyanazon pillanatai, örömteli és szükséges illúziók.”⁴ – fogalmazta meg Radović, aki mindenkor kész volt hangot emelni „a családi és egyéb kapcsolatok szentimentális, édeskés, »gyermeki« átélése ellen”.

Szabad viselkedésével így illik bele gyermekverseinek költői világába ez a neveletlen és erőszakos oroszlán is (*A vadász és az oroszlán*). Radovićnál, mondjuk, a gyerekek is lehetnek minden komolyabb következmény nélkül csintalanok, mi több, még „rosszak” is (*Mérges Julka*), szophatják az ujjukat (*Kinyitottam az ablakot*), unalmukban elkövethetnek valami butaságot

(*Unalom*), piszkálhatják az orrukat; ezt az utóbbit egyébként nála még a hercegek is előszeretettel üzik! (*Háború*)

A XX. század irodalmának a gyermek „felszabadítására”⁶ irányuló ezen törekvését megtaláljuk a magyar gyermeklírában is. Zelk Zoltán kisfiúja, például – játék közben a „*hokkedlit*” öregasszonynak, a „*sparherdet*” öregembernek képzei –, magárahagyatottságában, lázadásból, igaz, csak gondolatban, meggyújtaná az asztalt, a széket, a hokedli négy lábát: „*elégetném a sarokban / nagyanyát!*” (*A hokkedli öregasszony*). Orbán Ottó Katijának pedig (*Kisördög*) „*bajusza van lekvárból*”, „*kilóg a hasa a nadrágból*”, s akkora lármát csap, hogy még „*három szekér töröktől*” sem telne ki. Ennek a kisördögnek rengeteg a dolga: „*gyufát dugni a konnektorba*”, „*fellökni a kakaót*”, „*kibelezni a mackót*”, „*gyötörni a szüleit*”, egyszóval, „*késő estig rosszalkodni*” (*Ringlispil*).

Íróink tehát, akárcsak Dušan Radović, gyermekbőrbe bújnak, gyermekszemmel néznek és gyermekfejjel gondolkodnak, és ezáltal sikerül közelebb jutniuk az ő világukhoz és nyelvükhöz.

Radović állatokról szóló verseiben néha egy egész kis mesét mond el nekünk. Így fog kecskéje diplomát szerezni valamely kecskeegyetemen (*A kecske esete*), szemben Weöres Sándor birkáival, akik tulajdonképpen nem is járnak iskolába: „*Ki nem szólt, csak bégetett / az kapott dicséretet.*” és „*Ki oda se ballagott, még jutalmat is kapott,*” (*A birka-iskola*) – mivel általános az érdektelenség, meg is szűnik ez a birkaintézmény. Dušan Radović kecskéje, amint mondtuk, megszerzi a felsőoktatási oklevelét, és némi trombitálást követően – ahogy a mesebeli befejezéshez illik – következik a happy end, férjhez megy egy szójátékkal⁷ a bizonytalan illetőségű tenge-részhez.

A költő bestiáriumát egy „kentaurrel” is kiegészíti, mely ugyan nem mutat sok hasonlóságot a mitológiai félig ember-félig lóval. Ámbár ez a szerzet valóban felemás figura – ezúttal teljes vezető- és utónévvel áll előttünk, az angol Dilbert férfinév megfelezésével jut hozzájuk –, de tulajdonképpen: „*cowboy-ló*”. A Vadnyugatról, a saloonok, nagy ivászatok, cowboykalapok világából érkezik: „*Mellső részén – whiskyt ivott. / Hátsó részén – zabot ropogtatott.*” S hősünk kedvéért a dámák „*otkolonyt*” hordanak a neszesszerekben (*Dil Bert története*).

Radović különös figyelmet szentel gyermekirodalmi munkásságában a macskáknak és az egereknek is, illetve egymás közötti különféle viszonyuknak. Kezdve a klasszikus szituáció közhelyétől, amikor „*megzargatta a macska az egeret*” (*Amikor sötét volt*), egészen addig a nem mindennapi kandúrig, a fekete fajzatig, aki „*csak iszik, csak kajál*” és „*csak hallgat, csöndet szít*”, és Bulat Okudzsava *A fekete kandúr* c. versének átköltésében nem az egereket vadássza, mert „*míg ő figyel / miránk les*”. Noha ez a song,

ez a kuplé „*idősebb kiskoriúk*” számára íródott – megtaláljuk némely gyermekeknek szánt Radović-gyűjteményben –, mind szóhasználatát, mind tartalmát tekintve, talán, mégiscsak inkább felnőtteknek való. Hisz ez a kandúr: „*Fekete manccsal kaparja, ássa / kinek agyát, kinek sírját.*”

A *Miért vannak egerek* c. vers sokkal vidámabb szüzséjéből megtudhatjuk a macskamunka genealógiáját. A költő az alkotás láncszerkezetén keresztül vezeti az olvasót a végkövetkeztetésig: azért léteznek az egerek, „*Hogy a macskák is valami fontosat, / valami fontosat csináljanak!*”, hogy „*miaúúú*”-t kiáltsanak, ha egy sajtrabló elszalad előttük.

A *macska és az egér* c. „parabolában” (Milan Pražić kifejezése*) e két állat örökös rivalitásáról van szó. Műfajilag a „vetélkedések” (*certamen*) közé tudnák besorolni ezt a költeményt. A vita, a civakodás a „*szürke egérke*” győzelmével végződik, az övé lesz az utolsó szó. Elismétli dalocskáját a történet elejéről, miközben elég arcátlanul fújja a cigarettafüstöt a „*matyka*” orra alá (az egér szólítja így, hibásan a macskát). Ennek a kis szürke lénynek a magatartása kissé *A vadász és az oroszlán* szemtelen oroszlánjának viselkedésére emlékeztet bennünket. Mindketten félelem nélkül szállnak szembe ellenségeikkel, figyelmen kívül hagyják azok érvelését, s merészen visszavágnak. Azonban, ahogyan ezt Radovićnál már észleltük, a kiélezett helyzetekben, a fenyegető konfliktusoknál a költő „szordinót” használ, humorral enyhít a beállt szituáción. Végül a macska és az egér a vers záró-sorában együttesen kijelentik: „*Abra kadabra putty!*”

Egere néha egy alliterációban kel életre (*M*), máskor viszont egy hatalmas, a sajtot „*tekintet nélkül*” rágcsáló „*partkánnyá*” növekszik (*A spájzban*). Mert Radović szüntelenül vizsgálja a nyelv lehetőségeit is, azt a határt, ameddig költői szenzibilitása elérhet. Ezt mindig játékos formában teszi, és ezen a területen, ebben a játékában, ahogyan azt Milovan Danajlić megállapította, a költő „sohasem nyugszik”⁹. Habár Danajlić következő állításával nem tudunk egyetérteni. Szerinte, ugyanis, *A spájzban* c. versben „a nyelv mint olyan fölötti öngyilkos undorodás”¹⁰-ra kerül sor. Mivel *A spájzban* a *Western* ciklus része, azt gondoljuk, hogy ebben a költeményben a rajzfilmekből ismert mexikói egerek beszédéhez hasonló nyelvhasználat inkább Radović film- és általában a médianyelv iránti érdeklődésére mutat.

Mintha Dušan Radović meghallgatta volna a költőtárs, Weöres Sándor tanácsát, melyet *A teljesség felé* harmadik részében fogalmazott meg:

„Olvass verseket oly nyelveken is, amelyeket nem értesz. Ne sokat, mindig csak néhány sort, de többször egymásután. Jelentésükkel ne törődj, de lehetőleg ismerd az eredeti kiejtésmódjukat, hangzásukat.

Így megismered a nyelvek zenéjét, s az alkotó-lelkek belső zenéjét. S eljuthatsz oda, hogy anyanyelved szövegeit is olvasni tudod a tartalomtól függetlenül is; a vers, belső, igazi szépségét, testtelen táncát csak így élheted át.”¹¹

Radović, alkotó szellemének „belső zenéjét” követve, anyanyelvéből számtalan „*muris szót*”, szokatlan és különös kifejezést csíhol ki a gyerekek számára.

Kutató elméjével a szerb poéta leginkább Tamkó Sirató Károlyra emlékeztet bennünket, aki szójátékaival, halandzsáival, szóficamaival, neologizmusaival a magyar gyermekirodalom sajátos színfoltját képviseli. Tamkó Siratónál, például, a dinoszaurusz „*iszapol*” (*A Pasaréten*) – különben Radović egyik teremtménye is furcsa cselekedetek sorozatát végzi: „*kuksolt a kukson, / csücsült a csüccsön, / nézett a nézőn ...*” stb. (*Volt egyszer egy szerzet*). Tamkónál „*a borneói bunder-bébi / az anyja hátán – mamagol*” (*Mamagol*), vagy az egyes szavak többes számával játszik a költő: „*ott mennek a kutyákok, / kutyákok és macskákok, / macskákok és hangyákok, / hangyákok és kacsákok.*” (*Fura*)

Természetesen Dušan Radović „igazi” állatokról is költ verset. Így döng el nála a mérges *Dongó*, így ugrándoz – a vers grafikai ábrázolásában is – a kis *Veréb*. Nemes Nagy Ágnes is inspirálta ez a két apró élőlény (*Őszi dongó, Hóésésben*). Érdekes, hogy a költőnő *Őszi dongója* éppúgy „vers sárgában”, mint Radović *Dongója*. Nemes Nagynál a sárga avarra száll le, míg a szerb költőnél, többek között, a sárga napraforgóra dühös a dongó. Ellenben a *Hóésésben* verebe nem szökdécsel olyan vidáman, mint Radovićé, inkább csak araszol, „*vacakol*” a hóban.

Dušan Radović verseiben gyakran megszólítja a gyerekeket, valószínűleg azért, hogy minél közvetlenebb kapcsolatot létesítsen velük, s ugyanezt teszi akkor is, amikor az állatokról ír (pl. „*A dongó, gyerekek, mérges volt*”). A magyar gyermekköltők, kezdve Petőfőtől és közismert versétől, az *Anyám tyúkjától* egészen kortársainkig, ellenkezőleg, inkább magukhoz az állatokhoz intézik szavaikat, társalognak velük, vagy tréfálkozva megintik őket. Orbán Ottó, példának okáért, ily módon „becézi” állatait: „*Krokodil, krokodil, / hátpróbás*” (*Krokodil*) vagy „*Hess, hattyú, / táncosnő*” (*Hattyú*); Nemes Nagy Ágnes a már idézett versében, a *Hóésésben* a következőképp figyelmezteti „*ázott pamutgombolyag*”-ját: „*Véréb! Elment az eszed? / A hóésés betemet.*”; Zelk Zoltán pedig egy gólyával kezdeményez konverzációt: „*Gólya, gólya, hosszúláb*” (*Gólya, gólya*).

Radović továbbá egy egész ciklust szentel állatkertjének benépesítésére. Mindig az adott állat legszembetűnőbb tulajdonságát kiemelve – akár csak Orbán Ottó – pompás miniatűr portrékat vázol fel. Ebben a virtuális zooban a *Lámák* fésűs gyapjú alsószoknyát viselnek, akár elegáns dámák is lehetnének, itt van a gyapjú rojtok díszítette *Bövény* is, várja a karaburmai cowboyokat és a Petlovo brdó-i indiánokat, a fekete-fehér bordás *Zebra* az élet algebráját tanulja, a *Zsiráf* pedig, természetesen, kosárlabdára termett! Orbán is hasonló módon építi fel állatokról szóló gyermekverseit, az általánosan

ismert jellemzőket mindig valami érdekessel, egyénivel töltje meg: a *Madaraknak* „Fekete a szárnyuk, / fehér a mellényük,” és „sürgönydrótra települnek” („ha nem piszkálsz az orrod, / fölülhetsz melljük!” – mondja a versben a költő-apa kislányának¹²), a „lengeteg” *Hattyú* a víztükörben „felhőtokban / drágakő!”. A *Bál*na a „tenger tehene”, a „feje kopasz, / a füle fekete” és „folyton zabálna”.

Az egyedüli különbség a két költő között, hogy míg Dušan Radović vadállatai nagyvárosi környezetben, „*Ebben a kalemegdáni hotelben*” (*Hiúz*), ketrecekben gubbasztanak, addig Orbánéi a természetben élnek zavartalanul. Például *Tigrise* – szemben Radovićéval, melyet „*dühös rácsok szorongatnak*” (*Tigris*) – erdőben, mezőben udvarol jó erőben, alamuszi *Krokodilja* pedig, feltehetőleg, valamilyen mocsár nádjából pislog ki.

Ha végigsétálunk Radović állatkertjén, megállapíthatjuk, hogy ezek az állatok kissé olyanok, „*mint a babák, vagy játékok*” (*Pumák*). Talán amiatt a bizonyos „enyhítés” miatt jön létre ez a sajátos átalakulás, melyet a költő más műveinél is tapasztaltunk már. Még a *Piton* is szolgálhatna, de csak ha akarna, a sárga szabócenti helyett.

Természetesen, mint ahogy már megszoktuk nála, menazsériájának bemutatásából sem hiányzik a humor, a nyelvjáték, az eredetiség: a darócdurva és dúvad *Szürkemedve* hamuszürke bundát ölt, a *Jegesmedve* [szerbül: *Beli medved*, tehát ‘fehér medve’] a mosógépből születik, a lusta *Aligátorok* „*csak durmolnak*” és „*fögalmuk sincs*” semmiről. Az oroszlán, vagyis más-ként a *Leó* valamikor király volt, „*nem pont ez, hanem a nagyapja*”, talán éppen olyan hatalmas, mint „*XV. LAJOS és XVI. LEÓ!*”

Dušan Radović, a „valódi mester”¹³ így alkotja gyermekverseit, ezeket az „örömteli és szükséges illúziókat”, mindig saját „*lyukán*”¹⁴ át pillantva be a gyermekkor udvarába, elmondja nekünk, mit látott, s megosztja velünk varázslatos, tarka és változatos világát.

Jegyzetek

1 Mihajlović, Borislav: Detinjstvo, 1980/3, 26.

2 A dolgozatban a Radović-idézetek az én fordításaim (U. A.)

3 A humorról mint esztétikai tényezőről, mely „hozzásegít a gyermek reális fejlődési problémáinak tehermentesítéséhez és megoldásához” Jovan Ljuštanović beszél Az öntudatlan neveléséről Dušan Radović gyermekeknek írt prózájában c. tanulmányában. Lásd: Tudományos- és szakdolgozatok gyűjteménye, Óvónőképző Főiskola, Újvidék, 2002, 107. Még csak annyit tennénk hozzá, hogy ez a humor jelen van Radović gyermekverseiben is.

4 Radović, Dušan: Dete i knjiga, in: Knjiga i dete danas, Zmajeva dečje igre, Novi Sad, 1990, 8.

5 Uo., 10.

6 Gondoljunk csak Heinrich Hoffmann „tanulságos” versikéire (Struwel Peter) a XIX. század derekáról. Például, nála a gyufával játszó kislány meggyullad, és természetesen meghal. Az újját szopó kisfiúnak a szabó lenyisszantja a szóban forgó testrészt. A dagi

pedig, aki nem akarja megenni a levest, négy nap alatt cérvékonyra soványodik, és éhenhal, stb.

7 Lefordíthatatlan szójátékról van szó: „... za jednog matroza / sa ostrva Sna, Jave ili Sumatre!” (U. A. megj.)

8 Pražić, Milan: Igra kao poezija (Zapis o paraboli „Mačka i miš” Dušana Radovića), in: Izraz, 1968, július, 7. szám

9 Danojlić, Milovan: Jedan novi oblik (Uspon dečje književnosti. Dušan Radović), in: Letopis Matice srpske, 1972, Január, 21.

10 Uo.

11 Weöres Sándor: A teljesség felé, in: Egybegyűjtött írások I., Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970, 657.

12 Az orrpiszkálás gyermeki foglalatossága különben Radović mind gyermekverseinek, mind -prózájának visszatérő motívuma. Mintha ezen a ponton is találkozná a két költő.

13 Bogdanović, Žika kifejezése: Detinjstvo, 1980/3, 27. (B., Ž. kiemelése)

14 A költő Saját lyuk c. versében üzeni: „Csinálj magadnak egy lyukat, / és azon keresztül nézz.”

THE POET'S "ZOO". DUŠAN RADOVIĆ'S FABLES

The study deals with Dušan Radović's fables. The author of the study classifies the fables into three major groups: the first consists of the ones that are about imaginary creatures, the second contains the ones about "real" animals, and the third is made up of the ones that are about cats and mice. Furthermore, apart from presenting the poet's peculiar zoo, the study compares Radović's poems to similar ones written by Hungarian poets.

RAJSLI ILONA

ÉLET A KOLOSTOR FALAI MÖGÖTT

A kódexek valóság háttere

I.

1. A kolostori irodalom kapcsán nyilvánvalóan a vallási és az egyházi élet vonatkozásai, a szent szövegek és példázatok erkölcsi tanításai kerülnek előtérbe, a középkori szerzetesi szabályok, parancsok és intelmek, valamint a kor különleges vallási misztikája.

Csak kevésbé látunk a kolostor falai mögé, csak halványan sejlenek fel – egy-egy elejtett megjegyzésből – a kolostori hétköznapiak, az ott lakók mindennapi életének kis és nagy ügyei.

A kutatók főként az egyháztörténeti, illetve a történelmi eseményekre összpontosítják figyelmüket; pl. BALÁZS János, aki ezt írja a Margit-legenda bevezetőjében: „... a kolostori élet apró, egyhangú dolgai mellett az író gyakran tesz említést az országban lejátszódó nagy eseményekről is.” (*Szent Margit élete* 12.) ZOLNAI Gyula ugyancsak hangsúlyozza a Margit-legenda mindkét világát: „bepillantást enged ama kor vallási fölfogásába, műveltségi viszonyaiba, sőt mellékesen az ország történetébe, irodalmunknak IV. Béla alatti állapotába s a hazai műtörténetbe is.” (ZOLNAI 1894; 182)

Két ellentétes pólusként szemlélhető tehát a kolostor falain belüli miliő és a kinti zajos események tere. Természetszerűleg vannak olyan szöveghelyek, ahol a két pólus történései keverednek, főként a kinti világ eseményei szüremkednek be sajátos módon a kolostorlakók életébe.

A következőkben a kolostori életnek az általam „mikrovilágnak”-nak nevezett vetületét kísérem meg rekonstruálni, a falakon belül zajló mindennapi – talán egyhangúnak is tartható – eseményeket, történeteket; ezeken túl hangulatot és színeket próbálok meg kihámozni és átadni a sok évszázados szövegekből, de nem térek ki a vallásgyakorlás, az ünnepek egyházi vonatkozásaira.

Ezért azokat a szöveghelyeket vallatom, amelyek olykor egy elejtett megjegyzésbe rejtőzve, olykor csak egy apró utalásként, kifejezésként – esetleg szólásként villantják fel a textus szövetéből a vallásos tartalmak mellett szerényem meghúzódo, számunkra mégis fontos ismereteket.

A vizsgálódás korpuszát zömében a *Margit-legenda*, a *Domonkos-kódex*, a *Lázár Zelma imádságoskönyve* címen ismert kódex, a Példák Könyve képezte, de esetenként más kódexek anyaga is helyet kapott.

2. Mivel a jelen dolgozat nem foglalkozik az idézett szövegrészek hangtani, helyesírási, illetve alaktani problémáival, az összetett helyesírási kódexszövegek a könnyebb tájékozódás érdekében olvasat szerint kerülnek elélnk.

II.

1. A kolostor lakói

Mindenekelőtt tekintsük át, hogyan említik, nevezik a kódexek írói magukat a kolostorlakókat.

Ebben a korszakban a női szerzetesek megnevezései közül a *szóror* az általánosan használatos, ez latinból átvett szó, 'nővér ; apácánővér' jelentésű, ekkor még *soror* ejtésű (akárcsak a *szakramentum*, illetve a *fiskális*, *voks* stb. még ma is) – az *sz-es* ejtést a katolikus iskolák, illetve a 16. századi latin kiejtésreformja hozta meg.

Az apácarendnek kolostorban élő, de fogadalmat nem tett tagjai, a *beginák* ritkán az *apáca* megnevezést kapják, a *Domonkos-kódexben* (163.) mindössze egyszer kerül elő a *szesztra* forma a szláv nyelvek valamelyikéből átvéve. A *Margit-legendában* is szerepel a *szesztra* kifejezés, de a Nyulak-szigetén kívüli, más kolostor apácáira értve.

A szerzetesek általánosan elterjedt megnevezése úgyszintén latin szó: a *fráter*; jóllehet a szláv eredetű *barát* szó is előfordul (már a *Jókai-kódexben* használatos *szerzetes* jelentésben), ám ez utóbbinál nyilvánvalóan erős lehetett a korai 'segítő társ ; felebarát' jelentés (vö. a *Halotti Beszéd és Könyörgés* szövege); ezért a *fráter* szó jobban megfelelt a 'szerzetes' jelentésre. Érdemes megjegyezni, hogy egy kevésbé valószínű feltevés szerint a *barát* megnevezés eleinte csak a bencésekre vonatkozott, amit cáfol például a *cseribarát* összetétel is: ez a Ferenc-rendi szerzetesek neve volt, s a *barát* szó túl széles jelentését szűkítette le a *cseri-* előtag. E szó alapja a ferencesek cserifakéreg színű ruházata lehetett. A cseribarátok egyébként a Ferences-rend szigorúbb ágát, az obszervánsokat, a mezítlábasokat képviselték. Öltözetük gyakran a hitvány daróc volt, a lazsnak, amelynek színe ugyan csak mutatja az elnevezés motiváltságát. Pl.: „*Nem öltöznek lazsnakba ... mint a cseri barátok*” NySz. Ugyanígy kapta a már fentebb említett *beginá*, laikus szerzetesrend a *bége* 'nyersgyapjú színű' öltözekekről a nevét, mely egyben az igénytelenséget, az alázatosságot, a szegénységet is jelképezte.

A *Margit-legendának* van egy furcsa körülírásos, eufémizmuszerű meghatározása, amikor Margitot Veszprémből hetvenedmagával a Nyulak-szigetén felépített kolostorba viszik: „berekeszteték az klastromban miképpen

szokás prédikátor szerzetbeli *test nélkül lakozó szóróroknak* klostromában” (5). A szöveghelyet a latin legendaszöveg világítja meg: a *sorores incorporate* kolostori terminust a fordító az idegen nyelv elégtelen ismerete miatt szó szerint fordította le.

A szerzetesek és apácák rendbeli hierarchiája is előkerül a szövegekből: a domonkosoknál is vannak „paraszt fráterek”, „írástudatlanok”, valamint „prédikáló fráterek”, „írástudók”. A szóróroknál a munkafeladatok szerint is megoszlanak a megszólítások: sekrestyés szóró, kapus szóró, hetes szóró stb.

Érdemes megfigyelnünk a *custos* szó előfordulását a következő részletben: „mikoron Szent Margit asszony sekrestyéres avagy kusztosz vala” (MargL. 204). A szónak itt a legrégebb és egyben legáltalánosabb ’őr’ jelentését kell feltételeznünk, mégpedig a ’sekrestye őre’ differenciálással.

Margitnak van a beginák között szolgálója, de a bizalmas barátnőt *jeles titkos* szerkezettel fordítja a szerző, aki feltételezhetően Erzsébet lehet, Margit tanítómesterének, Olimpiadisnak a lánya, „kivel egy köny(v)ben tanolnak vala” (66).

Noha ismeretes ekkor már a *néne* és a *húg* szó is, és elő is fordulnak a *Margit-legendában*, az utóbbi helyett általában az *öcs* szó szerepel, mely fiatalabb leányrokont éppúgy jelentett, mint fiúrokont. Pl.: „egy méhben fekött nénjeinél, öccseinél” (91).

2. Helyek – helyszínek a kolostorban

A kolostori élet leírását a helyszínek ábrázolásával tudjuk logikai rendben kezdeni. Az ide vonatkozó szavak jegyzéke igen tekintélyes; csak néhányat sorolunk fel közülük: az általános jellegű helymegnevezés: *konvent*, *kapitulumház* (ez magában véve tautológia: ’káptalan’ + ház); a latin formájuk közül: *refektórium* ’kolostori ebédlő’, *dormitórium* ’közös hálóterem’, *infirmária* ’betegszoba, gyengélkedő’, *lokutórium* ’társalgó’ stb.; egyéb helyek: *cella*, *mívelőház*, *kerülő*, *kar*, *konyha* stb.

Az apácák közösségi élete főként a refektóriumban zajlott, de a szövegek alapján fontos helynek számított a *lokutórium* is (lt. loqor = beszéd) – ez a külvilággal történő kommunikáció helye. Pl. „Mikoron jutottak volna a lokutórium eleiben és szólnának nagy tisztességgel az szórórok az provinciálisnak” (MargL. 127). A latin szó helyett Ráskai Lea a *vasablak* összetételt is használja: „szent Margit asszony ... küldé az vas ablakra ... az ő mesterét Olimpiadist” (78). Egy másik helyen – mintegy közel hozva a képet – az ablak formája is kibontakozik: „hivatá hozzá szent Margit asszonyt az klostromnak kerekded ablakára” (135).

A lokutóriumot a külvilággal összekötő, illetve elválasztó vasablak nemcsak a beszélgetés helye, hanem a tanításé, a prédikációhallgatásé is:

„ez szent szűz ez felül megmondott prédikációt hallgatja vala az vas ablakon valamely szórorral” (18). Ezt a mozzanatot Gárdonyi az *Isten rabjaiban* továbbszínezi: ez az a hely, ahol Jancsi – immár barátként – találkozik anyjával, ahol a szórorok hírt, jelt adhatnak a szerzeteseknek; a *rostélyos vasablak* igen fontos szerepet kap a regényben.

Az ómagyar korszak írásbeliségében a szinonimák különféle típusai, főként az explikáló részletezés, az értelmező funkciójú szinonimák latin stílusformaként élnek, de gyakran a megértést is segítik, főként, amikor a hely-leírásnál a korban használatos magyar megfelelőt így ismerjük meg: pl. „az betegek házában az in firmáriában” (MargL. 49/50). Erre a jelentésre használatos még a sajátságosan keverék jellegű *ispitályház* összetétel is.

Az utókor művészetében Margit gyakran kézimunkázó, egyházi kellékeket hímező apácaként van ábrázolva. A kódexben előforduló szöveghelyek közül említsünk meg két jellemzőt: „Ebédnek utána kézi dolgot teszen vala jelesül szent egyházhoz való dolgot művet és szenteknek ereklyékhez való ékességet” (9); „de maga az ő kézi műviért az szilenciomot az vesztegség tartást hátra nem veti vala” (9). A kódexben megjelenik a *kézi munka* szin-tagma is, de ’nehéz fizikai munka’ értelemben: „az ő kézi mukája után meg fáradván” (162).

A helyiség neve *mívelőház*, e szó előfordulását a NySz. egyedül a *Margit-legendára* vonatkoztatja ’Arbeitszimmer’ értelmezéssel. Található a kódexszövegekben utalás arra is, hogy nyáron az apácák nemcsak a házban, hanem a szabadban is tevékenykedtek. A *Margit-legendá* csodás árvízjelenetének leírásában azt találjuk, hogy a menekülő provinciális a zúgó víztömeg elől “elfutamék” a kertből a “kerölöbe”, majd a kapitulumházba, “de ott sem maradhata meg az víztül. Ennek utánna futa egy kis mezőcskére kit mostan hívonk klastrom közepinek az időben *ott mielnék vala az szororok nyárban*” (MargL. 128). A kert, illetve mezőcske, ahogyan később is emlegeti ezt a helyet a szerző, hiteles, aprólékos leírással kerül elénk az árvízjelenetben a központi téma hozadékaként.

Tipikus helyszíne a kolostornak a már említett *kerölő*, vagyis más forrásokban a *keringő* (ÉKSz.: ’Kolostor belső négyszögletű udvarát lezáró árkádsoros folyosó’). Megjegyezhetjük, hogy a TESz. is csak a *Margit-legendából* ismeri a *kerölő* formát, ami a *kerül* és a *kering* ige közös ’forog, körüljár’ jelentésével magyarázható. A már idézett árvízjelenetből azt is megtudjuk, hogy a *kerölő* néminemű fákkal és deszkákkal volt megtámogatva, ezekre lépett fel Marcellus az ár elől. Szinonímiát is alkalmaz másutt a szerző: *kerölő avagy ámbitus* (25). Gárdonyi a *körültornác* kifejezéssel gazdagítja a sort.

A szövegekből megismerjük Margit kedvenc tartózkodási helyét a karban, ahol imádkozik: „kamorácskájában az ő imádságinak helyire ki vagon

az kar között és az kőfal között azaz kit mastan hívonk szent Margit asszony helyinek” (136).

A *Domonkos-kódex* írója arról is beszámol, hogy a frátereket a *cinteremben* temették el (204). A szó korábbi formája fellelhető a Jókai-kódexben: „Fráteroknak némi Cinteremében szent koporsóknakvára felett némikoron jönnének vala tolvajok” (104). A latin *coemeterium* ’temetőhely’ szó átvétele van itt, mely a ’templomudvar ; templom körüli védett hely’ jelentést is hordozta. Népetimológiás szóalkotással később – főleg irodalmi művekben – előfordult a *cimterem* ’lovagterem’ szóhasználat is.

A helyszínek közül szólni kell még a konyháról. A szó korabeli alakja: *kohnya*, a hangátvetés folyamata ekkor van kibontakozóban (akárcsak a *keleh>kehely*, a *tereh>teher* esetében), így a *Margit-legendában* megfigyelhető, hogyan vált át a szó a hangtani módosulás révén az egyik változatból a másikba.

A kódexszövegek tartalmaznak a kinti világ közelebbi-távolabbi helyeire is számos megjegyzést; pl. betekintheünk egy budai módosabb gazda házának belsejébe: „Ez házi atya mikoron vecsernyének utánna vacsorálnék az ő kő pincéjében” (MargL. 157), láthatjuk, hogy ennek a pincének *pádimentoma* ’padlója’ van, s arra is következtethetünk, hogy itt még a *pince* jelentése közel állhatott az eredeti szláv szó ’pincében levő vendéglő’ > ’föld alatti, védett helyen levő helyiség’ jelentésfejlődéséhez.

Van egy másik szöveghely, amely a családi ház középpontját határozza meg: „ez megholt gyermeköt ... tevék az háznak közepire azaz szén mellé” (MargL. 162). A *szén* szó korai jelentése ’parázs’, de nyelvjárásonként lehet ’tűz’ is, amely mondatunkban valószínűbb.

2.1. A helyszínek tárgyai

A művelődéstörténészek bizonyára föltérképezték már a középkori kolostorok puritán berendezését, bútorfajtaát. Bennünket itt most a rekonstrukciónak a nyelvi anyagra, a szövegre alapozó módszere érdekel, a hiteles korabeli nyelvi emlékek. Csak néhányat vizsgálunk meg a számos szöveghely közül.

A kódexírók betekintést engednek a cellák féltve őrzött, zárt világába is. Puritán egyszerűségű berendezés tárul elénk: „Ez szent szűznek ő ágya vala egy gyékény egy hitvány lazsok és egy kis vánkos némikoron kedég egy gyékény csak némikoron egy bőrt teszen vala csak feje alá az ő imádkozó helyén” (40). Egyéb részleteket is megtudunk: bőjtben a királylány az ágy előtt a págyimentomon alszik egy gyékényen.

A *lasnak*, *lazsok* ’nyomorúságos fekhely’ jelentésű szó a NySz.-ban; a TESz. a ’pokróc’ értelmezést teszi hozzá azzal, hogy ez a legkorábbi jelentése a szónak, viszont a ’zsák’ jelentése is számba jöhet, hiszen a korabeli cseribarátok öltözkéről olvassuk: „szőrös gyapjas lasnakba, szűrbe [öltöz-

nek] (NySz. I. 177.). Gárdonyi még egy nyelvjárási szóval gyarapítja a szinonimák sorát: a *cserge* szóval, amely a kódexek korában feltehetően durva gypjúsítotttest jelentett.

Az ispitályház felszereléséhez tartozik a *sámelszék* Itt a hasonmáson látszik, hogy Ráskai Lea áthúzta (de azért olvasható) a szó következő magyarázatát: 'kerek verem', ami kissé elgondolkodtató, hiszen az áthúzott rész inkább körülírta volna a betegszoba ülőalkalmatosságát. A kor nyelvhasználatában a *zsámoly*, ahogyan Bod Péter írja: „olyan széketske, a melyet a fő emberek lábok alá téznek” (NySz. III. 1300.). Ebből a példából egy fontos módszertani következtetést is levonhatunk: a *sámel* ~ *zsámoly* szónak a néprajzi magyarázatát is látni kell, így maga a szó nyelvtörténeti forrásként nem elégséges.

A *zsámolyszék* egyébként egyike a kódexben előforduló – mai nyelvészeti terminussal – tautologikus szerkezeteknek (vö. még a *kapitulumház* szót). E szerkezetek feltételezhetően ekkortájt vannak szemantikailag átalakulóban; egyik tagjuk tapadásos jelentésátvitellel az egész szerkezet jelentését magába sűríti. Ilyen példa a *hintószékér* Heltainál, *tolcsavíz* Pestinél, *szapor eső* Bornemisszánál stb.

Elidőzhetünk egy kicsit a refektórium tárgyainál is, hiszen a *Margit-leghenda* egyetlen mondatában egész felsorolást találunk: „[Margit] köz edényekkel megelégedik vala és némikoron még hitványb elvetett edényekkel tálakkal tányérokka poharakkal elégedik vala meg” (36). A köz- előtag – akárcsak a közkenyér esetében – 'közönséges, mindenki által használt' jelentésű.

Hogy többféle anyagból készültek az edények, láthatjuk az alábbi mondatból: „parancsola vele megtölteni egy iveg pohárt mind csordultig” (DomK. 87) Az anyagneveknél maradván: többszöri olvasás után sem egyértelmű, Margitot fehér vagy vörös márványkoporsóban helyezték el végső nyugalóhelyére. Az elbeszélő, aki sok esetben minden előző legenda és forrás fölé helyezi magát, itt kételyek között hagyja az olvasót. Ugyanakkor e szöveghelyeken ismét egy nagy jelentésváltozást megélt szóval találkozunk: a *szekrény* szóval. A legendából tudjuk, hogy a királylány először *nyoszolyán* fekszik, majd a provinciális „csináltata fából egy igen erős szekrényt és igen erőssen megvasztatá erősehteté vasakkal és vas karikákkal” (MargL. 102/103). Hogy használatos már a *koporsó* szó is, elárulja a már fent említett szinonim kifejezőmód: „tőnek egy otromba faragatlan követ az szekrényre avagy koporsóra felül” (MargL. 107). A kódex következő oldalán már azt is megtudjuk, hogy rózsailatú pára, füst száll fel Margit sírjából, amikor a lombardiai mesterek vörös márványkoporsóra akarják felcserélni a fakoporsót. (108)

A kolostori tárgyakat leíró szöveghelyek közül ki kell emelnünk azokat, amelyekben a kódexíró Margit ereklyéiről, „szép aranyas képeiről, táblái-

ról” tesz említést. Mekkora ellentétben áll ez a leírás mindazzal, amit Margit elhanyagolt külsejéről, piszkos ruhájáról olvashatunk. Erre az ellentétre, mint fontos jelenségre még visszatérünk.

3. A kolostori idő

A helyszínek és terek vázlata után az idő koordinátáját is meg kell húznunk ábrázolandó kolostori világunkba, jóllehet első pillantásra úgy tűnhet: itt megállt az idő, e zárt világban nem számít az idő. A szövegek viszont azt bizonyítják, hogy a szerzetesek és apácák éppen ellenkezőleg, egy időben rendkívül szabályozott életet éltek, az egész napjuk időkorlátok közé volt szorítva.

Figyelemreméltó ennek az időbeli determináltságnak a nyelvi megformálása.

A kódexíró mellékes megjegyzéséből megtudjuk, hogy a sekrestyés nővér dolga volt, hogy számon tartsa a kolostorbeli időt. Pl. „mikor ez szórór megyen vala az óra meglátni hogy ha ideje veternyét harangozni” (MargL. 14) A *veternye* szláv jövevényszó: *jutrenje* ’reggeli istentisztelet’. Nem tévesztendő össze a *vecsernyével*, ami szintén szláv eredetű szó, de ’esti istentisztelet’-et jelent; már a *Huszita Biblia Apor-kódex* részében is előfordul: „vecsernyének előtte egy órával hármát kell az öregbik haranggal csendéteni” (147). De jelentett a *vecsernye* estidőt, a *vecsernye* idejét is. (A *vacsora* szavunk is erről a töről ered.)

A pontos időbeosztás olvasható ki a domonkosoknál is: „És mind az teljes isteni zsolozsmákat nagy ájtatossággal alkotmas órákban mongya vala meg ez szent atya” (Domk. 122). Már-már sztereotípiának tűnik a következő gyakori időmeghatározás: „imádkozik vala mind elő tik szóig” (MargL. 11). Ez a kor nyelvhasználatában első kakasszót jelent, és rendkívül fontos időjelölés a kolostorlakók életében: a nagy, fontos események kora reggel, hajnalban történnek; pl.: egy gyermek csodaszerű feléledése: „Lón kedég hogy tikszókoron az ki megholt vala magát megindejtanája” (Domk. 74/75); Margit halála: „szombaton éjjel elő tikszókoron holt vala meg” (MargL. 110).

4. Kinézet, öltözködés

A kódexírók kivétel nélkül kiemelik a kolostor lakóinak szerény öltözködését: posztóból köntös, vagyis a kápa, majd skapuláré ’váll-lepel’; az apácáknál ehhez járul a „vélom avagy keszkenő”, egy szál saru, ami a domonkosok a hosszú utakon kímélnek, csak városhoz érve húznak fel. Érdekes epizód található a *Domonkos-kódex*ben arról, hogy a kolduló szerzetes még a kutyák haragjának is ki van téve (301/302). Szent Domonkos vasláncot viselt a derekán, ami már egy másik témába vezet át. Előbb nézzük meg a *Margit-legenda* ellentétre építő jellemábrázolását: „[Margit] vala igen szép szűz testtel jóllehet condrás hitvány öltözetel” (28) A királylány mélységes

alázatosságát a legendaírók azzal is érzékeltetik, hogy ruházatát igen szemléletesen, s nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy naturalisztikus részletességgel ábrázolják: „Őneki ruhája kápája vala igen ó és megszakadozott és foltos vala” (38). Erősebb jelző van a következő részben: „vala igen szép szűz testtel jóllehet condrás hitvány öltözettel” (28). A *condrás* szó nyilvánvalóan már a 'rongyos' jelentésbe ment át ekkorra a 'darócszövet' eredetiből, ezt követeli meg az ellentét logikája, célzata. Sőt nem sokkal későbből már találunk *rusnya cundora* szerkezetet szajhára értve (NySz. I. 363.) – vö. *rongy ember* szerkezet, amely jóval később, de ugyanezen a jelentésfejlődésen megy át. A *condrás* szónak van más származéka is: „ti etezettek [öltözetetek] meg nem condorodott, sem ti lábatok beli meg szakadozott” (JordK. 263). A *condorodik* ige 'elrongyolódik' jelentése hamar használatossá válik átvitt értelemben is: „Veszten veszne naponként az ország és igen meg condorlanék minden felől” (Heltai: *Krónika* 196).

Margit alázatosságát jelzi a következő két részlet is: „És némikoron ez szent szűz az sárból veszen valaki posztó foltokat és azzal foldozza vala meg köntösét kápáját” (38) ; „[Margit] az szolgáló leányoknak goromba fő fedeleket kéri vala el” (39).

A kódexekben rendkívül sok szó esik az önkínzás, a penitencia-tartás különféle módozatairól. Ezt szolgálják a specifikusan készített öltözőkdarabok, valamint maguk a műveletek. Csak párat említsünk meg a rekvizitumok közül:

- kapca, amelybe belül apró hegyes vasszőgek vannak bevarrva;
- kenderkötél a karok összeszorítására;
- szíjból készült gombos ostor;
- az apácák cilicioma – 'vezeklőöve'. Ez a szó a latin 'kecskeszőr-szőnyeg' eredetiből indult, majd vált a remeték és a vezeklők szőrcsuhájának jelölőjévé, az apácáknál általában a 'mezítelen testen hordott szöges öv' jelentésben használatos. Margit önsanyargatásáról már első legendaíróitól kezdve a regényfeldolgozásokig sokat írtak, kiszínezve, továbbfokozva az őt körülvevő misztikus jelenségeket. Bennünket itt most aszkétizmusának, penitencia-tartásának a hétköznapi életben beteljesülő formái, objektumai érdekelnek.

Sokat emlegetett ciliciomának „fél része csináltatott lószőrből és fél része gyapjúból” (MargL. 40); de nagybőjtben tehén- és lófarokból készített vezeklőruhát hord, amelyet negyven napig nem vet le, ahogy Ráskai Lea írja: „ő ruháját meg nem változtatja vala akár melly igen meg nehezült is féregnek tetűnek miatta” (41).

A ciliciom alatt vasból készült szoros övet visel, majd egy másik helyen még kínzóbb anyagra, a sündisznó bőrére utal a szerző: „veri vala ez szent

szűz ő magát némikoron teviskes vesszővel. Némikoron kedég az szöldisznónak bőrében csinált vesszővel ostorral.” (62) S ekkor, mintegy mellékelesen megjegyzi: „ugyan ezen két szórorok tartották vala fel ezen klastromban az szöldisznókat” (86). Íme a magyarázat, honnan kerül Margit vezeklőővére és korbácsára – a szövegben: diszciplinának vesszőjére – „szöldisznónak bőrével sertével öszve” (87). Az 1510-es legenda írója utal egy helyen: ez a vezeklőőv még „ma” is a kolostorban van.

Az önkínzó eljárásoknak is megvan a kódexekben használatos frazeológiájuk: *véniaát tesz* [a térdreborulásnak egy sajátos önkínzó módja]; *diszciplinát vesz* [vesszőzi, ostorozza magát]; itt van továbbá a kétszáz térdeplés, a szilencium megszegéséért pedig meztelenül hamuban kell ülni a refektórium közepén, és vízen, kenyéren böjtölni.

5. Napi teendők

A kódexek lapjain kibontakozik a kolostor lakóinak mindennapi dolgos élete: a mívelőházban – ahogy már az imént láttuk; ugyanígy a konyhán a szórorok heti szolgálatban dolgoznak a cselédek mellett: „[Margit] az kohnyán főz vala az szóroroknak fazekat mos vala tálakat mos vala az halakat meg fara[gl]ja vala nagy hidegségnek idején (MargL. 22). Húst kizárólag a betegek kapnak, mégpedig tyúkhúst. Több epizód leírásakor a szerző igazán közel enged bennünket a kolostor udvarán lejátszódó események érzékeléséhez. Ilyen pl. az az eseménysorból kinagyított jelenet, amikor Margit a konyhán szolgálva „el megyen vala az portára és úgy kér vala húst az betegőknek és téshi vala kis teknőben és el viszi vala az ő fején” (MargL. 52). Itt a szövegolvasáskor azt tapasztaljuk, hogy a hirtelen premier plannal az eseményleírás lelassul, a szerkezet lazul; s ami lényeges momentuma e mikrokép-teremtésnek, az, hogy az elbeszélő nézőpont is változik némileg; a narrátor velünk együtt egy pillanatra a szemtanúszerp illúzióját éli meg.

A *Lázár Zelma-kódex*nek van egy rendkívül érdekes szöveghelye, amely példa lehet arra, hogy mekkora információs forrás egy ilyen korai szövegrészlet. Az alábbi részlet az alázatosságról szól, ám a varrás, az írás-olvasás tudományát is megemlíti: „ne akarj felmagasztaltatni valaminémi mester-ségből avagy tudományból: jó varró vagy-e ne kevésködjl vele: mert netalám az tót az ujjodban ötöd és továbbá nem varrhatsz avagy jó deák vagy-e és jó írás olvasó vagy-e ne kevésködjl vele mert netalám az kevéségért isten elveszi szemed világát: és minden egyéb tudományiddal ne kevésködjl mert embört csodaképpen megver isten” (294/296). E hosszabb erkölcsi tanítás végén találunk egy különös felszólítást: „vond ki asszonyál-lati törödet nyelved elbocsátván” (300), mely megerősítette a kutatókat abban, hogy az imádságoskönyv apácáknak – klarisszáknak készült.

A konyhai munka leírása során felmerül a *hetet tart* szerkezet, illetve a *hetes* szó használata. A *hetes* korai származék, jelentése: 'heti szolgálatot végző személy', a *hetet tart* forma vonzatszerű használata miatt több szótár a frázisok közé sorolja. Egy adat a *Margit-legendából*: „Ez szórór Örzsébet István királynak leánya gyakorta hetet tart vala az konyhán szent Margit aszszonyval” (201).

A kódexekben általában *otromba dolognak*, nehéz munkának számít a konyhán való tevékenység. Ezt jelzi a *munka* szónak itt még az eredeti 'kín, gyötrelem' jelentéshez közel álló értelme; pl. a *fizikai munka* a *Margit-legendában kézi muka* formájú, s a *mukálkodik* ige is még kizárólag a betegek szenvedését jelenti.

A fizikai munkák végzése (pl. takarítás, fahordás, gypajmósás stb.), a sáros kolostori udvar képe élénken rajzolódik ki előttünk: pl. „mikoron vagon szernyébb idő nagy hidegség nagy sár • nagy esső • és nagy hó • gyakorta ez szent szűz • ennen maga vizet mereht” (MargL. 49); helyenként kifejezetten naturalisztikus vonásokkal: „ez szent szűz az szóróroknek kezeknek mosadéjkoknak vizét moslékját ki horgya vala” (24). Még nyersebb szavakkal írja le a betegápolás, a takarítás egyéb részleteit, amiből csak egy nyelvhasználati érdemű eufémizmust emelünk ki: „még ennek felette az szükségnek helyét kit dunának hívonk nagy gyakorta meg tiszttejtja vala (26). A *Duna* szót Kodolányi is átveszi, magyarázza a *Boldog Margit* című regényében.

5.1. Adatok az étkezés, táplálkozás kérdéséhez

Már felmerült a böjt kapcsán a kenyéren és vízen való penitencia-tartás. Lehetett a böjtös étkezésnek enyhébb formája is: a DomK.-ben azt olvassuk, hogy böjtidőben egyesek még halat is ritkán ettek – „csak böcsöt borsót lencsét” (319), egy másik helyen: „Gyenyeroséges étkeket eltávoztatván köz böcsökkel meg elégedik vala” (47)

A rejtélyes szó (*böcső*) szövegkörnyezete már nyújt némi útmutatást, a szótárakból mégis nehezen kerül elő az eredeti szóalak, mert rendkívül sokféle és eltérő alakváltozatban él – ma már csak nyelvjárásokban: *běcsü*, *böcsü*, *bücü* stb. A TESz. *becő* formában sorolja be, s a 'hüvelyes vetemény' jelentést adja meg. Már a *Bécsi Kódex*ben előfordul: „ad vala nékik becső eleséget” (118) [= *dabatque eis legumina*] – a latin *legumen* szó jelentése: 'hüvelyes vetemény, főként bab'. 1533-ban egy adatban már 'búza' jelentésben találjuk a szót, ez azért is érdekes, mert a kenyér szó is használata is ekkortájt a köz- előtaggal, illetve a közönséges jelzővel.

Mi kerülhetett egyébként a kolostori ebédlők asztalára?

A domonkosoknál kevés húsféléről olvashatunk, nyilván ez lehetett a fent említett „gyönyörűséges éték”, de egy-egy kosár kenyér, füge, sajt mégis akad, főként amikor a jószívű alamizsnálkodó „bort és sajtot és tikmony-

at és újonnan sült kenyeret és halakat ada bőséggel az frátereknek” (DomK. 244). A frissen sült kenyér nagy becsben lehetett; ezt figyelhetjük meg a következő részletben is: „Mely helyre az szegény éh fráter nagy mukával juta: és lele ott hónál fejbér kenyeret abroszba betakarván” (DomK. 85). Ennél már csak a *béles* lehetett csábítóbb: „némely fráter késérteték torkosságról és szerze magának némely bélest titkon” (DomK. 268). Itt a *béles* szó olyan jelentéstapadásos forma, mint a *rétes*, korán főnevesült, feltételezhetően sült tészta volt, valamilyen töltelékkel, de korai jelentésben lepényféle lapos tésztát is jelenthetett.

Az italfélék megnevezései között találunk egy sajátosságosan csak a kódexirodalomban használatos szót: ez a *venerék* szó. Már első kódexünkben szerepel: „az étekből venerékvel öremest ... evén” (JókK. 131). Ez egy igazi titokzatos szavunk – teljesen ismeretlen eredetű, a TESz. ’egyfajta (szeszés) ital’ jelentésben közli; [potus; getränk]. Mára kihalt szavunk, mégpedig az *ital* szavunk szorította ki.

A *Domonkos-kódex*ben metaforikus a használata, az író szőlőtőkéhez hasonlítja Szent Domonkost: „adván népnek élő veneréket” (313).

5.2. Tanulás – ismeretszerzés

Szerzetenként eltérő az ismeretszerzéshez való viszonyulás, ezen túl bizonyos értékhierarchia tapasztalható a tevékenységek között. Még a kimonodottan tanult, írni-olvasni tudó szerzet is, mint a domonkosoké – fensőbb érdekek alá rendeli ezt a készséget; a regula szerint a könyvírás és -olvasás nem elsődleges feladata a szerzetesnek: „nem legottan futnak vala könyveknek forgatására hanem az szent egyházban ... futnak vala az ő nap estig való dolgoknak” (DomK. 316). Margitról is olvashattuk, hogy a kézimunka, olvasás kedvéért nem hagyta el a szilencium megtartását.

A *Margit-legenda* első oldalán olvasható, hogy a királylány öt esztendő korában kerül kolostorba, hiszen nemcsak a neve predesztinációs, már megszületése előtt eleve elrendelt. Margit társaival ekkor már tanul: „Ezen időben kezdé szent Margit tanolni a b cét áve mariát” (1). Margit műveltségéről, vallásos kultúrájáról MÁLYUSZ Elemér, MEZEY László, s mások is hozzáértő, körültekintő alapossággal értekeztek; kitértek a liturgia végzésének nyelvi kérdéseire is. Megállapították, hogy Margit az elemi „litteraria scientia”-t sajátította el, tehát tudott latinul olvasni, énekelni, de a nyelvet, így a liturgia nyelvét nem ismerte (MEZEY 1955; 84–90).

Nézzük meg e témakör nyomait a kódexben – először a tanulás mozzanatát: „gyakorta kéri vala az ő társát szóror Örsébetet ... kivel egy köny[v]ben tanolnak vala” (66); majd az olvasását: „az szent szűz olvas vala zoltárt” (13); vagy: „megolvastatja vala az passiót Krisztusnak kénnyát” (11).

Az olvasásra, tanulásra vonatkozó kevés utalás mellett sokkal gyakoribb a kódexben annak a klostrombeli szokásrendnek a leírása, ahogyan a provin-

ciális vagy a lektor felolvas a szórórokknak. Ennek egy szép említése a következő szöveghely: „ez provinciálisnak hozattatik és mutaték egy kenyv arany betőkkel íratott és mondaték ez provinciálisnak kelj fel fráter és olvasad ezt” (44–45). Hogy mi lehetett ebben az aranybetűs könyvben, arról csak néhány elejtett mondat árulkodik: a szentatyák élete, legendák, példázatok, a passió, valamint találunk utalást a nemzet nagyjainak, így Szent István életének történetére is. Ezek a fölolvadások MEZEY László szerint minden valószínűséggel magyarul történtek.

5.3. Gyógyítás

A gyógyítás, a betegek ellátása a napi teendők egyike volt, kétségtelenül a nehezebbek egyike. A kódexek oldalairól naturalisztikus leírásokban ismerünk meg betegségneveket, azok lefolyását, következményeit. Ezt a rendkívül árnyalt képet még bővíti a szentek sírjánál történt csodák leírás-sorozata. Igencsak szemléltető leírás pl. a következő részlet: „Ez penitencia tartó ilyen nehéz betegségben mukálkodik vala mert az ő mellyéből és emlőjéből férgeknek sokasága ki forr vala” (DomK. 88).

Szinte tudományos igényű helyzetjelentést találunk az egyik lapon: „De maga végezetre ez fráter megbetegüle igen nehezen úgyhogy alejtnék lenni megdöglöttnek némely poklossággal ki nevezetik elefantinosnak mely poklosságnál nagyobb poklosság nincsen” (DomK. 308). A TESz. adatai szerint a *pokol* szláv eredetű szó, egyik jelentése 'lepra', így a szó továbbképzése folytán a kor egyik leggyakoribb betegségét jelentette, mely bizonyos jeleiben hasonlíthatott az elefantiázis 'elefántkór' szimptomáira.

A kor leggyakoribb betegsége tehát ez lehetett, azután a vérhas, a köszvény, a hideglelés, a férgek; a kódexlapokon tikmonynál (= 'tyútkojás') nagyobb vesekőről is hírt kapunk.

Az alábbi részletben egy mára már szinte elfeledett szó kerül elénk: „látja vala az beteg szegényeket miképpen az macskások magokat vonszak vala az pagyimentomon” (MargL. 59). A *macskás* szó értelmét – a kódex kontextusában ugyanis a 'nyomorék' jelentés fejthető meg – csak közvetve lehet kikövetkeztetni, mert az etimológiai szótárak nem foglalkoznak ezzel a melléknévi származékkal. A *Nyelvtörténeti Szótár* (1896) utal erre a szöveghelyre, és latin 'contractus; membris captus' jelentést adja hozzá. Az ÚMT. a *macskás* szónak többek között az 'összecsomósodott' értelmet adja meg. Azt, hogy valamikor testi fogyatékoság kifejezésére is használatos volt s szó, alátámasztja a *megmacskásodik* szó máig élő '<végtag> elzsibbad' jelentése.

A kor népszokásainak egy-egy töredéke is felbukkan a világtól elvonult, a világi életet magából kizárni igyekvő kolostori miliőben. Bizonyára a népi gyógy mód alkalmazását találjuk a következő részben: „vala egy szórór kinek ő torkát kell vala bekötni tehén ganéval” (MargL. 50): Lúcia nővért

zsályával gyógyítják, szájába teszik, amikor nem tud szólni (MargL. 216). A belpoklosság ellen a nép bodza levelét használja (DomK. 160).

Van egy helye a *Margit-legendának*, ahol a csodatettek között szerepel egy kézrátétellel történő gyógyítás: Eliana szörör beteg kezét egyetlen szorítással gyógyítja meg Margit. Nem is ez a különös az esemény szövegkörnyezetében, hanem a megelőző kérdés a beteg részéről: „kérlek tégedet hogy ha vagyon nálad valami jó kő adjad énnekem” (MargL. 198). A *jó kő* szerkezet első pillantásra talán olyan asszociációt ébreszt, miszerint Margit valamely jeles drágakövéért kéri a beteg; ezt a lehetőséget a legenda ismeretében kizárhatjuk, marad a valószínűbb értelmezés: a kor gyógyászatában használatban voltak „kézre való, orvosságos kövek”, amelyeket nyaklánc, karperec formában is viseltek. Ezt találjuk a NySz. *orvosság-kő*, illetve *orvosságos-kő* címszava alatt, de más köveknek, így a *borkőnek*, az ún. *büdös-kőnek* (kénkö), a *gálickőnek* stb. is gyógyító erőt tulajdonítottak.

Egy helyen azt olvashatjuk, hogy Margit saját kezüleg készít orvosságot egy beteg apácának, de az orvosság – úgy tűnik – nem válik be, mert az apáca „elveszté nyelvét és okosságát eszt” (MargL. 130).

A *Domonkos-kódex* egy jelenetében utalás van Szűz Máriára, aki meggyógyítja Reginaldus mestert: „ki tudja az egészségnek kenetét megcsinálni” (36). A *kenettel* azonban nemcsak megkeni a beteg tagjait, hanem ezután ráolvasásszerű szöveg következik, akárcsak a bájoló imádságok esetében, a kenés, gyógyítás rituális mozdulatait megfelelő szöveg kíséri: „az ígínek tulajdon formáját minden megkenésre megmondja vala:...Megszorejtsanak az te veséid tisztaságnak övével. Lábaira kedég mondá: Megkenem te lábaidat békességnek evangéliomának megszerzésére” (DomK. 35).

A pogány hitvilág egy-egy szegmentumának továbbélése, úgy a szavakban, mint a gesztusleírásokban átsüt még a kódexek textusán. Ez utóbbira – a gesztusra – utaló példa van a következő részletben: gyógyulás után a beteg Margit sírjánál „az koporsót háromszor megkerülé hálát adván az úr istennek az egészségnek jó tételéről” (MargL. 141).

6. Illem – viselkedés

Az eddig felsorakoztatott képek azt mutatták, hogy a kolostorok lakóinak térbeli, időbeli létét szigorú szabályok határozták meg. A szerzetesi regulák a viselkedés, az illem kérdéseire is kitérnek; a domonkosok például büntetik a pénz, az anyagi javak birtoklását (erre számtalan példát említ a kódex), ugyanígy Margit is csak azzal a pénzzel gazdálkodhat, csak azt oszthatja szét alamizsnaként, amit a szüleitől kap. Itt egy rendkívül kemény regulát fogalmaz meg az elbeszélő: „az klastromnak jüvedelméből nem illik vala valamit valakinek adnia sem akarja vala” (MargL. 58). Ez, a király lányát érintő regula egy esemény háttérmagyarázataként – afféle közbevetett meg-

jegyzésként – kerül be a legendába, amikor Margit az ország különböző részeibe küld a szegényeknek alamizsnát, főként azoknak a „szemérmes” „titkon való szegényeknek ... kik szégyenlnek koldulni” (MargL. 58).

Az illemkódex szabályai tehát igen rejtetten húzódnak meg a szövegekben, valamely konkrét esemény ürügyén szól róluk a kódexíró. A kolostori viselkedésnek, a hierarchikus magatartásformáknak a leírása még az előbbieknél is burkoltabban van jelen. Figyeljük meg azt a jelenetet, amikor a provinciális felszólítja Margitot: „Mondá ez provinciális szent Margit asszony-nak egy némönemő reogató beszéddel demaga tisztességgel miképpen illik vala” (MargL. 137). A *riogat* szó 'felszólít, parancsol, ráförmed' jelentésű; keménységét a szerző letompítja a rákövetkező mondattal, és a jó modorra apellál. Ennek a hangadásból eredő, s óriási szócsaláddá terebélyesedő szónak az előfordulása találóan képviseli a hangutánzó szavak, hangeffektusok alkalmazását a pszichikai állapot, önkívület, rajongás, az elmebetegek ábrázolására; pl.: *szepeg, fászkodik* 'fohászkodik', *soklás* 'csuklás', *nyögés* stb. Az elbeszélő gyakran a gesztikuláció leírásával teljesíti ki a képet.

A szerzetekre egyaránt érvényes regulák közül kiemelhetjük a szigorúan szabályozott „vesztégség” betartását, tehát a szilencium, a hallgatás tiszteletben tartását. Margit részletes jellemzésekor a kódexíró erre a hajlamára is kitér: „Ez szent szűz kevés beszéddel elégedik vala meg. És vala vesztégségnek szeretője” (MargL. 6). Ám ha értelmét látja, kiválasztott társainak szívesen mesél Szent Istvánról, Imre hercegről és a többiekről.

7. A pszichikai folyamatok leírása

Keveset tudunk a falak mögött élő szerzetesek, apácák mindennapi pszichikai állapotáról. Azok az érzések, viselkedésformák vannak a kódexekben kidomborítva, amelyek a vallásosság, a teljes önátadás tényét fejezik ki; ezeknek a pszichikai jelenségeknek kialakult frazeológiájuk van, ami gyakran ismétlődik, szinte gépiesen minden egyes szituációban.

A kódexek szövegébe a kor vallásos felfogásának megfelelően azok az érzések kerülnek be, amelyek ezt a misztikát szolgálják. Néha még ezek kifejezése is nehézségekbe ütközik, hiszen a magyar nyelv lexikája ekkor nem képes befogadni, „megmagyarítani” akkora tömegű elvont, akár pszichológiai, akár bölcséleti tematikájú lexémát, a meglévő szókészlet ezért még – évszázadok elmúltával is – magán hordozza a *kultúraváltás nyomait*. A feudális állam, az egyház intézkedésekkel szorítja vissza az ősvallás, s ezzel együtt a pszichikumba ágyazódó érzés- és szokásvilág megnyilvánulásait.

A szavak élete azonban gyakran nem ennyire egyszerű, egysíkú, intézkedésekkel megszüntethető, illetve módosítható. Tény, hogy a kultúraváltás számos lexikai elem jelentésében hozott változásokat, a pogány hitvilág számos kifejezése élte túl a változást a jelentésátvitel valamely formájában.

A kódexek fordításakor – akárcsak a bibliafordításakor – idegen kultúrák fejlett bölcséleti, logikai rendszerét, gondolatmenetét kellett a magyar szövegátültetőnek visszaadni egy kétségtelenül erre felkészületlen nyelven. Ekkor az történik, hogy „nyelvújít” a fordító, új szót talál ki, amennyiben megvan rá a talentuma; magyarosítja (főként magyar toldalékkal látja el) a latin szót, de előfordul az is – s most ezekre az esetekre keresünk példát –, hogy a munka hevében, talán nem is tudatosan, az elnyomott, száműzött szókészleti perifériáról előbukkannak az őskultúra nyelvi emlékei.

Ilyen nyelvi adatokra találunk azokban a jelenetekben, amelyek a kolostor lakóinak mély vallási átélését, önsanyargatással elegy, egészen az önkívületi állapotig eljutó vallási rítusát írják le.

Kódexeinkben a vallásos áhítat felfokozott állapotát az *elragadtatik* igével, s ennek származékaival adják vissza a fordítók. Pl. a DomK.-ben: „Azért megtérvén ez fráter az ő elragattatásából” (247); vagy: „elméjétől elragattatván” (DomK. 267). A szó értelmezése a TESz. szerint: ’extázisba, révületbe, tetszhalálba kerül’. Találhatunk az extázis leírásának eszköztárában egy jóval távolabbi múltban gyökerező szócsaládot, melynek az *elrévül*, *révület*; *rűt*, *rűtet* elemei az eredeti ’hevít, hőség’ jelentéssel a sámánisztikus szellemvilág relikviáit idézik fel – természetszerűleg a középkori keresztény kultúra lelki elragadtatás- mozzanatára adaptálva a szó felhasználását. A *révül* szó már a *Jókai-kódex*ben előfordul: „szent atya és egyébi voltanak mend elrivöltettek és fekesznek vala miképpen megholtak” (136). E szó később szelídebb jelentésűvé válik, az *elrévedez* forma már a ’magáról megfélemedező elmélyülés’ jelentéssel akár pozitív hangulatot is hordozhat.

Meg kell említenünk a *rűt*, *rűtet* szavakat is, ezek a *révül*lel azonos alapszóból indultak ki (a *révül* = visszaható igeképzős, a *rűt* = műveltető igeképzős változat), de funkcionális okokból a *révül*, *elragadtatik* igék már a XVI. századtól kiszorították a használatból. A *Példák Könyvé*ben találunk egy olyan adatot, amelyben az író-fordító a magyarázás, megértetés kedvéért szinonimaként alkalmazza a kifejezéseket: „az szóror a nagy édességért elrűtetben volt ragadtatván” (5).

Fontos megjegyezni, hogy a *révületes* jelző pejoratív alkalmazása is előfordul: Domonkost a többi barát gúnyolja, *révületesnek* nevezi, egyben gázdagítva ezzel a lelki folyamatok leírását: „Mikoron ez jó fráter ezeket mondanája az frátereknek: megcsúfolják vala és megmevetik [nevetik] vala ötet: és révületesnek nevezik vala” (DomK. 165/166).

A pejoratív jelentések sorát bővíti itt a *csácsog* ige is, sőt egy leírásban a korabeli kigúnyolás módozatait is tetten érjük: „ő volt egyik ki az sárral meghagyigálta ez kegyes atyát: és hogy mevetben [nevetés közben] hátul szalma tekercset kötött ez szent atyára” DomK. 25.

Részben ide, részben pedig a gyógyítás területéhez tartozik egy olyan ritka előfordulású jelenségleírás, amelyből hírt kapunk az elmebetegek létéről, kezeléséről. Ahogyan a kódexíró fogalmaz: „vala ő elméjétül elidegenedett miképpen ördögés miképpen sokaktul íltetik vala láncokkal meg kötötvetvén tartatik vala” (MargL. 154).

Az emberi lélek alapos ismeretét tükrözi a következő hasonlatba épített szövegrész: „Hogy az frátereket mind elosztanája kilemb kilemb országokban jóllehet hogy akkoron csak tizenhaton valának az fráterek. Tudván ez szentséges atya hogy az elhintett búza magok gyimölcsőznek és az egyben győhtött gabonák megrothadnak”. (DomK. 29) A mesterien beékelt mondatból egyéb fontos információkat is szerezhethünk, nevezetesen, hogy mindössze tizenhaton indultak el a domonkosrendiek szerte a világba.

8. A kolostori élethez fűződő szólások

a) *Körmére ég a dolog.*

KERTÉSZ Manó *Szokásmondások* című művében erre a szólásra azt a magyarázatot adja, hogy ha sötétben olvastak a régiek, barátok, a hajnali misén, apró viaszgyertyát ragasztottak a körmükre. Sietniük kellett a kiszabott imádság elolvasásával, mert különben körmükre égett a gyertya. O. NAGY Gábor is hasonlóképpen írja le a szólás eredetét. Átvitt jelentésben már 1565-ből van adatunk. A mondás eredete azonban egészen a *Domonkos-kódexig* visszavezethető: „Mikoron szent Damankos atyánk Bononyában [!] némely éjjel vigyázna és az lámpásnak velágánál olvasván némi írásokat. Jelenék öelötte pokolbeli ördeg majomnak képében jáccadozván szent Damankos atyánnak mielkedetihez képest. Tahát parancsola neki szent Damankos atyánk hogy az gyergyát [gyertyát] kezébe tarcsa. Mikoron az gyergyában igen kevés volna és az ördeg el akarnája vetni parancsola neki szent Damankos atyánk hogy mind addig tarcsa mígnem mind megég. Tahát kezdé az gyergyának lángja égetni az ördeg kezét és kezdé igen ordejtani. Szent Damankos atyánk megvervén az ördeget az ő istápjával hagyá elmenni.” (56)

b) *Kordában tart.*

A szólás jelentése mind KERTÉSZ Manó, mind pedig O. NAGY Gábor szerint 'szigorú fegyelem alatt tart' (vö. O. NAGY 1979; 290). A *korda* szó 'zsinór' jelentésű, amellyel a barátcsuhát derékban összekötötték, de ez a korda egyszersmind a szerzetesi fegyelemnek is a jelképe ebben a korban. Ez a szólás sok más nyelvben is megvan (pl. lengyel, szlovák, cseh), a szerbben és a horvátban: *držati u kordi*. Egyéb nemzetközi műveltségszavaink: a *kord* 'bordázott szövet' és a *kordon* is innen ered, ez utóbbit a németből vettük át, ahol a katonai nyelvben 'örvonal' jelentésű volt.

A *korda* szó történetében az első adathozható megjelenés a *Jókai-kódex* szövegében mutatható ki: „Uram én mendenestül tied vagyok. Azért nencsen semmim hanem csak engalja ruhám és kordám és szoknyám és ezek azonképpen tied ment enyém.” (46–7) Megjegyezhetjük, hogy a *szoknya* szó, amely eddigi ismereteink szerint szintén ebben a szövegben jelenik meg először, ’reverenda, barátságos’ jelentésű; a szláv nyelvben, amelyből átkerült, ’posztó’ a jelentése, s a ’derékon rögzített, alul nyitott ruhadarab’ értelmű használat csak az 1450-es évektől mutatható ki.

c) *Nem káptalan a feje.*

A szólás történelmi előzményei a középkori hiteles helyek intézményéig visszakövetkeztethetők. A káptalanok és a konventek voltak ekkor a hiteles helyek, a fontos okiratok megőrzői. A bizonytalan történelmi viszonyok közepette nem volt biztonságos otthon őrizni a végrendeleteket, szerződéseket, nemesleveleket – ezeket letették a káptalanok levéltáraiba, ahol a megfelelő meghatalmazás, igazolás ellenében ismét megkapták. „A szólások tehát tulajdonképpen a káptalani levéltárakra vonatkoznak, amelyek minden fontos írás birtokában igazán mindent tudtak. Régi szótáraink fel is jegyzik a *káptalan* szónak „archívum” jelentését” (KERTÉSZ 1985; 213–4).

d) *Kordén – ’könyv nélkül’*

A *Domonkos-kódex*ben található a következő mondat: „Ömaga es szent Damankos atyánk szent Máté evangeliomát és az episztulákat vele hordozván igen tanol vala öbennek hogy olyha kordén tartanája meg” (125) – *multum con eis studebat, ut pene cordetenus retineret*. A következő példában 1532-ből a szót *kordéra* alakban találjuk: „két esztendőknék alatta: az zsolozsmákat mind kordéra eltanulá” (TihK. 305), de már a század második felében kialakul a ’csak úgy körülbelül’ jelentés, majd a ’rend és felügyelet nélkül’, és végül a ’prédára <enged, bocsát>’.

A szócsalád alapja a *kordén* határozószó, amely latin eredetű, és a magyar *-n* határozóraggal együtt fejezi ki a ’könyv nélkül’ jelentést. Ez alátámasztható a középkori latin *corde* szóval is, a *cor* ’szív’ főnév ablativusának a szó szerinti jelentése: ’szívből’. A TESz. magyarázata szerint az eredeti ’könyv nélkül’ jelentésből azért alakulhatott ki a többi határozói jelentés, mert a csak emlékezetből elmondott szöveg kevésbé megbízható és rendszerint felületesebb fogalmazású is, mint az, amelyet felolvasnak.

O. NAGY Gábor szinkron gyűjteményében a *Kordéra hagy, Kordéra jut* stb. változatok tájnyelvi megjelöléssel a szólás későbbi jelentéseit hordozzák, jóllehet a szerző visszaal egy régebbi jelentésre is: *Kordéra mond valamit* = ’találomra, minden alap nélkül mond valamit’.

e) *Cseri barát törvényben szól.*

Ennek a szólásnak 1532-ből Báthory Istvánnak Nádasdy Tamáshoz írt levelében találjuk a nyomát: „Immár hadd szóljak cseri barát törvényben, hozjam alamizsnára az végét.” Ebben a levélben Báthory arra kéri Nádasdyt, hogy Németországból hozzon neki egy páncélt. Ennek a szólásnak is visszanyúl az eredete a cseri barátok alamizsnát gyűjtő, kolduló életmódjáig.

f) Egy összetételben művelődéstörténeti emlékként maradt ránk a szerzetesi életviszonyokra utaló *baráttánc* frazéma. HADROVICS László megjegyzi: „A *baráttánc* a 'türelmesség, béketűrés' körülírása volt.” (HADROVICS 1995; 217) Ezt a jelentést két Mikes Kelemen-től származó mondattal tudjuk megerősíteni, melyben a szólásnak a szövegkörnyezetből eredően ugyanez a jelentése: „Itt csak a baráttáncot kell járni, más nótát nem fűnek”, illetve: „Nincsen e világon rosszabb tánc a baráttáncnál, és csak azt kell járnunk mindaddig, amíg vonják.” (133)

9. Egyéb művelődéstörténeti mozzanatok

a) *Az ősi hiedelemvilág nyomai*

Részben már a gyógyítás folyamatában is láttunk olyan gesztusokat, eljárásokat, amelyek az ősi pogány hitvilág továbbélését jelzik; ennek az élet más területén is felfedezhetők a nyomai – természetesen kizárólag a kódexek szövegét tanulmányozva.

A *Domonkos-kódex*ben nemcsak a gyógyítás, hanem az ördögűzés szertartásának a kíséretében is találunk ráolvasást: „mondá szent Damankos atyánk én megoldozom ötet ez bínból: és teneked parancsolok Jézus Krisztusnak nevében: hogy ki mennyi belőle: Mely fráter legottan megszabadula” (61).

A hiedelemvilág továbbélését jelzi az *átok* szó megjelenése a *Margit-legenda* következő részletében: „Parancsolok nektök nagy erősséggel szent engedelmességnék erejével és átoknak kénnya alatt hogy énnekem erről bizonságot mongyatok” (104/105). Az *átok* és az *áld* szavak azonos töröl erednek, ősi jelentésük: 'jó vagy gonosz szellemnek ajánl fel'. A szövegrész érdekessége, hogy a leírás szerint az apácák a nagyméltóságú egyházi előjáró parancsára a régiek szokása szerint megesküdtek.

b) A mesélő kedvű kódexíró a *Domonkos-kódex* egyik oldalán leírja a szent egyik útján történt kellemetlenségét: a folyó átkelésakor vízbe esnek a fráter könyvei, s a csodás „könyvkihalászás” alkalmával értékes művelődéstörténeti adalékhoz jutunk: a könyvek szárazak maradtak, pedig „ez könyveknek sem posztból sem bőrből csinált zsákjok meg tartójok nem volt” (94)

c) Kódexeink idejében még nincsen egységes köznyelve a magyarnak – egy olyan normatív változat, mely átível minden nyelvjáráson. Ezért a kódexfordítók (néha még a másolók is) beleviszik a fordításba saját anya-

nyelvjárásuk szavait, kifejezéseit. Ez a kanonikus jellegű, megváltoztathatatlanak vélt szövegekre, mint amilyen a bibliafordítás, a zsoltárok nyelvi anyaga, kevésbé jellemző, de a szabadabb megfogalmazású történetek fordításakor fellelhetünk valódi tájszavakat is; ilyen pl. a *törött víz* szerkezet jelzője: „az vizet ... lelék lenni zavarosnak és töröttnek” (DomK. 304). Baranyában Laskón (az Ormánságban szintén) a kútból reggelente elsőnek felhúzott víz: *szótlan, kezdetlen víz*.

10. Kapcsolat a külvilággal – értesülések a falakon kívüli világról

Mint már a bevezetőben említettük, kódexeink fontos hozadéka az, hogy bennük a szent szövegek mellett a történelem eseményei is felsejlenek, hírt kapunk az országra törő idegen népekről, de ugyanúgy a belharcokról, az eretnekviszályokról is. A kolostor lakói igyekeznek kialakítani saját belső rendjüket, betartani a regulákat, de kapcsolatuk a külvilággal nem szakad meg. Fokozottan érvényes ez a *Margit-legendára*, amelynek szövegébe a falakon túlról érkező hírek, események indirekt módon, valamely lelki indíték ürügyén szivárognak be. A túlérzékeny királylány a tatár veszélyt, az atyja és bátyja között kialakult háborúságot, az egyházi méltóságok gonoszságait egyaránt fájdalommal éli meg. Kialakul Margitnak ezen kívül egy másféle kapcsolata is a külvilággal, amikor „a titkon való szegényeknek, akik szűgyellnek koldulni” alamizsnát küld a provinciálissal ország minden tájára.

A Margit halálát követő csodatételek felsorolása nemcsak egyháztörténeti jelentőséggel bír, az itt felmerülő hely- és személynevek, az egyes tájak leírásai magukban is fontosak. Pl. „Vala egy Márton nevű ember Pozsogának tartományából és ez vala tót” (MargL. 171) – itt az értesülés három fokozatához hozzájárul még az utána következő leírás is: „elhozatá önen magát ő szüleivel és barátival ennye nagy messze földről szent Margit asszony koporsójához”.

III.

A kódexíró-elbeszélő nagyban hozzájárul ahhoz, hogy olvasója számára élvezetessé, nemegyszer meghökkentővé tegye mondanivalóját.

Nézzünk meg néhányat az író elbeszélői eljárásai közül!

A legendaíró a megdöbbentő hatású leírások után maga is felkiált: „Íme szerető atyámfia magyar királynak leányának gyönyörűsége élete” (MargL. 26); vagy amikor Margit hitvány fekhelyét mutatja be: „Ezen nyugoszik vala magyar királynak leánya” (40).

Az események leírásakor az elbeszélő visszautal az 1200-as évekre, összeveti az akkori kolostori állapotokat saját korának helyzetével: pl. „mert az időben az kutat nem keréhtették környül kövel miképpen mastan”

(MargL. 132), vagy amikor Margit önkínzó szerszámaival veszi számba: „mely vasöv ma is ez klastromba vagon” (41).

Említhetünk egy hasonló példát a *Domonkos-kódex*ből, ahol úgy hasonlítja össze a szerző a domonkosrendiek életmódját a szent idejében és az írás pillanatában, hogy ellentétre építi jellemzését. Íme ebből egy kiragadott részlet: „Ő mely hamar palotákat akartok raknotok. Nem illik alamizsnából élő szerzeteseknek drága pénzből csinált házoknak lenni. Mert mondatik hogy szent Damankos atyánk idejében igen alázatos apró cellájok volt az frátereknek. És voltak az földön téglából csináltak és egy egy kicsiny szoros ablak volt rajta. Ennek bizonyosságára még ma is ugyan tartatik ez egyik cella szent Damankos atyánk emléközöttire.” (131)

Az elbeszélőnek már van akkora időbeli rálátása Margit korára, hogy a róla példázott rendet, a zsinórmértékként elfogadott életmódot szállóigeként említse, ha valaki a kolostorban ettől eltért: „Ez nincsen az mi asszonyonknak szent Margit asszonyonknak regulái közül” (MargL. 60).

A kódexíró helyenként érezteti azt, hogy többet tud a legendabeli leírások szerzőinél. Így például pontosabban meghatározza a helyet, ahova Margit koporsóját helyezik: „felvevék ez szent szűznek ő szentséges testét és elhozák és letevék az kar alatt jól lehet altaljánában nem nevezi meg az legenda helyét hanem csak szent egyháznak mongya” (MargL. 99).

A felsorakoztatott kolostori mozzanatok, leírások korántsem merítik ki a téma ábrázolásának lehetőségeit. Céлом az volt, hogy a megfelelő szöveghelyek felkutatásával felelevenítsem egy misztikus kor feledésbe merült világának néhány mozzanatát.

Szövegforrások

1. Domonkos-kódex. 1517. Régi Magyar Kódexek 9. Magyar Nyelvtudományi Társaság Budapest 1990. (Rövidítése a szövegben: DomK.)
2. Jókai-kódex. XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. (P. Balázs János) Akadémiai Kiadó Budapest 1981. (JókK.)
3. Jordánszky-kódex. 1516–1519. RMNy. V. (JordK.)
4. Példák Könyve 1510. Codices Hungarici IV. Akadémiai Kiadó Budapest. 1960. (PéldK.)
5. Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. Régi Magyar Kódexek 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság Budapest 1992.
6. Mikes Kelemen törökországi levelei. Franklin Társulat Budapest 1906.
7. Szent Margit élete 1510. Régi Magyar Kódexek 10. Budapest 1990.
8. Tihanyi Kódex. 1532. Nyelvemléktár (Volf György szerk.) VI. (TihK.)

Hivatkozások

HADROVICS 1995 = HADROVICS László: Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Akadémiai Kiadó Budapest
KERTÉSZ 1985 = KERTÉSZ Manó: Szokásmondások. Helikon Budapest

MEZEY 1955 = MEZEY László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Akadémiai Kiadó Budapest
O. NAGY 1979 = O. NAGY Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Gondolat Kiadó Budapest
ZOLNAY 1894 = ZOLNAY Gyula: Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. Budapest

LIFE BEHIND MONASTERY WALLS (THE REALITY OF CODECIES)

The paper surveys the everyday life of medieval monasteries in the following thematic order: the inhabitants of the monastery, places and scenes, time in monasteries, everyday chores, propriety of conduct and behaviour, the description of psychological processes, idioms related to life in monasteries and references to history of art.

The analysis of monastery life is based solely on the analysis of texts and the data derived from texts, while the method is that of language history.

The corpus subjected to analysis and the quotations are mainly taken from 16th century codices: the Margit-legend, the Domonkos codices, the Book of Examples, the codex known as Lázár Zelma's prayer book, but occasionally material from other codices is also used.

LÁNCZ IRÉN

A MAGYAR NÖVÉNYNEVEK HELYESÍRÁSA

A magyar növénynevek írásmódja sok gondot okozhat annak, aki helyesen szeretné leírni őket, ugyanis a botanikai könyvekben sok a következetlenség, ingadozás és bizonytalanság. Az érvényes nevek írására kidolgozott szabályzat sokáig nem volt, ezért nagyrészt *A magyar állatnevek helyesírási szabályzata* c. MTA-kiadvány (1958) alapelveit igyekeztek alkalmazni.¹

Az érvényben levő helyesírási szabályzat sem igazít el bennünket az egybe- és különírás tekintetében (e körül adódhatnak gondok), s igaz ugyan, hogy a *Magyar helyesírási szótár* elég sok növénynevet tartalmaz, de a közöttük keresgélő legtöbbször éppen azt a szót nem találja meg, amelyet le kellene írnia. Az feltételezett analógiák pedig félrevezetőek lehetnek – ha nincsenek botanikai ismereteink. Ennek hiányában nem értjük a logikát, miért van a szótárban különírva a *fehér akác*, s miért írták egybe azt, hogy *lilaakác*. Természetesen van ebben logika, csak utána kell nézni. A lilaakác nem tartozik az akác nemzetség fajai közé, ebből következően más-ként írjuk. Mert a növényneveket is szabályok szerint kell írni, s el is készült a növénynevek helyesírásának szabályzata, csak éppen nem könnyen hozzáférhető.

1986-ban jelent meg Priszter Szaniszló *Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény* című könnyen és nagyon jól használható, sok adatot tartalmazó könyve, és ennek része *A magyar növénynevek helyesírási szabályai* című fejezet, mely 27 pontban foglalja össze a helyesírási tudnivalókat.² Fábián Pál, a Helyesírási Bizottság társelnöke írja a könyv Előszavában: „Most – több év munkájával – sikerült egy olyan növénynévírési rendszer kidolgozása, amely egyaránt tekintettel van mind a botanika sajátos követelményeire, mind az alapvonásaiban rokon, már korábban kialakított állatnévírásra, mind pedig a magyar helyesírásnak történetileg kikristályosodott, az akadémiai helyesírási szabályzat legutóbbi (11.) kiadásában rögzített elvekre.”³ A szabályzatot elfogadta a MTA Botanikai Bizottsága is, s a könyv a gazdag névanyagot már ennek alapján közli, s ez avatja különös jelentőségűvé, írja az előszó szerzője. S idézzük az Előszó utolsó mondatát is:

„A növények varázslatos világának ezt az új s minden eddiginél bővebb kalauzát tehát nemcsak a botanika hivatásos művelőinek és szerelmeseinek ajánlhatom, hanem helyesírási tanácsadóként mindazoknak is, akiknek növényneveket egyáltalán le kell írniuk.”

A szabályzat összefoglalja a növények nemzetségneveire (1–3.), a fajnevekre (4–13.), a nemzetség feletti (14–20.) és a fajon belüli kategóriákra (21.), a hibridek és a fajták neveire (22–24.), valamint a növénytársulások neveire (25–27.) vonatkozó szabályokat.

Az alábbiakban a nemzetség- és fajnevek írásának szabályait ismertetem. A példáknak csak egy részét vettem át a szabályok után következőkből.

I. Nemzetségnevek (nemi nevek, genusnevek)

1. A nemzetségnevek egyszavas és egyes számú főnevek. Vannak közöttük egyszerű és összetett főnevek, főnevesült melléknevek és melléknévi igenevek. A latin nemzetségnevektől eltérően kis kezdőbetűvel írandók.

2. Egyszerű nemzetségnevek:

árpa	csucsor	kövéрке
aszat	deréce	meggy
beléndek	fűzike	pasztinák
bércse	hunyor	tök stb.

Ilyennek tekintendők a keresztnévből köznevesült nemzetségnevek is:

aranka	hortenzia	kláríka
erika	jácint	veronika stb.

Az idegen eredetű, de már meghonosodott egyszerű nemzetségneveket magyarosan írjuk:

aktinidia	dália	mahónia
amarillisz	kroton	szanszeviéria
arália	lobélia	verbéna stb.

3. Az összetett nemzetségnevek elő- és utótagja lehet főnév, melléknév, melléknévi igenév; az előtag lehet -i képzős földrajzi név, ritkábban számnév. Bármely tag lehet egyszerű vagy összetett szó. Az összetett nemzetségnevek többségét egybe kell írni, egyes esetekben kötőjellel kapcsolandó.

A) Az egybeírandó összetett nemzetségnevek lehetnek:

a) egyszerű elő- és utótagúak:

aprókikerics	koldustetű	rézvirág
aranyeső	kutyatej	szurokfű
hegyibabér	labdarózsa	viszályvirág
kenyérfa	orbáncfű	vízipáfrány
kűöszőg	ördög szem	vöröstölgy

b) összetett elő- és/vagy utótagúak:

aggófűcserje	nyakperecfű
ebnyelvűfű	őzláb gomba
hóvirágfa	tollasgyöngyvessző
lószőrpálma	valódimájmoha stb.

c) gyűjtőnévi utótagúak (ezek konkrét növényrendszertani jelentéssel nem rendelkeznek, önmagukban nem állhatnak sem nemzetségnévként, sem fajnévként):

baktérium	moha	pálma
gomba	moszat	tapló
haraszt	páfrány	zuzmó

A gyűjtőnévi utótagú egybeírt nemzetségnevek:

ágastapló	félholdmoszat
buglyospáfrány	halfarokpálma
fénymoha	lánggomba stb.

Gyűjtőnévnek tekintik a bambusz, a fenyő, a kosbor és a perje neveket (ha azok nem a szorosabb értelemben – a *Bambusa*, a *Pinus*, az *Orchis* és a *Poa* nemzetségek neveiként használatosak). Nemzetség- vagy fajnévként ezek is csak egybeírva szerepelhetnek:

kínai bambusz	vörösfenyő
törpebambusz	gömböskosbor
simafenyő	angolperje stb.

d) jelentésváltozásos összetételek. Ha az utótag egy másik növény-nemzetségnek már lefoglalt neve (pl. -liliom, -mogyoró, -perje, -rózsa), akkor ezek az összetételek egybeírandók:

árvacsalán	királydinnye
földimogyoró	kockásliliom
gyalogakác	sárgarépa

e) A mondatrészekből vagy mondatból tömbösödött nemzetségneveket egybeírjuk:

nefelejcs
 ' nenyúljhozzám
 semfűsemfa stb.

f) A köznevesült személynévi előtagúakat kis kezdőbetűvel írjuk:

borbálafű	katalinmoha	salamonpecsét
csabaíre	krisztustövis	szentjánoskenyérfa
júdásfa	mikulásvirág	vénuszhaj stb.

B) Kötőjellel írjuk a nemzetségnevet, ha 3 vagy 4 szóból áll, azaz egyik vagy mindkét tagja összetett és az összetétel 6 szótagonál hosszabb. A fő összetételi tagok határán használjuk a kötőjelet:

agyvelő-szarvasgomba	kelet-indiai-szappanfa
himaláji-kőrózsza	tágulólíkacsú-tinóru
kocsonyás-álpöfeteg	tengerkígyó-moszat stb.

C) Nagy kezdőbetűvel és kötőjellel írjuk azokat az összetett nemzetségneveket, amelyek előtagja a) földrajzi név vagy b) összetételben még nem köznevesült személynév:

a) Atlasz-ciprus	Dominika-rózsafa	Manila-kender
Bermuda-fű	Maldiva-dió	Szudán-kávé stb.
b) Patrin-macskagyökér	Ramond-virág	
Rauwolf-cserje	Romulusz-virág	
Réaumur-cserje	Teleki-virág stb.	

II. Fajnevek (faji nevek, specifikus nevek)

4. A magyar fajnevek kisebb része egyszerű vagy összetett főnév (5.), legnagyobb része azonban faj jelzővel ellátott nemzetségnév (6–12.). A fajnevek a latin speciensnek felelnek meg. Többnyire kis kezdőbetűvel írandók.

II. a) Faji jelző nélküli fajnevek

5. A faji jelző nélküli magyar növénynevek vagy a) egyszerű főnevek, vagy b) két egyszerű tagból álló összetett főnevek (ezek egybeírandók).

a) Egyszerű fajnevek:

borostyán	konkoly	ricinus
jácint	kömény	sulyom

Ezek az egyszerű nevek, melyeket a szabályzat felsorol, tulajdonképpen nemzetségnevek. Latin megfelelőjüket zárójelben közlöm: borostyán (*Hedera*), jácint (*Hyacinthus*), konkoly (*Agrostemma*). Mindhárom nemzetségnek több faja van.

A b) pontban összetett fajnévként példaként feltüntetett hóvirág is nemzetségnév (latin neve: *Galanthus*), és a szurokfű sem fajnév (a nemzetség latin neve: *Origanum*), és nemzetségnév a békatutaj, a szurokfű stb is.

DE:

c) A faji jelző nélküli fajnevek a nemzetségnévvel egyeznek meg (nemzetségnév értékű fajnevek). Ez természetes akkor, ha a nemzetség csupán egyetlen fajú (monotipikus genus), vagy ha a nemzetségnek hazánkban (illetve Európában) csak egy faja él. Gyakori jelenség az is, hogy a nálunk ismert fajtára a nemzetségnevet használják. Pl. a lucerna (*Medicago*) nemzetségnek több faja ismeretes, általában azonban csak lucerna névvel illetik. Fajnévként is használatos a kikerics (*Colchicum* nemzetség és a *C. autumnale* faj), a mogyoró (*Corylus* nemzetség és a *C. avellana* faj, a zab (*Avena* nemzetség és az *A. sativa* faj), a vörösfenyő (*Larix* nemzetség és a *L. decidua*) és az orgona (*Syringa* nemzetség és a *S. vulgaris* faj) is. Az ilyen, nemzetségnév értékű fajneveket nem látjuk el fajnévi jelzővel. Erre csak akkor van szükség, ha ez a fajnév más hazai vagy külföldi faj mellett szerepel a felsorolásban.

II. b) Faji jelzős fajnevek

A faji jelzős fajnevek nemzetségnévből és az előtte álló minőségjelzőből állnak. Írásmódjuk háromféle lehet: különírás (6–7.), egybeírás (8–9.) vagy kötőjeles kapcsolás (10–12.).

6. Ha a minőségjelző melléknév vagy melléknévi igenév (egyelemű vagy összetett szó), akkor azt a nemzetségnévtől különírtjuk. Ilyen a fajnevek leg-többje:

magyar sóvirág	gyapjas aszat	mocsári áfonya
horvát aggófü	régi boglárka	homoki balatacim
szerb cickafark	ősi csillagvirág	kerti bab
indiai alkörmös	téli bangita	orvosi zilizszip zörgőfü
tajvani ámbrafa	fehér akác(fa)	bókoló zsálya
orosz bazsarózsa	sárga árvácska	úri tők stb.

A faji jelzőt akkor is egybeírjuk, ha az a köznyelvi helyesírás szerint különírandó volna:

kékhátú galambgomba	nagylevelű bangita
keskenylevelű benge	széleslevelű dohány stb.

7. A következő minőségjelzőket mindig melléknévnek tekintjük, ezért különírtjuk a nemzetségnévtől: arany, ezüst, bíbor, skarlát; hibrid, korcs; óriás, törpe; festő, patyolat, pongyola. Pl.

arany ribiszke	skarlát zsálya	festő rezedá
bíbor here	hibrid levendula	pangyola pitypang
ezüst hárs	óriás bocskorosgomba	patyolat boglárka
festő rezedá	törpe lonc	stb.

És ilyen a szarvas szó is 'szarvval ellátott, szarv alakú' értelemben: pl. szarvas kerep.

8. Egybeírandók a nemzetségnévvel a minőségjelzők, ha azok:

a) főnevek:

buzogánycirok	holdbab
csigapereszke	madáracsucor
gyékényköles	tarlókutytej
fátyolaszparágusz	tojásbab stb.

b) főnévi értelműek, mint a

balzsam, cigány, csemege, fél, mosusz, muskotály, pézsma, posvány, seprű, zsombék, valamint a szarvas (vö. 7.):

balzsamrózsa	félcseresznye	pézsmahagyma
cigánymeggy	mosuszbúzavirág	seprőzanót
csemegekukorica	muskotályzsálya	zsombékharaszt

c) a dísz-, futó- és a vad- melléknevek:

díszbab	futóbab	vadkakukkfű
díszkáposzta	futórózsa	vadpaprika
díszkomló		vadrepce stb.

d) az -ó, -ő végű melléknévi igenevek, melyeknél a nemzetségnév jelzője a fajjal nem cselekvő, hanem szenvedő viszonyban áll:

kifejtőborsó	metélőhagyma	savanyítóuborka
kötözősaláta	pattogatókukorica	sütőtök stb.

e) a köznyelvben és az irodalomban kivételesen ilyen formában megghonosodott két fajnév: a szomorúfűz és a vöröshagyma.

9. A minőségjelzőt egybe kell írni a nemzetségnévvel jelentésváltozás esetén (mert a faj nem tartozik az utótagként szereplő nemzetséghez). Pl. az ezüstperje (*Corynephorus*) – külön nemzetség neve és az olaszperje (*Lolium multiflorum*) – az utóbbi nem tartozik a perje (*Poa*) nemzetséghez. A kékakác vagy lilaakác (*Wistia sinensis*) és a sárgaakác (*Laburnum anagyroides*) nem tartoznak az akác (*Robinia*) nemzetség fajai közé. Sem a kékliliom (*Iris germanica*), sem a sárgaliliom (*Iris pseudacorus*) nem a liliom (*Lilium*) nemzetség faja.

10. Nagy kezdőbetűvel írjuk és kötőjellel kapcsoljuk a nemzetségnévhez a) a földrajzi nevet és b) a személynevet (családnevet, keresztnévet vagy mitológiai stb. nevet), ha az az összetételben még nem köznevesült:

a)	Ararát-búza Hokkaido-varjúháj	Lagos-ébenfa Madeira-répa	Oregon-hamisciprus Seychelle-diópálma
b)	Bánffy-derceffű Horánszky-cickafark	Jósika-orgona Júlia-kankalin	Kossuth-csillag Serafin-rózsa

Ha a földrajzi név vagy személynév kétszavas, akkor a kötőjel a második szó után kerül:

San Domingo-fenyő Szent István-szegfű Szent László-tárnics

11. Az elősködő növényeknél a gazdanövény-előtagot kötőjellel kapcsoljuk az utótaghoz:

búza-köüsszőg
dohány-mozaikvírus

napraforgó-vajvirág
nyárfa-tőkegomba stb.

12. Az egyébként egybeírandó minőségjelzős fajnevek közül néhányat a félreérthetőség elkerülése végett az összetétel határán kötőjellel tagoljuk:

borsó-lisztharmat
cser-fagyöngy
éger-cölöpgomba

farkas-kutyatej
tarló-here
vízi-lófark stb.

13. A népi növénynevek között vannak olyanok, melyekben személynév vagy köznév birtokos jelzős viszonyban állnak egymással. Ilyen szerkezetekben a tagokat különírjuk:

Boldogasszony mentája
Mária gyertyája
Szent László füve

mennyország kulcsa
ördög lova farka
szépasszony szeme stb.

Ez a hat példa a szabályzat példaanyagából való. A bácskai és bánati növénynév-gyűjteményben is van néhány hasonló név: pl. Jézus szíve virág, Szent Pál füve, Szűz Máriának a szégyenvirágja.

Jegyzetek

- 1 Dr. Csapodi Vera–Dr. Priszter Szaniszló: Magyar növénynevek szótára. Bp., Mezőgazdasági Kiadó, 1966. 7.
- 2 Priszter Szaniszló: Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény. Bp., Mezőgazdasági Kiadó, 1986.
- 3 i.m. 7.
- 4 uo.

HUNGARIAN PLANT NAME ORTOGRAPHY

Hungarian plant name orthography may cause quite a lot of problems, since there is much inconsistency, variation and uncertainty in botanical books. For a long time there was no exact rule on the orthography of plant names which were in use, therefore, one tried to follow the guidelines given in the "Orthography of Hungarian Animal Names" published by the MTA in 1958.

Szániszló Priszter's "Our Plant Names. A Hungarian-Latin Glossary" was published in 1986 and it contained the chapter "Hungarian Plant Name Orthography", which lists the orthographic information in 27 points. Thus, such a plant name orthography had been worked out which accommodates the peculiarities of botany, the orthography of animal names, which is in its main principles related to plant name orthography and had been laid down earlier, and follows the principles given in the latest (11th) edition of Hungarian Orthography. This paper presents the orthography of genera and species.

KENDE FERENC

A MAGYAR BETŰ SORSA JUGOSZLÁVIÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT II.*

A jugoszláviai magyar irodalom születése

A jugoszláviai magyar irodalom megszületéséről és kialakulásáról képet adni azoknak, akik fejlődésének mozzanatait nem élték át, olyan feladat, amely sok ráható tényező ismertetésére szorul. A társadalom szerkezetének, az osztályok helyzetének ismerete nélkül, egyetlen szociális jelenségre sem kaphatunk kimerítő magyarázatot.

Fokozottan áll ez a jugoszláviai magyar irodalom kialakulására. Tanulmányainkban, melyek ezzel egyidőben készülnek, a magyar kisebbség helyzetét a két világháború között részekre tagoltan igyekeztünk ábrázolni. Aki ezeket a leírásokat áttanulmányozza, érzékeli majd azokat a küzdelmeket, melyekkel a jugoszláviai magyar irodalom megteremtőinek meg kellett birkozniuk. Mégis e fejezet első soraiban villámszerűen, összefoglalva rá kell mutatnunk, három olyan alapvető körülményre, melyek bénító hatása ellenére gyökeret vert és kivirágzott a magyar széppróza és költészet.

Ez a három tényező: 1) a jugoszláviai magyar irodalom teljes gyökértelessége, 2) a magyar kisebbségi nép politikai jogfosztottsága és gazdasági elnyomása, 3) a vezetőknek deklarált magyar személyek, a kisebbségi életben megnyilvánuló teljes tájékozatlansága.

1. Az első világháború után Jugoszlávia társadalmának megalakulása-kor természetszerűleg nagy változások történtek. Új problémák tömege került felszínre, melyek kapcsán a nemzetiségi csoportok elégedetlensége és villongása tört fel. Ezek a változások hatványozottan sújtották a magyar kisebbségi népet. A trianoni szerződés létrejöttének tizenhetedik évében Dr. Várady Imre¹ egyik cikkében a magyarság helyzetéről ezt állapította meg:

* Kende Ferenc emlékiratának első részét folyóiratunk 2001. 4. (125-137) számában közöltük, a befejező részt következő számunkban publikáljuk.

„Lehetetlen némán maradnunk, amikor oly hangosan kiált népünk nyomasztó helyzete. A munkanélküliek számának megállás nélküli szaporodása, a középosztály anyagi letörése, az intellektuellek gondterhes viaskodása a mindennapiért, a tisztviselők, nyugdíjasok életküzdélme a szárazság okozta élelmiszerek fokozódó drágulásával, a földművesosztály senyvedése adósságai és adóterhei súlya alatt s a gyéren termett gabona leszorított árai mellett, a kereskedők, pénzintézetek, iparosok lefojott panaszai, a szinte teljesen megállott forgalom hatásán. Komoly életjelenségek, amik mellett nem lehet behunyt szemmel elhaladni. Hisz ma már, szinte kivétel nélkül, édes mindannyiunkról van szó.”

A magyar irodalom vérlüktető szívétől, Budapesttől a szakadás az irodalom terén is végbement. A volt magyar délvidék az első világháború előtt, ha adott is kiváló tehetségeket, Herczeg Ferencet, Kosztolányi Dezsőt, Csáth Gézá-t és másokat, sohasem alakított ki erdélyi mintára irodalmi centrumot.

Amikor a minden felszívó, irányító Budapestről a leszakadás megtörtént, a magyar kisebbség az irodalom terén nemcsak árvaságára, hanem gyökértelenségére is ráeszmélt. Irodalmi hagyományai nem voltak. Írástudói szerteszórva, egymást nem ismerve, reménytelenül hallgattak. A még itt-ott élő népi hagyományok, ősi szokások falvakban rejtőzve agonizáltak.

2. A magyar kisebbségi társadalom minden területén, politikai, gazdasági, kulturális, teljesen szervezetlen volt. A magyar „vezetők” a megengedett és törvényben biztosított lehetőséggel nem éltek. Szövetkezetek alapításáról, tervszerű gazdálkodás megteremtéséről, termékértékesítés összehangolásáról, egészségvédelem kialakításáról stb. mint rájuk nem tartozó elemekről teljesen távol állottak, holott a német kisebbségi nép mindezt példászerűen életre hívta. A vezéreknek nyilvánított férfiak politizálás útján vélték a magyar kisebbség mindegyre súlyosbodó helyzetének megváltoztatását. Politikájuk lényege, a többségi nemzet politikai pártjai részére a magyar szavazók szállítása volt.

A szavazatokkal történő alkudozásnak egyetlenegyszer volt látszata, de semmi eredménye.² A beográdi parlamentbe bejutott magyar képviselők egyetlenegyszer sem szólaltak fel. A magyar kisebbség sérelmeit még beadvány formájában sem tárták fel. A magyar „vezetők” a magyar szavazatokkal történő üzérkedést, a két világháború közötti időszakban, egyetlen olyan lehetőségnek vélték, mellyel minden bajon segíthetnek.

A „vezéreket” hosszú évekig tartó meddőségük, és a német kisebbségi nép gazdasági és szociális sikerei sem győzték meg, hogy a magyar nép számára a reális lehetőségeket vegyék igénybe. Figyelmük a magyar nép életbevágó, szükségleteit szolgáló, gazdasági és szociális szervezetek megalkotására nem terjedt ki.

A politikának vélt passzivitásukról sohasem mondtak le. A vezérnek elismert Várady Imre az előbbieken idézett cikkének konklúziója a vezető férfiak álláspontját fejezi ki, a magyar kisebbségi élet második évtizedének végén. Idézzük:

„E valóságok meglátása mellett mi a teendő? Meg kell állapítanunk mindennek előtt, hogy ma még minden forrongásban, vajadásban van. Végleg kialakult, megszilárdult alapot sehol sem látunk. Komoly érdeklődést velünk és jogos kíváncsiságunkkal szemben ma még egy oldalról sem észlelhetünk. Ily tények mellett akár kormányt támogató, akár ellenzéki párthoz való csatlakozás végzetes felelősséggel járna.

Mi a teendő? Az együttmaradás. Amily végzetes volna ma egy elhamarkodott, időelőtti csatlakozás akár jobbra, akár balra, oly végzetes következményű, a szétforgácsolódás.

Nem téveszthet le a komoly útról a mind erősebben felhangzó kiáltás: népünk hangulata erősen ellenzéki! Felelősségteljes közéleti kérdéseket nem szabad a hangulat alapján eldönteni. Irányító nem lehet sem hangulat, sem szenvedély, hanem egyes-egyedül népünk való életérdeke.”

A magyar kisebbségi kérdésekkel foglalkozó Achs Isor tanár a magyar kisebbségi élet vezető férfiak gyökértelenségéről többek között megállapítja:³ Idézzük:

„A múltban, azt hiszem, nagy hibát követtünk el azáltal, hogy politikai tájékozódást legfeljebb csak akkor nyújtottunk népünknek, amikor közvetlenül választások előtt állottunk.” „Elmulasztottunk egy reális magyar kisebbségi közvélemény kialakítását, mikor ahelyett, hogy gyakrabban tájékoztattuk volna az ő kisebbségi sorsát érdeklő belpolitikai eseményekről, a magyar kisebbség vezetőinek ezzel kapcsolatos, akár eredményes akár eredménytelen munkásságáról, úgyszólván a teljes titkolódzás köpenyegébe burkolódtunk.”

Még világosabban fejezi ki ugyanezt a nézetet a mártírhalt Tóth Bagi István, a volt jugoszláviai magyar ifjúság kiemelkedő egyénisége, aki a *Kalangya* ugyanebben a számában közölt cikkében ezt írta⁴. Idézzük:

„Az úgynevezett vezetőréteg, amely nem a néptestből származott vagy amely annyira eltávolodott a néptől, hogy abba soha többé nem képes belevetülni, az nem tud közösséget vállalni a néppel, az nem tud teljes erejével segíteni rajta. A múltban sok esetben megtörtént, hogy olyanok állottak az élre, akik a konjunktúra idején csak a hasznot húzták és aztán a balsorsban minden közösséget megtagadtak a néppel és még arra sem fordítottak, erőt, hogy bátorítsák a körülöttük állókat. Nem volt erejük arra, hogy visszavonuljanak, hanem a nép érdekeinek ellenére azt hangoztatták, hogy ilyenek az idők és mindenkinek teljesen ennek az időnek a szellemében kell nemcsak cselekednie, hanem még éreznie is.”

A két világháború között élő jugoszláviai magyar kisebbségi helyzet érzékeltetése megkövetelte a felsorolt idézetek közétételét. Dokumentálnunk kellett, hogy a kisebbségben élő népünk lényegében iránymutató vezető nélkül maradt. Ennek következtében közömbösség, fásultság, reménytelenség ülte meg a lelkeket. Elkeseredésének hangot nem adhatott. A magyar kisebbség időszerű kérdéseivel foglalkozó sajtótermékeket születésüknel, vagy csecsemő korukban megfojtották.

Az irodalomra hárult tudatossá tenni a magyarság élniakarását, szociális és gazdasági törekvéseit. Szinte lopkodva a szépirodalom és művészet ápolása ártatlannak látszó leple alatt, adott hangot mindannak a kisebbségi törekvésnek, amit a politikusok bűnös közönye mellőzhetőnek vélt. Amint a magyar történelemben, itt is valóra vált, hogy az összefogó, lélektartó elem az irodalom volt.

Szinte regénybe illő történet, hogy miként fejlődött ki ebben az irodalmilag gyökértelen, sivár világban egy évtized alatt egy terebélyes, színvonalasnak elismert széppróza, költészet és népkisebbségi kérdésekkel foglalkozó folyóirat.

Egy eldugott bácskai faluban, Sztáriszivacon egy nagy műveltségű, finom lelkű törékenytestű orvos élt. Dr. Sztankovits Kornél, írói nevén Szenteleky Kornél. Már fiatal korában pusztító kór támadta meg, ami végül is korai halálát okozta. Rövid élete ellenére is nagyot alkotott.

Mint orvos rendkívül népszerű volt, nemcsak falujában, hanem az egész környéken. A betegeknek valóságos jótévője volt, mert nem csak tudásával gyógyított, hanem humanizmusával is segített ott, ahol arra szükség mutatkozott. A szegény betegeket ingyen gyógyításon kívül anyagilag is támogatta.

Mint író a magyar és a világirodalom nagyjain kívül a francia irodalommal jegyezte el magát. A francia klasszikusok beható ismerete egyik erőssége volt. Kedvence: Proust, Amiel, Duhamel voltak.

Irodalmi alkotásait finom artisztikusság jellemezte. *Isola Bella* című regényét az Erdélyi Szépmíves Céh adta ki. *Úgy fáj az élet* novellás kötete a prousti megfigyelések elragadó finomságára emlékeztetnek. Versei megkapó hangulatosságukkal és szubtilis művészettel tűntek ki. Számtalan esztétikai cikket és kritikát írt a külföldi folyóiratokba. Ilyen irányú tanulmányai, a tudás, az intuíció és műízlés remekei voltak és ma is azok.

Szentelekyben az irodalom vérré és testté vált. A világirodalommal állandó kontaktusban volt, annak áramkörében élt. Sokoldalú irodalmi tevékenysége mellett példátlan az a ragyogó lelkesedés, amivel életre keltette és megszervezte azt az írói gárdát, amely a jugoszláviai magyar irodalmat jelentette. Szóljon itt Szenteleky 1933. február 18-án kelt, e sorok írójához intézett leveléből néhány mondat:

„Én szívesen csinálom tovább a dolgaimat, a kritikát, a buzdítást, az útmutatást, a tervek és elgondolások felvázolását, ezt a szívós kazincziskodó szerepet, de ismétlem nem hiúságból, – munkám nagyobb részéről úgy sem lehet tudomást szerezni – hanem tisztán kötelességérzetből. Ez a Szirmai úgy jó alkalom volt arra, hogy bevalljam Neked: engem egy mélyebb kötelességérzet késztet a munkára. Hiúságom nincs, ezért ne kiméld érzékenységet, én neheztelés nélkül adom át a helyemet, ha azt hiszed, hogy más jobban, több elhivatottsággal csinálná munkámat.”⁵

Szenteleky szerkesztői tevékenységét felmérve, meg kell állapítanunk, hogy íróársaihoz és barátaihoz intézett irodalmi értékű leveleinek száma erősen meghaladja az ezret. Mindezeket az episztolákat finom apró betűkkel, példátlan gondossággal írta.

Szenteleky irodalmi alkotásai a magyar irodalom gyöngyszemei. Azonban a nagy magyar irodalomban éppen olyan enyészet éri, mint annyi más magyar író munkáját.

Ami nevét maradandóvá teszi, az a jugoszláviai magyar irodalom megteremtése. Ezáltal millió, hazájától elszakított, kisebbségi nép, magyar lelkiségének ébrentartása.

Szenteleky irodalmi programja, melyet pontokban sohasem rögzített meg, de nyilatkozataiban és leveleiben világosan kifejezésre jutott, így foglалható össze:

A Jugoszláviában élő magyar írástudók és tehetségek felkutatása, egy táborba tömörítése.

A Jugoszláviában élő magyar közönségben az irodalom, a művészet a kisebbségi élet sajátos megnyilvánulásai iránti érdeklődés felkeltése.

A különálló jugoszláviai sajátos magyar irodalom megteremtése.

A magyarországi és az utódállamok íróival és irodalmával kapcsolatot teremteni.

A magyar-szerb barátságot hathatósan elősegíteni. Kultúrctseréket előmozdítani.

Szentelekynek, hogy terveit megvalósíthassa orgánusra volt szüksége. Eleinte a *Napló* című napilap vasárnapi számaiban helyezte el írásait. Azonban annak szerkesztőségével hamar meghasonlott. A *Napló* álláspontját, a kisanant támogatását, irodalmilag kozmopolita irányzatát nem fogadta el. Kerülte a látszatát is, hogy valamiféle hallgatóságos támogatója legyen, e kapitalista vállalat megalkuvásának.

Ez időben a körülmények és az azonos nézetek Szentelekyt és Csuka Zoltánt egymáshoz sodorták. Csuka kiváló költő és műfordító neve már országosan ismert volt. Szükségét látta és elértkezettnek az időt folyóirat meg-

jelentetésére. Csuka elévülhetetlen érdeme, hogy megteremtette azokat a folyóiratokat, melyek lehetővé tették Szenteleky terveinek megvalósítását.

1927-ben kiadta a *Képes Vasárnap* című hetenként megjelenő szórakoztató jellegű lapot. Ebben irodalmi rovatot nyitott, melynek szerkesztését Szenteleky vállalta.

A *Képes Vasárnap* nem volt hosszú életű. Azonban megvolt a csírája a sajátos jugoszláviai magyar irodalom szárba szökkenésének.

A sohasem csüggedő Csuka Zoltán *Vajdasági Írás* címmel, élén Szenteleky Kornállal, havonként megjelenő most már tisztára irodalmi jellegű folyóiratot indított. Azonban a magyar közöny és a lapelkobzással járó rendőri beavatkozás a *Vajdasági Írás* megjelenését lehetetlenné tette.

A jugoszláviai magyar írói gárda már kialakulóban volt. Ezt a csoportot széthullani engedni, bűn lett volna. Szenteleky és Csuka ezt fájoan érezték. Ezért az Újvidéken megjelenő *Reggeli Újság* napilappal olyan egyezményt létesítettek, hogy kéthetenként, az újság vasárnapi lapszámához *A Mi Irodalmunk* címmel a megszűnt *Vajdaság Írás* szellemében, új terjedelmes irodalmi mellékletet csatolnak. *A Mi Irodalmunk* mintegy két évig – a cenzúra zaklatását leszámítva – zavartalanul megjelent. Azonban ismét anyagi okok miatt e melléklet kiadása megszűnt. Ugyanis Szenteleky álláspontja az volt, hogy *A Mi Irodalmunk* íróinak munkáit, ha szerényen is, de honorálni kell. Azonban a *Reggeli Újság*, mint az egyetlen gerinces magyar kisebbségi napilap, nagyon szegény volt. Erre a következő fejezetben részletesen rátérünk.

Ez a kudarc sem riasztotta vissza Csukát, hogy a magyarlakta területek közönségét ne látogassa meg. Úgy érezte, itt az ideje az alvókat felébreszteni, a tunyákat felrázni. Főleg az értelmiségiekhez fordult és apostoli szívósággal a születő irodalom jelentőségét és szükségességét hirdette. Meggyőzően bizonyította, hogy új folyóirat nélkül a magyarság pusztulásra ítéli magát.

Csuka nélkülözéseket vállalva, szívós munkával egy új folyóirat kiadására annyi előfizetőt gyűjtött, hogy annak első számaira fedezete volt. Így hát 1931-ben (1932-ben!) megszületett a *Kalangya* havonként megjelenő szépirodalmi és társadalmi folyóirat. Első szerkesztői Szenteleky Kornél és Csuka Zoltán voltak.

Csukában több volt az idealizmus és lelkesedés, mint a folyóirat kiadásához és fenntartásához szükséges technikai felkészültség, valamint a reális számvetés. Egyedül egy folyóirat mint kiadói anyag akkoriban még Magyarországon is életképtelen volt.

A legszínvonalasabb irodalmi szemle, a *Nyugat* sem volt kivétel. Mecenások nélkül léte nem volt biztosítható. Csukának sem lapterjesztő szervezete, sem propaganda lehetősége nem volt. Érthető, hogy egyedül előfizetésekből befolyó összegek, olyan gazdag tartalmú, szép nyomdai kiállí-

tású folyóiratot mint a *Kalangya* volt, állandó megjelenést nem biztosítottak. Ezért Csuka, annak megakadályozására, hogy a *Kalangya* az előbbi folyóiratok sorsára ne jusson, további megjelentetését a Szabadkán működő Literária könyv és lapterjesztő vállalatnak minden feltétel nélkül átadta.

*

A Literária tevékenységét, országos szervezetét, előbbi fejezetünkben ismertettük. Annak vezetője, e sorok írója, már előzőleg a *Kalangya* munkatársa volt.

Az, hogy a *Kalangya* prosperáljon, új terjesztési módszer alkalmazására szorult. Ugyanis a *Kalangya* kis példányszáma, olcsó előfizetési ára, nem bírt el nagyobb terjesztési költséget. Ezért a Literária Jugoszláv Magyar Könyvtár és *Kalangya* Könyvtár címmel összesen tizenhat kötetből álló, havonként megjelenő, könyvsorozatot adott ki. Ezt a két könyvsorozatot a *Kalangya* folyóirattal együtt hozta forgalomba. Nagy propagandával, hirdetésekkel, szervezői karral, rövid idő alatt sikerült – a kiadásra kerülő könyvekkel együttesen a *Kalangya* példányszámát kétezer fölé emelni. az ottani és az akkori viszonyokat tekintve ez példátlan siker volt. Ez a példányszám, bár másfél év múlva apadt, de ez az akció megalapozta a *Kalangya* tízéves megjelenhetését. Megszűnését a változó politikai viszonyok kényszere idézte elő.

Megvolt tehát az állandó orgánus, a fórum, de nem múltott el a színvonalas irodalmi anyag megszerzésének illetve a folyóirat kéziratokkal való ellátásának gondja.

*

Most vissza kell nyulnunk a jugoszláviai magyar irodalmi és szerkesztési törekvések (1928 év) elejére.

Tudvalevő, hogy a Jugoszláviában maradt tehetősebb osztály: a földbirtokos, az orvos, az ügyvéd, a gyáros, a nagyiparos stb. ismerte Európa legjobb szellemi termékeit, képtárait, hangversenyeit. Egy-egy jó színi előadásért – a határváltozás előtt – „Pestre ugrott fel.”

Szenteleky elsősorban ezek szellemi igényeit igyekezett kielégíteni. Ezzel a törekvéssel nagy munkát, határtalan küzdelmet vállalt. Eljutott a kulcskérdéshez. Lehet e a fióknak dolgozó, szépíróskodó műkedvelőktől a megkívánt irodalmi színvonalon álló munkákat előteremteni? És Szenteleky megtalálta ennek módszerét. Felhívására, elöntötték jó és rossz kéziratokkal. Éjszakáit azzal töltötte, hogy versek és novellák nagy számát javítgatta, csiszolta. Egyik, később elismert író (Böröcsök Erzsébet) regényét teljesen átírta. A használhatatlan kéziratok szerzőinek szeretettel, tárgyilagosan válaszolt. Reménységet adott, oktatott, nevelt.

Igaztalanok volnánk azonban sokakkal szemben, ha csak a gyöngye kéziratokról tennénk említést. Kiderült nem is sok idő múlva, hogy komoly írói értékek bukkantak fel. Ezeknek Szenteleky kritikai megjegyzéseit és munkájuk értéklése mellett, nagy elismeréssel adózott. Akiénél pedig a tehetség pislákoló szikráját fedezte fel, azokkal állandóan levelezett. Ezeket végtelen türelemmel irányította, tanította.

Végül is Szenteleky önfeláldozó munkája megteremtette gyümölcsét. Többféle műfajt ápoló írói gárdák alakultak ki.

Alant a *Kalangya* állandó jugoszláviai illetőségű magyar munkatársait soroljuk fel, nem hiánytalanul.

*

Versek: Adorján András – Bencz Boldizsár – Berényi János – Borsódi Ferenc – Csuka Zoltán – Dudás Kálmán – Fekete Lajos – Laták István – Reményik Sándor – Reményi János – Szenteleky Kornél

Széppróza: Arányi Jenő – Borsódi Lajos – Cziráki Imre – Gál László – Herczeg(!) János – Kende Ferenc – Kisbéry János – Kristály István – Majtényi Mihály – Munk Artur – Radó Imre – Szenteleky Kornél – Szirmai Károly – Tamás István – Vidor Imre

Kritika, esszé, tanulmány: Brájjer Lajos – Bródy Mihály – Hesslein József – Kohlmann Dezső – Kázmér Ernő – Kende Ferenc – Szenteleky Kornél – Stern Lázár – Török Béláné

Népkisebbségi tanulmány: Batta Péter – Csuka János – Draskóczy Ede – Gyöngyösi Dezső – Havas Károly – Kende Ferenc – Szegedi Emil – Tóth Bagi István –

A *Kalangya* lassan tért hódított Magyarországon is. Több intézmény, főleg a nagy könyvtárak tartották szükségesnek járatását. De felfigyeltek rá és kézirattal látták el a magyarországi és az utódállambeli írók is.

Többek között: Áprily Lajos – Farkas Géza – Kosztolányi Dezső – Milkó Izidor – Németh László (akinek az *Ember és szerep* című tanulmánya folytatásokban jelent meg.) – Molter Károly – Sz. Szigethy Vilmos – Szombathy Viktor – Veres Péter és mások.

A *Kalangya* munkatársai 1933-ban reprezentatív felvonulást rendeztek, novella, antológia keretében. *Akácok alatt* címmel két kötetben huszonhat jugoszláviai magyar író harminc novelláját adták ki a Jugoszláviai Magyar Könyvtár sorozatában. A karmesteri szerepet ebben is Szenteleky vállalta.

Kállay Miklós a kiváló esztéta és kritikus az antológiával a *Kalangya*⁶ hasábjain öt oldalon át foglalkozott. Külön-külön elemezte és értékelte minden egyes szerzőjének munkáját.

Megállapításait eképpen összegezte:

„Az *Akácok* alatt novellái olyanok, mint azok az édes testvérek, akik arcra, termetre, sőt még természetre sem hasonlítanak egymáshoz, mindegyik más és más, van azonban a tekintetük villanásában, egy-egy mozdulatuk különös ütemében, hangjuk színében és csengésében, olykor csak rebbenésnyi – amely, mégis csak elárulja náluk a közös származást.”

„A kötetben talán nincs egyetlen eruptív egyéniség sem, aki káprázatos ígérete volna az új magyar szépprózának, de viszont nincs egyetlen olyan sem, aki ne emelkednék kényes irodalmi ízléssel és egyáltalán nem közepes magasságban meghúzott művészi színvonal fölé. Különböző értékű fajsúlyú, különböző ambíciójú novellák ezek, de egy vonása valamennyinek közös, kivétel nélkül mind tehetséges írók, mélyről fakadt spontán kényszerűségből született s az ihlet magas izzásában kiforrott alkotása. Huszonhat írótól közel harminc ilyen novella komoly jelentőségű irodalmi teljesítmény.”

Kállay Miklós megállapításain kívül több oldalról kitüntető elismerésbe részesült a vajdasági írógárda.

Ilyenkor eszméltünk rá, hogy öt év alatt, áldatlan viszonyok között, minden anyagi támogatás nélkül, eleinte mellőzéssel, később irigy rosszindulattal megküzdve, úgyszólván a semmiből megteremtettük a jugoszláviai magyar irodalmat.

Szenteleky Kornél aki éjt-nappalá tévő munkájával ennek lelke volt, ezzel örök emléket állított magának.

*

Szenteleky és munkatársai célultúzték ki a magyar és délszláv írók alkotásának kölcsönös megismerését, irodalmi törekvéseik megértését. Ezért valamiféle, politika mentes irodalmi társaság megszervezését óhajtották elérni. Szenteleky ez ügyben néhányszor Belgrádban járt, ott két-három szerb írónak elképzelését ismertette. Ezt a tervezett irodalmi egyesülést a szerb származású Vitkovics Mihály magyar költőről szándékozott elnevezni.

Ez olyan gesztus lett volna, ami a délszláv írók előtt ezt a törekvés szimpatikussá és elfogadhatóvá teszi. Voltak néhányan a szerb írók között, kik, ha nem is lelkesedve, de hajlandónak mutatkoztak ebben résztvenni. Ámde hosszas latolgatás után nyíltan megmondták Szentelekynek, hogy ilyen társaság megalapításának még nem jött el az ideje. Ugyanis a szerb sovinizmus ebben az időben féktelen volt, nem merték a „magyaron” szegyenbélyegét viselni.

A volt magyarpárti urak pedig tiltakoztak, hogy a tervezett társulásnak a homlokán a magyar Vitkovics Mihály szerb neve szerepeljen.

Mindennek ellenére 1933 májusában amikor a Literária a Jugoszláviai Magyar Könyvtár megindulását körlevélben bejelentette, a magyar-délszláv irodalmi kapcsolatra vonatkozóan ezt írta:

„Megértő jobbot nyujtanak a magyar írók délszláv testvéreiknek is. Sohasem harcot hirdetnek, hanem megértéssel mélyednek népi és nemzeti értékeik szemléletébe és hűen tolmácsolják azt a magyar közönségnek. Nyílt, őszinte szívvel közelednek délszláv testvéreikhez és minden kultúrák nevében csak egyet kérnek tőlük, hasonló megértést.”

A délszláv írók legkiválóbbjai megértéssel fogadták ezt a nemes törekvést és a magyar írókkal együtt dolgoznak annak dokumentálására, hogy a lelkek kultúrája mindennek felett áll.⁷

A *Kalangya* a délszláv irodalom ismertetésére vonatkozó álláspontjához következetesen ragaszkodott. Változatlanul, úgyszólván minden számában a szerb-horvát szépprózairók és költők munkáit fordításokban közreadta. Többek között a következő szerzőkét: Andrity Ivó – Begovity Milán – Bonifacsity Antun – Cankar Ivan – Kócsa Miloje – Krklec Gusztáv – Leskovac Mladen – Mirkovics Nikola – Mitrov Nenad – Petrovics Veljkó – Popovics Jovan – Sztefanovics Szvetozár – Vasziljevics Zsarkó – Zsupancsics Oton – és másokat.

A magyar írók Szentelekyvel az élen egy pillanatra sem adták fel a délszláv írókkal szemben elfoglalt álláspontjukat.

A Jugoszláviai Magyar Könyvtár első kötetét, ennek a közeledését egyengető dokumentálásra használták fel. Kiadták Ducics Jovannak az akkori jugoszláviai budapesti nagykövetnek *Álmok városa* című munkáját magyar nyelven.

Ennek határtalan jóindulatnak mégsem érett meg a gyümölcse.

*

Szenteleky 1933 augusztus 20-án negyvenéves korában elhunyt. A *Kalangya* szerkesztésére kiadója és íróársai Szirmai Károlyt kérték fel.

Kétségtelenül erre az örökre Szirmai volt a legmegfelelőbb személy. Széleskörű irodalmi tájékozottsága, kitűnő, csiszolt stílusa, művészi érzéke egyenesen erre predesztinálta.

Irodalmi és népkisebbségi szempontból Szenteleky által kimélyített csapáson haladt. Munkáját megkönnyítette, hogy lelkes írógárda állt mögötte, nem kellett, mint Szentelekynek úttörő munkát végeznie.

Azonban el kell ismerni, hogy Szirmai szerkesztésében, a *Kalangya* magyarországi viszonylatban is megállta helyét és színvonalban tovább emelkedett.

Szirmai szerkesztő társai váltakozva Kende Ferenc, Radó Imre, Herceg János, Draskóczy Ede voltak, bár lényegében a szerkesztés, a *Kalangya* megszűnéséig Szirmai vállán nyugodott.

*

A vajdasági magyar irodalomért folytatott küzdelem leírása koránt sem volna teljes, ha a magyar vezetőréteg részéről ért sérelmekre rá nem mutatnánk.

A jugoszláv hatósági személyektől elszenvedett bántalmakhoz, bármilyen igaztalanok és ostobák voltak, a magyar betű emberei hozzászóltak.

Úgy tartották végül is, hogy ez tevékenységük természetes velejárója. Azonban a magyarság részéről ért sérelmek, az írókat mélyen sértették, felháborították.

A magyar vezetőréteg az irodalmi törekvéseket, azok megnyilvánulásainak kezdetén lenézték, gőgös fölényrel mellőzték. Nem fogták fel annak szociális, nemzeti, kulturális jelentőségét. Ebben előljárt a *Bácsmegyei Napló* (később *Napló*) című napilap tulajdonosa Fenyves Ferenc. Ennek a nyomdával rendelkező szerkesztőnek újságvállalata kizárólag tőkés érdekeket szolgált.

Elvi álláspontja, a mindenkori kormány kiszolgálása, kisantant álláspontjának hirdetése, a magyarországi állapotok ferde beállítása volt. A hátrváltozást követően, mintegy tíz éven át, a vasárnapi mellékletében a magyar nyelvű irodalom egyedüli kihasználója.

1928 táján Szenteleky Kornél és Csuka Zoltán kezdeményezésére gyöngye hajtásként jelentkeznek a tőkétől mentes politikailag passzív ellenállást kifejező magyar folyóiratok: a *Vajdasági Írás*, a *Mi Irodalmunk* (mint a *Reggeli Újság* melléklete) és a *Kalangya*.

A *Napló* ezekben a magyar irodalmi törekvésekben versenytársakat szimatolt. Nemcsak üzleti érdekeit vélte veszélyeztettnek, hanem, hogy a Vajdaság területén más is mer tollat fogni, ez Fenyves Ferenc hiúságát sértette.

Irodalmi egyeduralmát megtörtnek látta és ezért ezeket a tiszta és nemes törekvésű folyóiratokat, támogatás helyett, elhallgatással, kicsinyes boszszantással, hamis megállapításokkal igyekezett lehetetlenné tenni. Hosszú és szégyenteljes történet volna ennek leírása. Azonban, hogy hű képet adjunk erről az állapotokról idézzük Szirmai Károly írását, melyben a kérdéssel kapcsolatban Szenteleky cikkére hivatkozik. (Megjelent 1933. október 15-én a *Jugoszláviai Magyar Újságban*)

A *Napló* október hó 8-iki számában „Öröködbe, óh Uram pogányok ültetek ...” című, ro-jelű cikkében, a *Kalangya* új szerkesztőségét Szenteleky Kornél irodalmi végrendeletének megszegésével vádolta meg, azt állítván, hogy Heincz Vilmos inkriminált versének leközlésével elhajolt az örökható vezér nemes intencióitól.

A cikk olvasóit semmi esetre sem lepte meg a *Napló* támadása, mert e kétségtelenül magas nivójú napilap, leszámítván az 1932 év végére eső, rövid békeidőszakot, sohasem a szimpátia hangján emlékezett meg a vajdasági magyarság egyetlen folyóiratáról. Annál inkább meglepő, hogy a *Napló*-nak egyszerre fontossá vált úgy a *Kalangya* látszólagos elhajlása, mint az örökhagyó, irodalmi vezér egykori, nemes célkitűzése. Ha nem látnánk a kulisszák mögé, csodálkozó kérdéssel dörgölnék meg szemünket: Mi történt a *Napló*val? Nem lévén azonban ilyen naivak, sietünk a *Napló* szellemi irányítójának emlékezetét felfrissíteni.

1932 május 1-jétől, 1933 július 1-jéig elég nagy időszak telt el, de az ilusztris lap egyszerűen elfeledte, hogy a Vajdaságnak szintén van a maga nívós folyóirata. A *Kalangya* egyáltalában nem feküdt a szívén, útját soha se egyengette s ha néha írt is róla, fölényes lekicsinyléssel fricskázta félre. Igen, ez járt a *Kalangyá*nak addig, míg Szenteleky élt. Mi köze van tehát a *Napló*nak ezek után a *Kalangyához*? De még inkább: mi köze Szenteleky Kornélhoz s az ő nemes szellemi hagyatékához? – Mert el lehet-e felejteni, hogy a *Napló*, illetve Fenyves volt az, aki eltűrte, sőt egyenesen lehetővé tette, hogy a lap hasábjain Szentelekyt akkor érék az oly szerencsétlenül elfajult támadások, mikor a halállal viaskodott s így képtelen volt a maga igazát, a maga álláspontját védelmezni? Jól jegyezze meg Fenyves Ferenc magának 1933 júliusát, mely a gerinces közvélemény mérlegén örökké terhelni fogja lelkiismeretét. Igazi emberséggel megfelelő mederbe lehetett volna szorítani a végzetes órák túlcsondult indulatát. Ezt pedig Fenyves elmulasztotta és nemcsak életében, hanem rettentő halálvergődésében is segített megtaposni a magyarság szellemi életének vezérét. Nincsen joga sem közvetve, sem közvetlenül kereskedni az ő hagyatékával.

Ám pillanatra se higgye valaki, hogy a cikk leközlésénél akár Szenteleky irodalmi végrendelete, akár pedig a *Kalangya* látszólagos, szellemi elhajlása feküdt a *Napló* s a cikkíró szívén. Aki előtt a vajdasági irodalom igazán komoly probléma, az a nyilvánosság kizárásával és a hitelrontás elkerülésével is meg fogja találni a módját, hogy korrigálhassa az esetleges tévedéseket. A *Napló*nak azonban nem ez volt a fontos, hanem hogy jól üssön az annyira gyűlölt *Kalangyán* s a megbotránkozás ürügyén ráuszítsa a különféle vallásfelekezetek papjait, akik első megsegítői voltak az induló folyóiratnak. S erre Szenteleky nemes nevéből és intenciójából font korbácsot, hogy azzal sújtson le az életresarjadt, gyűlölt ültetvényre, mely a vezér emlékezetét ápolja és őrzi. Mi azonban kevesen, amíg erőnkkel bírjuk, résen leszünk s nem fogunk azokhoz letörni, akik az utolsó istenhez másnapján – Krisztust is megtagadó Péterként – ellenséges hajóra szegődnek s onnan röpitik fel könnymosolyos lobogójukat. Mi tudjuk, hogy mit csinálunk s amikor Heincz Vilmos versét a *Kalangyában* leközlöttük, nem vétettünk az

örökhagyó intenciói ellen, mert éppen ő volt az, aki betegsége utolsó heteiben *Kalangya* jelzéssel átadta nekünk az inkriminált költeményt. Hogy pedig neki mi volt a *Napló* szellemi irányításáról a véleménye, ime, itt közöljük Kendéhez írt s múlt évi november hó 4-ikén kelt levelét:

Drága Barátom!

Leveledre sietek kurtán és áttekintően válaszolni. Szeretnélek tájékoztatni arról az ügyről, amely sok tekintetben torz vagy teljesen ismeretlen előtted.

1. Fenyves engem nagyon csúnyán és nagyon igaztalanul megbántott. Sértései írásban történtek, levelei itt vannak a fiókomban, így nem lehet „vélt” sértésekről beszélni. Sérelmeim azonban tisztán egyéniek s mint ilyenek nem jöhetnek szóba akkor, amikor a jugoszlávia magyar irodalomról van szó.

2. Fenyvesnek az volt a felfogása, hogy ezen a földön csak a *Napló* csinálhat irodalmat. Ezért az összes önálló, tisztaszándékú kísérleteket, amelyek itt a megvalósulás, a kiteljesülés felé indultak, vagy csírájában elfojtotta, vagy agyonhallgatta őket, vagy pedig apró gáncsokkal igyekezett életüket keseríteni. Nemrég – azt hiszem két hét előtt – a Segítsük egymástban helyezett el ilyen fullánkot a *Kalangya* ellen.

Amint értesültem, Fenyves ezt az aknamunkát önmaga végzi.

Én sohasem törekedtem vezéri szerepre, az események, az irodalom független, önálló életéért folytak lankadatlan lelkesedéssel. Az én irodalompolitikám az volt, hogy minden értéket összefogjak és az irodalomnak egy közös alapot teremtsék. A harc, a tagozódás, a táborokra szakadás szerintem CSAK EGY TÖBBSÉGI IRODALOMBAN ENGEDHETŐK meg, ezért nem lehet megengedni nálunk tökecsoporthoz szerinti tagozódást. A helyes és becsületes irodalompolitika nálunk okvetlenül és csakis szintétikus, kollektív irányú lehet. A mi esetünkben elsősorban a magyar nyelv, a magyar kultúra, a magyar nép szeretete determinálja irodalmunkat. De ezt a nemzeti jelleget teljesen friss, mai szociális tartalommal kell kitölteni. Az én irodalompolitikám mindig ebben az irányban haladt.

Ezzel szemben Fenyvest nem érdekelték ezek a problémák. Ő pár évvel előtt azt írta lapjában, hogy a „Bácsmegyei Napló” az egyedi irodalmi fórum Jugoszláviában. Pedig akkor a Vajdasági Írás már a második évfolyamába lépett. Fenyves irodalmi elgondolása elég egyszerű volt: ami a *Napló*ban van, az irodalom, ami a *Napló*n kívül van, az nem irodalom. Semmi tehetsége, kedve és érzéke sem volt ahhoz, hogy új tehetségek után kutasson és az új tehetségeknek új utakat mutasson. Tagadta az önálló életű kisebbségi irodalmak létjogosultságát.

Ne haragudj, drága jó Barátom, ha azt írom, hogy én nagyon, nagyon kételkedem abban, hogy az a Fenyves, aki eddig a vajdasági magyar irodalom heroikus küzdelmeit gáncsolta, aki önálló kisebbségi irodalom jogosultságát mindig tagadta, aki minden más magyar kulturális kérdést a sub specie aeternitatis fölényeskedő és a mi esetünkben teljesen jogosulatlan szemszögből próbálta kivégezni, aki még két hét előtt maga írta, hogy a terórral terjesztett zöld füzetek miatt a közönség nem olvashat »komoly könyveket és a kísérlet studiumán túl jutott újságokat«, hogy ez a Fenyves őszintén elismerje a Kalangya értékét s szükségét.

3. Az egyezményt természetesen elfogadom. Nem tudom ugyan milyen cikket írnak, azt sem tagadom, hogy az irodalmi szempontból nagyon is kellemetlen szagú szomszédság a Naplóban erősen feszélyez, de azért a cikket elküldöm. Elküldöm, mert bízom Benned és elküldöm, mert minden áldozatot meghozok a Kalangyáért.”

Tanulmányunk folyamán a jugoszláviai magyar vezetőkkel több ízben foglalkoztunk. Azonban nem határoztuk meg közelebbről ennek a csoportnak társadalmi hovatartozását, életének anyagi forrását, világszemléletét. Nem mutattunk rá, hogy milyen úton-módon váltak egy kisebbségi nép vezetőivé? A közakarat megnyilvánulása helyezte-e élre, vagy tekintély, vagy talán az érdem alapján váltak egy népcsoport útmutatóivá?

Mindezt érintenünk kell, hogy eljussunk annak gyökeréig, miért vált ellenségévé a vezető magyar úriréteg a jugoszláviai magyar irodalomnak és egyetlen színvonalas folyóiratának, a *Kalangyának*.

Köztudomású, hogy a „magyar vezető” címet tetszés szerint mindenki saját magának ajándékozhatta. Kivétel egyetlen esetben, de az is időleges volt. Amint már fejezetünk elején említettünk, egyetlen parlamenti ciklusban három magyar ügyvéd képviselte a magyar népkisebbséget ez pedig nem a magyar nép akaratából született, hanem a többségi (jugoszláv) politikai pártokkal történt egyezség alapján. Valóságban a magyar voksok ellenérték nélküli szállításának eredményeként, helyesebben három mandátumért.

Ez a talmi siker elég volt arra a látszatkeltésre, hogy a Horthy-kormány urai hitelt adjanak egy jól megalapozott magyar mozgalom létének Jugoszláviában. Természetesen a jugoszláviai magyar politikusok részéről nem volt hiány programadásban, tervekben, hasznosnál-hasznosabb elképzelésekben. Ezen túlmenően azonban, sem amikor a magyar párt papírforma szerint működhetett, sem felosztatása után, konkrét, a magyar nép kisebbségnek javát szolgáló intézmény alkotásáról semmiféle történetet nem jegyeztünk fel. Azonban annak a látszatkeltésnek, hogy e téren valami történik vagy készülöben van, egy igen hasznos oldala volt a jugoszláviai ma-

gyar politikusok részére. Ugyanis a mozgalomhoz pénz kellett. A mozgalom irányítóinak élniök kellett.

Az irredentizmussal átítatott magyar kormány, a jugoszláviai magyar nép felemelkedése céljából készséggel anyagilag rendelkezésre állt; kimondottan gazdasági és kulturális célokra. Figyelembe vette a jugoszláv magyar vezetőknek jelentkezt, vagy kiszemelt személyek zilált anyagi helyzetét, ami azt jelentette, hogy részükre rendszeres pénzbeli támogatást nyújtott.

A magyar miniszterelnökség részéről, a beográdi követség útján, e célokra megindultak a pénzküldemények. Ezeket a követség a most már vezetőknek elismert személyek útján kívánta szétosztatni. Így a magyar vezető urak kezéhez, rendelkezésükre állandóan nagyobb összegek jutottak. Ez a tény azonban minden rejtettsége ellenére a jugoszláviai magyar lateinerek között köztudomású lett. Ezáltal egyre több személy bukkant fel, akik a kisebbségi magyar nép vezetése és védelme címén igényt tartottak a magyar miniszterelnökség támogatására.

Ez az állapot – mely a magyar kisebbségi népnek, a szó szoros értelmében soha semmit nem nyújtott – a magyar urak között csúnya versengést, botrányos vitákat szült. A közcélokra kiutalt összegekkel visszaélések történtek. Ezeket egymásután és egymás ellen leleplezték. Jogos és jogtalan vádaskodásoknak, intrikáknak vége-hossza nem volt. Lényegében a segélyként kiutalt pénzekből való részesedésért marakodtak.

Főleg az elsovadt prakszisú ügyvédi irodák gazdái kaparintották magukhoz a nem létező magyar mozgalom, a népi ügyek vezetését. De voltak köztük félreállított tanárok, orvosok, tönkrement bankárok és más foglalkozásúak is.

A vezérség tehát jövedelmet, megélhetést jelentett. Azonban megszülte ellenhatását. Ugyanis a bizalommal meg nem ajándékozottak, akik ugyanolyan helyzetben voltak, mint akiket kegyben, illetve anyagi segélyben részesítettek, felháborította ez a megkülönböztetés, főleg az anyagiak elmaradása.

Hosszúra nyúlna ennek az állapotnak részletezése, csak ennek a közismert ténynek megállapítása bír fontossággal. A magyar kormány tehát a két világháború között elvileg nem zárkózott el egyes Jugoszláviában élő, bizalmasnak elfogadott, magyar személynek támogatásától, de a kiutalt összegek nagyrészt a magyar nép életének fellendítésére, gazdasági és kimondottan kulturális akciók megteremtésére szánta, azonban a vezérek véget nem érő tanácskozásokon kívül mitsem produkáltak. E célra kiutalt összegek nyomtalanul elsikkadtak. Felmerül így a kérdés, vajon soha senki nem kért hosszú éveken át számadást, az átutalt összegek hováfordításáról?

Nos, a helyzet az volt, hogy a pénzküldemények illegálisak voltak, politikai szempontból igen veszélyes ügyek. Ezért részletes elszámolást a kifizetőkész – a beográdi magyar követség – nem kívánt, ehhez ellenőrző

szerve sem volt. Mindenkor megelégedett általánosságban tartott számadatokat fel nem tűntető jelentésekkel. Ilyeneket pedig a követség bőven kapott.

Igaztalanok volnánk, ha nem említenénk meg, hogy időközönként egy-két nyomda és jelentéktelen magyar napilap részesült támogatásban. Ezeket *a pénzütalványozásokat azonban nem közvetlen a beográdi magyar követség jutatta a segélyezettnek, hanem a vezérek útján_*eszközölte. Itt történtek azután a legnagyobb visszaélések, mert egy-két vezér ilyen úton jutott személyautóhoz, vagy villát építtetett, miközben a támogatott intézmény vergődött, tönkrement. (Erről a következő fejezetben is szólnunk kell.)

Ekként folyt a gazdálkodás a Magyarországról beáramló kultúrcélokra szánt összegekkel. Ugyenezen idő alatt néhány lelkes ember arról tanakodott, miként lehetne a meglévő irodalmi értékeket napvilágra hozni, hogyan lehetne ennek a földnek életét ábrázolni? Hogyan lehetne ennek megvalósítására anyagi alapot teremteni? Mecenásoknak híre-hamva sem volt. Néhány magyar földbirtokos egy éjjel elvert annyit, amennyiből egy folyóirat évi költsége fedezhető lett volna. Ebben az időben (1928) kezdte meg Szenteleky Kornél következetesen, végtelen türelemmel a jugoszláviai magyar, vagy mint akkor nevezték a vajdasági irodalom szervezését. Működése két irányú volt. Felkutatni az írástudókat és megnyerni a magyar társadalom értelmiségi részét az irodalom támogatására. Már szóltunk az előbbieken arról, hogy Szenteleky százával írta egyéni és egyénekhez szóló leveleit. Nagyobb városokban előadást tartott a magyar irodalom fejlesztése érdekében. Falvakban felkereste a szinte rejtőzködve élő írókat és a csüggedőkbe lelket öntött. Csuka Zoltán azokat látogatta, kiktől feltételezhető volt, hogy értelmi színvonaluknál fogva olvasókká, a magyar irodalmi kiadványok előfizetőivé válhatnak.

Szenteleky és Csuka tevékenységüket minden anyagi támogatás nélkül, szerény keresetükből fedezve folytatták. Ugyanakkor, amikor a kultúrcélokra érkezett összegek valahol elsikkadtak. Nem volt felesleges ennek a ténynek elmondása, mert ez a helyzet szülte ezt a szinte képtelen állapotot, hogy a magyar vezérek, a jugoszláviai magyar irodalmi törekvéseket ellenséges szemmel nézték.

*

Világosan ki kell mondanunk, hogy a magyar vezetők jól érezték és tudták, hogy a kezeikhez kultúrcélokra kifizetett pénzből elsősorban a magyar kisebbségi kérdésekkel foglalkozó és szépirodalommal magyar lélektartó folyóiratot kellene anyagilag támogatni, kifejlődéséhez segíteni.

Ezt azonban nem tették. Ennek elmulasztását pedig elsősorban maguk előtt kellett igazolniuk. Ebben az önigazoló eljárásban eszközeiket nem válogatták. Ezt foglaljuk az alábbiakban össze.

Mielőtt azonban a politikával foglalkozó vezetők és az írók között egy csendben, de annál elmérgesedettebben lefolyó harcot ismertetnék, egy tényezőre, a magyar vezetők mentalitására kell rámutatnunk. Csak ennek ismeretében nyújthat teljes magyarázatot és megértést az elmondandókra.

A Horthy-kormány által megbízhatónak vélt bizalmi férfiak a Ferenc József-i idők neveltjei voltak. Valamennyiök az ötven esztendőskort jóval túl élte. Gondolkozásban a régi vármegye szellemének mint a legmagasabb ideálnak örökösei. Modoruk, beállítottságuk, a dzsentrí mesterkéeltség utánzása volt. A huszadik század kezdetén feltörő szellemi áramlatokig nem értek el. Irodalmi tájékozottságuk szűk körre szorítkozott. Jókai romantikus koráig terjedt és legnagyobb írónak Herczeg Ferencet tartották. Egyébként fölényeskedő, minden újjal szemben tagadó, helytelenítő álláspontra helyezkedtek. Az átélt történelmi változásban mindössze egyéni sérelmüket látták. Politikai koncepciójukat a múlt visszavárása képezte.

A vezetéssel fémjelzett urak a vajdasági irodalom törekvéseinek kezdetben semmi jelentőséget nem tulajdonítottak. Egyszerűen lemosolyogták mondván: „Bácska és Bánát nem az irodalom talaja. Ez a föld mindég az evés, ivás, dözsölés hazája volt. Itt nincsennek írók, itt nem teremhet irodalom.”

A megjelenő folyóiratokra, némelyek erkölcsi kényszerből immelámmal előfizettek ugyan, de arra, hogy sajátos magyar irodalom kivirágzását komolyan elősegítsék, a kultúrcélokra kapott pénzekből, nem is gondoltak. A folyóiratok szerkesztői és kiadói lelkes felhívásokkal, körlevelekkel, sűrűn tartott irodalmi előadásokkal, hiába hirdették, magyarázták, hogy ennek az anyaországból leszakadt területnek kultúrszükséglete megköveteli a lelket tartó irodalmat, mindez a magyar vezetőknel süket fülekre talált. Előtűk a magyar irodalom megteremtése, a már kizsendült sarj ápolása probléma nem volt. E kérdéssel nem foglalkoztak, azzal semmi közösséget nem vállaltak. Úgy vélték, hogy az elhallgatás a legegyszerűbb módja e reájuk nézve lassan kellemetlenné váló ügytől szabadulni.

Ámde nem így történt.

Szerencsés körülmény folytán, amint azt az előbbiekben leírtuk, egy jól szervezett magyar lap- és könyvkiadói vállalkozás vette kezébe a – *Kalangya* kiadását és terjesztését. Ennek következtében a folyóirat nem várt sikert ért el. A *Kalangya* példányszámban emelkedett, olvasóinak száma jóval megszorodott. A budapesti nagy kultúrintézetek, élén az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára váltak előfizetőivé. Végül a magyar miniszterelnökség, ahol a kisebbségbe jutott magyarság sorsát figyelték – tudomásul vette a *Kalangya* létezését. A magyar miniszterelnökség beogradi követsége útján érdeklődött a folyóirat szer-

kesztői iránt. Nincs közelebbi adatunk erre vonatkozólag, tényként egyelőre csak az volt megállapítható, hogy a magyar miniszterelnökség a *Kalangya*-t megrendelte.

Azonban e téren valaminek történnie kellett, mert a vajdasági magyar vezetők egy csapásra erős érdeklődést mutattak a *Kalangya* iránt. Most kaptak észhez, Mint kiderült az ügy tényleg kellemetlenné vált. Most nem azt fájlalták, hogy szégyenteljes mulasztást követtek el, hanem megérezték, hogy a magyar miniszterelnökség előbb-utóbb felelősségre vonja passzív magatartásukat a *Kalangya*-val kapcsolatban.

Ezt a hibát igyekeztek elkésve jóvátenni. Bizalmasan és egymás között kiadták a jelszót, a *Kalangya*-t át kell venni.

A *Kalangya* átvétele céljából, egyszerű és közvetlen tárgyalások helyett fondorlatos taktikát alkalmaztak. Erre alkalmas szervnek a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületet tartották. Az egyesület főtitkára körbe látogatta a nagyobb helyiségeket, felkereste a jelentősebb magyar személyiségeket és elmagyarázta azt, ami soha sem volt titok, hogy a *Kalangya* magánvállalkozás! Arról azonban mindenütt mélyen hallgatott, hogy egy magyar szépirodalmi és kisebbségi kérdésekkel foglalkozó folyóirat kiadása a közművelődési egyesület feladata lett volna és azt nemcsak elmulasztotta, hanem a megjelenő különböző folyóiratok kiadását semmiképen soha nem támogatta.

A nagybecskereki közművelődési egyesület jól fizetett főtitkára, kinek magyar szempontból vétkes passzivitása közismert volt, ahelyett hogy mint író és mint szervező a *Kalangya* fejlődésének elősegítésébe bekapcsolódott volna, lekicsinylő rosszakarattal igyekezett, ahol csak lehetett, ártani. Híresztelte, hogy a *Kalangya* kiadója kommunista, (ez időben a kommunisták üldözése Jugoszláviában a tetőpontján volt), hogy magyarellenes, rosszul szerkesztik, tartalma sivár és munkatársai között sok a kifogásolható vallású stb.

Így folyt a rágalomhadjárat évekig, míg végre a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület elnöksége elhatározta, hogy a *Kalangya* kiadásával tárgyalásba bocsátkozik. Az, hogy ezt a tárgyalási készséget milyen oldalról jövő nyomás alapján kezdeményezték, mik előzték meg a beográdi magyar követség részéről, az tisztázatlan. Elképesztő azonban, az az agyafurtság amivel a *Kalangya* átvételének ügyét, illetve annak tárgyalását előkészítették.

*

Az 1936 esztendő nyarán a *Kalangya* kiadója – jelen sorok írója – a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület elnökségétől meghívót

kapott, amely a meghívás célját nem tartalmazta. Ott Nagybecskerekén tudta meg, hogy az egyesület rendkívüli közgyűlést tart.

A Marton-féle bank⁸ nagytermében, hosszú tárgyalóasztalok körül az egyesület idősebbjei foglaltak helyet, míg háttérben állva az ifjúság szorongott. A *Kalangya* kiadóját az asztalfőre ültették, de még mindig nem közölték, hogy tulajdonképpen mi a szándékuk. Végre Juhász Ferenc főtítkár a kiadó kezébe nyomott egy egész ív terjedelmű géppel írott papírlapot, azzal a kéréssel, hogy a kiadó azt hangosan olvassa fel. A kiadó ennek az óhajnak eleget téve azt elkezdte felolvasni.

Az irat első pontja szószerint azt tartalmazta, hogy a „Magyar Közművelődési Egyesület a *Kalangyát* eddig is erkölcsileg és anyagilag támogatta.” E teljesen valótlan állítás a *Kalangya* kiadóját megdöbbenettette és az irat felolvasását tovább nem folytatta. E hallatlan alattomos eljárás a kiadó előtt most világossá vált. anyagi üzelemeiket most a *Kalangya* kiadásával kívánják fedezni. A kiadó ekkor felállt és felháborodását visszafojtva, a közgyűlésen jelenlévők előtt kijelentette, hogy a

*Magyar Közművelődési Egyesület
a Kalangya szerkesztési és kiadási
munkálatait sem erkölcsileg,
sem anyagilag soha nem támogatta.*

Erre a kijelentésre a tagok között erős morajlás, majd hangos vita keletkezett.

Végül Marton Andor az elnökség tagja, a bizalmaspénzek kezelője felállt, a szószoros értelmében dadogott, de a kiadó állítását nem döntötte meg, úgyszólván arra nem is tért ki.

Az egyesület elnöksége abban a hiszemben követte el ezt az immorális eljárást, hogy a kiadónak a megjelent tekintélyek előtt meghajolva, nem lesz erkölcsi bátorsága a teljesen valótlan állítást a gyülekezet előtt leleplezni.

Az említett irat annak ellenére, hogy a kiadó később tanulmányozás végett elkérte, többé nem került kezébe. amint azonban kiderült, az irat lényege összevonva a következő volt: a *Kalangyát* az egyesület tartotta fenn, a jövőben a szerkesztésben teljes jogú beavatkozást igényel, fenntartja a kiadás ellenőrzését, a nyomdai előállítását, át akarja a becskerekai nyomdába helyezni, ahol egyébként anyagilag egyes vezetők érdekelve voltak.

Ilyen eljárással akarták a *Kalangyát*, hozzá nem értő emberek birtokukba venni. Ugyanis fontos érdekük volt, a magyar kormány előtt igazolni, a részükre kifizetett összegek hováfordítását. Erre pedig egy folyóirat kiadása igen alkalmasnak látszott.

Azonban ebből a mesterkedésből semmi sem lett. Az Egyesület ravaszdi főtítkárának csalárdsága nem sikerült. A *Kalangya*, ha küzdelmesen is, folytatta mint addig megjelenését.

*

Mint említettük a *Kalangya* sikerét a szabadkai Litarária Lap és Könyvterjesztő Vállalat kiterjedt szervezete és anyagi ellátottsága segítette elő. A vállalat hatósági beszüntetése (1934 év) a folyóirat terjesztési munkálatainak ütemét erősen lecsökkentette. A terjesztési szervezet nélkül maradt *Kalangya* példányszáma lassanként olyannyira lemorzsolódott, hogy vagyonnal nem rendelkező kiadója azt sokáig megjelentetni nem tudhatta. Ezt a körülményt a kiadó nem titkolta. Egyáltalán a *Kalangya* további fenntartása végre magyar közösségi üggyé változott. Ez már maga nagy eredmény volt. Ezt a problémát különböző körök meghányták-vetették végre 1937 év nyarán egyik zombori vezető férfiú megjelent a kiadónál és a *Kalangya* további megjelentetésének átvételét felajánlotta. Ezt nem jószándékból tette, hanem a beográdi magyar követség egyenes utasítására.

A kiadó mást nem tehetett, mint a folyóirat további kiadását, minden felétel és anyagi ellenszolgáltatás nélkül átengedte. A *Kalangya* kiadóhivatali teendőit az akkori szerkesztőre Szirmai Károlyra bízta, aki lelkesen sok jóakarattal igyekezett a helyzeten javítani. Lényegében a *Kalangya* egyre csökkenő példányszáma üggyén segíteni, terjesztői szervezet híján ő sem tudott.

*

A magyar hadsereg 1941 telén Jugoszláviába bevonult. Ennek egyik következményeként Újvidéken Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség alakult. Tagokul csak szélső jobboldaliakat, fasisztákat vettek fel. A *Kalangya* kiadását a Szövetség a Zomborban élő Herceg János kitűnő tollú íróra bízta. Herceg dicséretére le kell szegezni, hogy szerkesztési szuverenitásához ragaszkodva a *Kalangyát* Szenteleky irodalmi hagyományainak szellemében – habár csak rövid ideig – szerkesztette.

*

A magyar Délvidék Jugoszláviához történt visszacsatolása és az ezzel járó társadalmi viszonyok megváltozása, a *Kalangya* megszűnését vonta maga után.

*

A *Kalangya* tízéves küzdelmes létével, lélekfenntartó hivatását teljesítette, a történelmi magyar kultúrának szerves részévé vált.

Jegyzetek

- 1 Dr. Várady Imre volt magyarországi országgyűlési képviselő, a beogradi szkupstina (parlament) volt tagja, a jugoszláviai magyarság vezető alakja. Az idézetet 1935 évben írott cikkéből vettük. A cikk címe: Hová csatlakozzunk? A Kalangya kisebbségi kérdésekkel foglalkozó külön számában jelent volna meg. Az ügyészi cenzúra a folyóirat e számának kinyomatását nem engedélyezte. A kefelevonatot azonban megőriztük.
- 2 1927 évben a jugoszláv radikális párttal történt egyezség alapján, három magyar ügyvéd: Dr. Nagy Ödön, Dr. Strelitzky Dénes, Dr. Várady Imre jutottak be a beográdi szkupstinába.
- 3 A 2. idézetet az ügyész által kinyomtatásra nem engedélyezett Kalangya 1935/6. évi kisebbségi kérdésekkel foglalkozó rendkívüli számából vettük. A kefelevonatot megőriztük.
- 4 A 3., 4. és 5. idézetet az ügyész által kinyomtatásra nem engedélyezett Kalangya 1935/6. évi kisebbségi kérdésekkel foglalkozó rendkívüli számából vettük. A kefelevonatot megőriztük.
- 5 Megjelent a Szenteleky Kornél irodalmi levelei című kötetben 1943-ban. Sajtó alá rendezte Bisztrai Gyula és Csuka Zoltán. A Szenteleky Társaság kiadása.
- 6 Megjelent a Kalangya 1933. évi 8. számában.
- 7 Szenteleky Kornél irodalmi levelei, 370 oldal.
- 8 A Marton-bank volt az a bantevékenységet nem folytató szerv, melyen keresztül a beogradi magyar követség a Horthy-kormány által küldött összegek felett rendelkezett.

THEÁTRUMI KÖNYVECSKE

Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában.. Szerk.: Egyed Emese. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002 230 l. (Sapientia Könyvek 4.)

Példás alapossággal, gondos szakszerűséggel, kellő tudományos apparátussal készült színházfilológiai kiadvány, amely egyfelől számbaveszi a mai Románia városainak közgyűjteményeiben levő színházi zsebkönyveket, ha erre lehetőség mutatkozik új adatokkal pótolja, egészíti ki a Hankiss Elemér – Berczeli Károlyné készítette kiadványt (*Színházi zsebkönyvek bibliográfiája*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1961), illetve ennek pótlását (Berczeli Károlyné: *Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához*. OSzK, Budapest, 1978), másfelől pedig a zsebkönyvekkel kapcsolatos, ezekből kiolvasható színjátszás- és művelődéstörténeti vonatkozásokból készült tanulmányokat tartalmaz. Mindezt mellékletként néhány zsebkönyv-, egyleveles emlény-, emlékkönyv-típust ábrázoló kép, illetve városokra lebontva a zsebkönyvek alapadatai, gazdag magyar és nemzetközi szakirodalom, majd a kötet szerzőinek életrajza és magyar, román meg angol nyelvű rezümék egészítik ki, teszik teljessé.

Ami a pótlásokat, kiegészítéseket, pontosításokat illeti, azok a ma Braszóban, Csíksomlyón, Kolozsvárt, Marosvásárhelyen és Nagyszebenben található kiadványokra, nyomtatványokra vonatkoznak, s igazi újdonságot az olyan megjegyzések jelentik, hogy valamelyik zsebkönyvnek, emlénynek vagy emlékkönyvnek hol a romániai lelőhelye, ott milyen jelzet alatt vezetik, a közelmúltban még megvolt, de eltűnt, a romániai példányon vagy ennek verzóján milyen sajátos jel, pecsét, bejegyzés olvasható, a német mellett magyar nyelvű szöveg is van stb. Mindezek forráskiegészítő információk. A könyv valódi értékét azonban az öt szerző hat tanulmánya jelenti, melyek közül az első kettő, a kutatásokat irányító s a kötetet szerkesztő irodalomtörténész, tanszékvezető docens, Egyed Emese és Bánházi Emőke-Csilla, magyar-néprajz, illetve szociológia szakos egyetemi hallgató munkája oly módon tartozik egybe, hogy mindkét dolgozat általános jellegű, az egyik a kutatómunka és a műfaji jellegzetességek bemutatása mellett a zsebkönyvek színház- és irodalomtörténeti vonatkozásaival foglalkozik, a másik pedig a zsebkönyvekből megtudható társadalmi érdeklődés, támogatás formáit tekinti át. A következő négy dolgozat témája viszont már olyan rész kérdés, me-

lyek vizsgálatára éppen a zsebkönyvek nyújtanak lehetőséget, mint a gyermektársulatok és -szereplők a XVIII. század végi s XIX. század eleji színjátszásban, a francia kultúra hatása, a színpadi viselet, illetve a színlap kérdése.

Egyed Emese bevezetőnek is tekinthető munkája (*Színház- és irodalomismeret a színházi zsebkönyvek révén*) éppen úgy áttekintést ad a kutatástörténeti előzményekről, mint ahogy alapinformációkat közöl a zsebkönyvekről, ezek megnevezéséről (a német Taschenbuch fordítása), előfordulásuk idejéről, illetve azokról az alkalmakról, amikor közreadták őket, méreteikről éppen úgy, mint az adott társulatot reprezentáló s a közönséget tájékoztató szerepükről vagy a forgalmazás módjáról. Ezt követi a zsebkönyvek szerkezeti/tartalmi bemutatása (társulati névsor, az évad műsorának ismertetése, a viselkedési kodex szerepét ellátó szövegek, a társulat állomáshelyeinek és a vendégszereplések adatai, nézőnevelő tanácsok, olvasmányul szolgáló jelenetek, drámák vagy versek).

A következő, *A zsebkönyvek a korabeli erdélyi társadalomban* című dolgozatot maga a szerző, *Bánházi Emőke-Csilla* nevezi szociológiai elemzésnek, utalva ezzel a mecenatúra, a cenzúra, a terjesztés, az őrzés és a megítélés által kialakított, körülhatárolt társadalmi kontextusra, illetve a kiadvány és a közösség közötti viszonyra. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, miszerint a zsebkönyv „jól meghatározott csoporthoz szólt: a színházi közönséghez... tehát a városi közönség egy olyan rétegéhez köthető, amely rendszeres színházlátogató volt, és valószínűleg színházpártoló is. Az, hogy megvette a zsebkönyvet, egy alapvető könyvkultúrát feltételezett.”

A társadalmi kép után a dolgozat vázlatos áttekintést ad az erdélyi színjátszás történetéről, az állandósítási próbálkozásokról és eredményekről, hogy ezekhez kapcsolódva szóljon a mecenatúráról, illetve a cenzúráról mint a színjátszást segítő, illetve gátló intézményről. A támogatás előbb, mintegy folytatásaként a főúri, udvari színjátszásként ismert formának, egyéni jellegű volt, de amely révén – bár „egy támogató állt a háttérben” – az „előadások már jóval szélesebb réteghez szóltak”, mint a lényegében zártkörűbb udvari színjátszás esetében történt. Az egyéni támogatás mellett, ennek legismertebb művelői Wesselényi Miklós, Bánffy gubernátor és felesége, Palm Jozefa, a nagyváradi főúr, gróf Rhédey Lajos voltak, csoportos támogatási forma is létezett, például városi gyűjtés, de ez kevésbé volt jelentős, mint a „nagyszabású, de ritka egyéni támogatási példák”. A társulatok működését nem csak az anyagiak hiánya, hanem a cenzúra is nagymértékben gátolta. Előbb Mária Terézia cenzúrarendelete (1754), amely a közönség ízlését, erkölcsét, de leginkább az államot óvta, majd előírta, hogy „Eredeti, új színdarab előadásához szükséges” a cenzor tüzetes vizsgálata s pozitív véleménye. De a tiltások között szerepelt a gyermekek eltiltása a színházlátogatástól, a külföldi politikai és szépirodalmi könyvek behozata-

la. Mindez befolyással volt a műsor alakítására. Változás a negyvenes évektől következik be, amikor a „színház ideológiai harcok eszköze és színhelye” lesz, illetve amikor a színház irányítói, mint Kolozsvárt Bölöni Farkas Sándor és Mikó Imre, olyan darabokat választanak, „melyeknek mondani-
valója a polgári haladást szolgálta.”

Lévén hogy leginkább a sugók által írt, összeállított és terjesztett zsebkönyveknek nemcsak informáló, beavató szerepük volt, hanem könyvszerű kiadványnak is tekinthetők, a dolgozat szerzője kiadás-, nyomtatás- és terjesztéstörténeti áttekintést ad, illetve foglalkozik a könyvgyűjtés, a könyvtárak és az olvasókörök kérdésével, hogy ezek fényében, ismeretében szólhasson a zsebkönyvek gyűjtéséről, őrzéséről, a köz- és magángyűjteményekről, vagy azokról, elsősorban tanáreberekről, akik saját emlékeikként őrizték az „egyleveles emlényeket”, valamint azokról „az utakról”, melyeken a zsebkönyvek a könyvtárakba kerültek, s bár megítélésük „kívül esik a könyv fogalmán: szerkesztése, terjesztése, olvasási hagyománya nem könyvként definiálja” őket, s megőrzésük sem hagyományos, aktualitásuk pedig idővel rohamosan csökken, hogy olvasáskultúra tekintetében nem mellőzhetők, az a zsebkönyvekben levő szépirodalmi (vers, dráma) szövegekkel magyarázható. Erre ad adatokkal alátámasztott eligazítást a valóban sokféle szempontot követő dolgozat utolsó része. Ebben a 306 „fennmaradt erdélyi kiadású” zsebkönyv 13 városra és ezen belül nyelvekre történő lebontása (203 magyar, 102 német és 1 román), illetve százalékos megoszlása, valamint periódusokkénti és évenkénti megjelenési statisztikája után a háromszázhatból 37 zsebkönyvben levő 24 színdarab jegyzéke, illetve a közölt versek költőinek névsora található. Hogy a színdarabok között túlsúlyban vannak a külföldi szerzők, a magyarok közül csak a ma már teljesen ismeretlen Dernőy, Józsa és Lukácsy mellett Nagy Ignác neve olvasható, az a magyar drámaírás kezdetlegességével, a magyar drámák kisebb számú műsorbeli előfordulásával hozható összefüggésbe, ám hogy a 13 magyar költő, író előfordulása (Petőfi tizenkétszer, Jókai tízszer, Vörösmarty és Lisznyai hatszor-hatszor) hatalmas számbeli túlsúlyt mutat a külföldiekkel (Goethe, Hugo, Beranger) szemben, az viszont a magyar költészet népszerűségére is utal(hat), amellettt hogy verset közölni nem csak hatásosabb, hanem egyszerűbb, gazdaságosabb is volt, mint drámát vagy akár csak színpadi jelenetet.

Hogy Bánházi Emőke-Csilla mennyire kimeríthetetlen forrásnak tekinti a színházi zsebkönyveket, arra mutat a dolgozatot záró megjegyzése, miszerint e sajátos jellegű kiadványokból „feltérképezhető a korabeli erdélyi vándorszínjátszás helyzete, útja” is, akárcsak a társulatok összetételének alakulása. A kötetben egyik kérdéssel foglalkozó dolgozat sincs (a kutatás, amint a szerkesztő jelezte, folytatódik), található ellenben négy ugyancsak érdekes, fontos részkérdést vizsgáló munka.

A német-magyar szakos tanári diplomával és magiszterfokozattal rendelkező, tanársegéd doktorandusz *Tar Gabriella Nóra* tanulmányában a „felvilágosodás és a reformkor erdélyi gyermekszínházszásával” foglalkozik. Ezen belül érdeklődése homlokterében nem a „házi környezetben bemutatott műkedvelő gyermekelőadások”, s az iskolai színház áll, hanem a gyermekszínházakból álló társulati forma, amelynek „tagjai hivatásos előadókként” felnőtteknek játszottak, s amelynek élén egy felnőtt igazgató-művészeti vezető, az ún. pricipális állt.” (Mai értelemben vett gyermekszínház ekkor nem létezett!)

A téma rövid európai fölvezetését követően, amelyből megtudni, hogy a gyermekszínház a kis formákat kedvelő rokokótól kezdve folytatódott a felvilágosodás korában, mindenekelőtt Olasz- és Franciaországban, majd a német nyelvterületen, olyképpen, hogy a nézők „nem a gyermeket látták a szereplőkben, hanem a parányi, elbájoló alakot, a tradicionális taglejtések utánzatát pufók, ügyetlen törpék által”, a dolgozat írója felsorolja a XVIII. század közepétől ismert német nyelvű gyermektársulatokat, amelyek azonban csak Magyarország nyugati városaiban, maximum Pesten léptek fel, és Erdélybe a távolság, a városok „nehezebb megközelíthetősége” és a színházi viszonyok miatt nem jutottak el. Itt viszont a gyermekek csak a felnőtt társulatok tagjaiként szerepeltek, elsősorban színészek és igazgatók (pl. Demjén Mihály, Hetényi József, Latabár Endre, Pály Elek) gyermei voltak, zömmel lányok, szerepük pedig „inkább a mozgás, mintsem a szöveg szintjén valósult meg, színpadi jelenlétük – pedig – sokszor az érzékenységek dramaturgiai kifejezését szolgálta.” Hogy alkalmazásuk elsősorban kisebb mellékszerepre korlátozódott, az látszik a dolgozatban levő 24 darabot tartalmazó címjegyzékből, illetve a darabokat hirdető színlapokról kiírt gyermekszerepekből. A darabok közül a legtöbb német szerző, elsősorban az érzékenységet kedvelő Kotzebue műve, de természetesen feltűnik Katona József *Bánk bánja* (Soma, Bánk fia), Molière-től a *Botcsinálta doktor* (Marcsa, parasztlányka), Bellini *Normája* (a címszereplő gyermekei) vagy a hivatásos magyar színház kezdetén álló mulatságos játék, a Kelemen László által elsőnek, 1790-ben színrevitt Simai Kristóf-mű, az *Igazházi* is. Hogy a gyermekszínházak felnőttként is folytatták-e a pályát, arról – mint általában a gyermekszínházakról – kevés adattal rendelkezünk, de tudjuk, hogy a későbbi ismert színésznők közül Felekyné Számfy Amália, Lendvayné Hivatal Anikó és Prielle Kornélia gyermekszínházi szereplésüként lépett közönség elé, ami nyilván nem tekinthető a tudatos színésznevelés eredményének, ugyanakkor azonban tény, hogy a színház expanziója egyre sürgetőbbé tette a színész- és balettiskolák megnyitását. Ez külön fejezetet kap a dolgozatban, amely mintegy függelékként zsebkönyvek, de főleg színlapok alapján harminchét 1835 és 1875 között fellépett magyar gyermekszínház nevét foglalja jegyzékbe.

A kötetet bevezető dolgozat mellett *Egyed Emese* önálló tanulmányban vizsgálja a francia ízlés szerepét a felvilágosodás- és a romantikakori magyar színjátszásban és drámaírásban, amit a jelenség általános volta mellett kiválképp az indokol, hogy „Erdélyben a franciát műveltségi nyelvnek kell tekintenünk”, a francia nyelv eszköz volt a „pallérozottabb nagyvilággal való kapcsolatra.” Arról nem is szólva, hogy az első két színházi zsebkönyv Európában francia nyelvű volt, tehát ilyen formán is szükséges a francia színházi kultúra felé tájékozódni.

A tanulmány írója ezt példás módszerességgel teszi. A nyelv szerepén kezd, a nyelvismerettel összefüggő színházi élményekkel, szépirodalmi és színházelméleti, illetve -gyakorlati olvasmányokkal folytatja, felemlítve a franciából erdélyiek által fordított műveket (pl. Teleki Ádám fordította Corneille-től a *Cidet*), a voltaire-i, az hugo-i, a diderot-i hatást, nemkülönben az arisztokrácia körében kiterjedt francia nyelvű levelezést és népszerű naplóírást, utazást és könyvgyűjtést, egészen a francia „kertészek, táncmesterek, rajzoktatók” művelődéstörténeti tekintetben sem elhanyagolható erdélyi jelenlétéig. Külön figyelmet érdemelnek a tanulmány azon fejezetei, amelyekben a szerző a színházi terminusok közötti francia jövevényszavakra (abonnement = bérlet, előfizetés, gardrób = ruhatár, ruhakészlet, debü = első fellépés, külsizsek = színpadi oldalfalak, lózi = páholy, roll/a/ = szerep stb.), francia színészek és előadó művészek (köztük Petőfi színésztársaként is működő De Cau Mimi) jelenlétére utal, vagy amelyekben a klasszicista drámától, az érzékenyjátékon, a vaudeville-jen át a vígoperettig a romantika évtizedeiben felerősödött francia műfaji hatást említi, illetve a színpadnak és az erkölcsiségnek összefüggéséről ír, mindenekelőtt Victor Hugo drámáira hivatkozva.

Két zsebkönyvi adat szolgált kiindulópontul a magyar-néprajz szakos diplomával rendelkező magiszterhallgató, *Szatmári Ildikó* számára, hogy a viseletnek és a jelmeznek a „társadalmi életben és a színházban létrejövő jelentéseit, illetve e jelentések összefüggéseit vizsgálja” színháztörténeti és néprajzi szempontból egyaránt. Az egyik adat, hogy Kolozsvárt 1865-ben a *Tell Vilmos* című történelmi daljátékot „Uj jelmezekkel, diszes kiállítással” játszották. A másik adat egy két évvel későbbi díszelőadással kapcsolatos „nagy kiállítással” készült ünnepi jelenetre vonatkozik. Nem nehéz feltételezni, hogy mindkét előadás fontos esemény volt a színház életében, ezért is készültek a látványelemek különleges figyelemmel, gonddal. És mert még, úgy látszik, a XIX. század második felében is kiemelt jelentősége volt a szímet gyönyörködtető vizualitásnak, amely évtizedekkel azelőtt a vidéki színházi kritika szinte egyetlen témája, célpontja volt. Nem véletlenül, az illúziókeltés feladatát ellátó jelmezt és díszletet, amint erről a kritikák tanúsodnak, ugyanis gyakran hiányosnak, felemásnak tartották, kifogásolták.

Évtizedeken át már-már az előadások szakmai színvonalára következtek a szereplők identitását, jellemét és társadalmi szerepét, az adott kort meghatározó jelmezek és díszletek alapján. A reformkor színházában a jelmezek általános jelértéke mellett a specifikus társadalmi jelentést hordozó nemzeti viselet, a „magyar ruha” részesül megkülönböztetett figyelemben. A színjátszástörténet a fennmaradt ruhatári jegyzékekből állapítja meg a társulat művészi igényességét, előadásainak látványértékét. Szatmári Ildikó dolgozata azt példázza, miként hozható összefüggésbe a viselet és a jelmez, a színpadi és a mindennapi (népi)viselet.

A magyar-angol szakos oklevéllel rendelkező doktorandusz, *Bartha Katalin Ágnes*, a zsebkönyvekről és a színlapokról ír s ezzel mintegy be is zárul a kör, melyet Egyed Emese kötetkezdő írása nyitott: visszatérünk a zsebkönyvek sajátosságaihoz, azzal, hogy most a tartalmi/szerkezeti jegyek kiegészülnek a zsebkönyveket összeállító sugókkal kapcsolatos személyes mozzanatokkal. A sugó, a színház névtelenségben és ismeretlenségben élő közkatonája a szemtanú hitelességével rögzíti az eseményeket s adja tovább a nézőknek, illetve az utókornak. Egyszerre szolgálja a színházat és a közönséget, az előbbi népszerűsíti, az utóbbi tájékoztatja, s közben egy pillanatra önmagára is felhív(hat)ja a figyelmet. Alázattal fordul a közönséghez, nem csak a szerény kiadványért járó jutalom reményében, hanem arra is számítva, hogy róla, az előadás nélkülözhetetlen, de mégis háttérben maradt „szereplőjéről” is tudomást szereznek. A sugó szerephez nem jutott színész-ként és publikációhoz nem jutó poétaként remél némi megbecsülést, figyelmet a maga szerkesztette és terjesztette zsebkönyv által. A színlap, amely majd a sajtó térhódításával megszűnt színházi zsebkönyvet váltja fel, bár a zsebkönyvvel párhuzamosan is létezett, napi információival mintegy kiegészítette az évadnyi áttekintést nyújtó könyveszerű alkalmi kiadványt, már nélkülözi azt a személyességet, ami dokumentumértéke mellett a zsebkönyvet meghatározta és megkülönböztette a különböző színházi nyomtatványoktól.

Végezetül miközben ismételten dicsérettel illetjük a kolozsvári kutatócsoport munkáját és hasznos könyvét, szeretném csupán jelezni, hogy három vajdasági vonatkozású adatot is találtam a kötetben. A negyvenes években létesült olvasókörok között említődik a szabadkai, a Gillyén Sándor szerkesztette zsebkönyvből vett idézetből megtudhatjuk, hogy a társulat egyik állomáshelye 1827-ben Mária Theresiopolis (Szabadka) volt, de legértékesebb talán a 48. oldalon található adat, az egyleveles emlényeket megőrző vidéki tanárok között említődik Fülöp Adorján Zentáról.

GEROLD László

SZIGETHY GÁBOR: CSONGOR ÁLMA

Savaria University Press, Szombathely, 2001. 96 l. (Bár Könyvek Sorozat)

Szigethy Gábor Vörösmarty-könyvének, a *Csongor álmának*, az „élményközpontú” interpretációra törekvés jelent(het)i legfontosabb teremtő elvét. Erről egy formális adat (megjelenését többek között az Élményközpontú Irodalomtanítási Program támogatta) és a szerzőnek több olyan, a műelemzés során tett megjegyzése tájékoztat bennünket, amely az értekező előadásmód, a tudományos megközelítésmód iránti ellenvetését rejtí magában: „Tudós irodalomtörténészek az elmúlt száz évben aztán pontról pontra egybevetették a széphistória és a dráma szövegét (az *Árgirus históriáját* és a *Csongor és Tündét*, B. E. megj.), megvizsgálták, lejegyezték, lajstromozták a megegyező, a hasonló, a rokonságot mutató szövegrészeket...” (25. old.) – hangzik megállapítása, amely a komparatív megközelítési módot alkalmazó elemzőt a „jó szatócs” jelenségével egyenlíti ki. Egy másik közbevetése az „elméleteibe gárgyult” tudós képét villantja fel („Am csupán balga iskolamesterek, elméleteikbe gárgyult szobatudósok gondolják úgy: remekműveknek is csupán egy értelmezése, olvasata van, megfejtése van” (43. old.), hogy a *Csongor és Tünde* irodalomtörténeti recepciójának áttekintésekor levonja a következtetést: „A költők álmait olykor képtelenek felfogni, értelmezni a tudósok...” (81. old.).

A *Csongor álma* ezért is elsősorban csak „jó olvasmány”, s mint ilyen közérthető és – olykor – szórakoztató. És csak másodsorban „új” műértelmezés, amelynek kiindulópontját Vörösmarty legjelentősebb drámája, a *Csongor és Tünde* képezi, vezérelve pedig az a szempont, amely a drámahős és a költő világképe közé egyenlőséget tesz (a tanulmány írója legtöbbször Vörösmarty-Csongorról beszél, olykor az alterego-viszony jelölését is elhagyja: „...de hát Csongor az égi szépet, az álmaiban élő tündérlányt, Etelkát...” /keresi/, 45. old.). Mindez rendben is volna egészen addig, amíg az élményközpontúságra és közérthetőségre való törekvés nem merül ki a puszta „mesélés” és „átmesélés” gesztusában. Ezt a csapdát azonban Szigethy nem kerül el. E formában, vagyis a nyomtatásban történő közzététel szintjén már ritkán találkozhatni olyan irodalomtörténeti dolgozattal, műelemzéssel, vagy akár műelemzési kísérlettel, amely – mint Szigethy tanulmánya a látszólagos szempontváltás örve alatt – a színmű meseként, majd szerelmi románcként való értelmezése, drámai és filozófiai vonásainak szembeállítás, az álom és a valóság határait elmosó kétszintesége okán többször is átmeséli a mű tartalmát úgy, hogy közben – a korábbi értelmezésekhez képest – semmilyen lényeges új mozzanattal nem gazdagítja, nem árnyalja olvasatát. Mi több, azok az értelmezési gócok, amelyek kö-

ré elemzéseit építi (a kettősségek kavalkádja: álom-valóság, lent-fent, égi-földi, úr-szolga, hősök-hősnők stb.) Gyulaitól Horváth Jánoson át Taxner-Tóth Ernő Csongor és Tünde-értelmezéséig alkalmazott, ismert, egyáltalán nme újszerű megfigyelések. „Látta, hogy a világban minden szüntelenül változásban van: a virágzást hervadás követi, a szülést halál, a nappalt éjszaka. Így döbben rá a mű központi kérdésére: a bizonytalanság nem csupán személyes sorsának meghatározó eleme, hanem az egész emberiségé...” – írja Taxner-Tóth Ernő a dráma egyik lényegi motívumáról (*Rend, kételyek, nyugtalanság*, 1993). Ehhez képest nem jelent újat Szigethy koncepciója, melynek értelmében a mű szüntelen bolyongás, változás és ellentmondásképződés, s e folyamat mentén értelmezhetők jelentésrétegei. Így természetesen meglátásai sem eredetiek, s nem is újszerűek: „S amikor Csongor hosszú bolyongás után visszaérkezik a hármass út vidékére, már tudja, hogy *csalfa, tündér, játszi kép* – a mindent mozgató remény – **mint az élet, mint az álom** – eltűnik *suhanva* (...) Tündér: igaz és hamis, boldogság és boldogtalanság, éjjel és nappal, álom és valóság, lent-világ és fent-világ, evilág és túlvilág... Mindenféle ellentmondás, amelyeket szeretne az ember nyugtalan lelkében – és életében – összebékíteni” (61. old.). Tanulmányának a hősokeket és hősnőket bemutató fejezete, különösen Leder-értelmezése, Babits Mihály 1911-es tanulmányára reflektál. Jellegét (olvasmányszerűségét, esszéisztikus stílusát, didaktikus céljait) figyelembe véve – a bibliográfiai adatok között nem jelölt – Nemeskürty István alkotta Csongor és Tünde-értelmezés (*Elérhetetlen, tündér csalfa cél*, 1997) mellett a helye, azzal, hogy ez utóbbi tanulmányíró következetesen végigvezeti a maga koncepcióját, s néhány megfigyelésével (pl. a cselekmény színtereként a szereplők tudatát jelöli meg; az egymással szembenálló szereplőket egyazon személy énkivetüléseinek tekinti; Balga Csongor rosszabbik énje, Mirigy a mindenben jelen levő rossz szellem stb.) új momentumokkal gazdagítja Vörösmarty-értésünket. S ha már a *Csongor álmának* recepciótörténeti helyét értékeljük, nem hallgathatjuk el ünnepélyességre hangolt stílusát, sokszor patetikus hangvételt, amely viszont az egyik legújabb Vörösmarty-monográfiával, Rajnai László munkájával (Vörösmarty *Mihály*, 1999), valamint a székesfehérvári Árgus Kiadó és a Vörösmarty Társaság jubileumi kiadványa (*Vörösmarty – mai szemmel*, 2000) több szerzőjének beszédmódjával rokonítja. Mintha a Vörösmarty-opusról kötelező lenne a felfokozott ünnepélyesség és a kimódolt hangzatosság nyelvén beszélni. A könyvismertető nem az irodalmi poének műfaja és helye, de nem hallgatható el, miszerint Szigethy Vörösmarty-portréja gyakran egyesíti magában a Vándor és a Búdosó, valamint a Volga menti lovas világfájdalmas, ködbe vesző tekintetét, évszázados magányérzetetés szomorúságát:

„Fölvállalt feladata kordában tartotta vágyait.

Magyar költő volt. Élt ötvenöt évet” (16. old.).

Vagy: „Költő mindent elveszíthet, csak az álmait nem.

Az égből a földre vágyik, a földről az égbe: kincset, hatalmat, tudást – *szerelmet* álmodik magának.

Vörösmarty Mihály íróasztalhoz ül, tollat ragad, elindul Tündérország felé” (37. old.); „*Hát ilyen a szerelem!* – mondhatta volna zavartan Vörösmarty Mihály barátainak 1826 januárjában. Felhajtott egy pohár vörösbort, rágyújtott egy szivarra. *Szerelmi románc? Lehet. Valami verses dolog lesz, az biztos.*

Még egy korty bor, egy szippantás a szivarból. És kedvelt szokása szerint figyelő barátainak felolvasta éppen készülő versét...” (46. old.).

A hangzatosságfokozás célját egyéb eljárások is szolgálják a tanulmányban. Ilyen szerepet töltenek be a gondolati egységeket lezáró tö-, fél- vagy hiányos mondatok:

„Talán még ébren, talán már álmodik.

De röpiült.” (80. old.);

„Így lesznek halandók halhatatlanok.

És másnap újra fölkel a nap,” (92. old.).

Továbbá a különböző szintű (fejezetnyi, szövegrész-, mondat-, mondatrész- és szó-) ismétlések, és a kiemelt (önálló bekezdést alkotó, dőlt betűs) ellentétezesek:

„Vörösmarty próbál tájékozódni.

Mögötte a ’múlnak néma tengere’.

Elötte a ’jövönek szép reménye’.” (24. old.).

Vagy: „Álmodunk, zuhanunk, remélünk, röpiülünk.” (61. old.).

Nem mentes Szigethy tanulmánya közhelyektől, sztereotípiáktól és pontatlanságoktól, felületességektől sem. „Hogyan kell, hogyan lehet választani a szürke lehetséges és a gyönyörű lehetetlen között?” (24. old.); „A tudósok két lábon járnak, a költők röpiülnek.” (26. old.); „Röpiülés közben néha érdemes egyik-másik régi könyvről lefújni a port” (83. old.). Vörösmarty fiatalkori szerelmi élményei viszont kettősek, egyrészt „begyes-faros” parasztlányokkal találkozott, akik „hanyatt dönthetőek a szénakazalban” (33. old.), velük szemben pedig ott volt az elérhetetlen alabástromszobor, a szűz Etelka.

Egészen apró pontatlanságnak tűnik, miszerint Balga, eszmélve Ledérrel folytatott enyelgéséből „karosszéket és lószőrt tart a kezében” (41. old.), a szék ugyanis közben „nagy zörgéssel összedül”, a mi a kezében amarád „szürke lószőr és faláb”. Viszont azzal, hogy azt állítja, Balga alatt az ág szakadt le, amikor asszonya miatti bánatában felakasztotta magát, némileg enyhít és módosít a drámai szöveg eredeti értelmén, hiszen „gyenge gatyamadzag” volt az, ami a tohonya parasztot nem bírta el (a „düh gatyamadzag”, miként Csongor nevezi), azaz nem volt épp feltett szándéka, hogy eleméssze magát.

Olvasmánynak érdekes Szigethy Gábor könyve. De csak az. Szépirodalmi igényekkel papírra vetett olvasónapló. S mert a végletességig kerüli az elmélyült, tudományos igényű elemzést és értékelést, kétségbe vonható még a tanítási programokban való hatékony alkalmazhatósága is.

BENCE Erika

